

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**ЧАСОПИС
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 6

Ніжин
2015

УДК 930. 2
ББК 63. 3я43+67. 0я43
Ч-24

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 4 від 27. 11. 2014 р.

Редакційна колегія:

кандидат історичних наук, доцент **Мицик Л. М.** ;
кандидат історичних наук, доцент **Страшко Є. М.** ;
кандидат історичних наук, доцент **Кривобок О. П.** ;
кандидат філософських наук, доцент **Кушерець Т. В.** ;
кандидат історичних наук, доцент **Желіба О. В.**

Відповідальний редактор:

кандидат історичних наук, доцент **Кривобок О. П.**

Ч-24 Часопис історико-юридичного факультету: збірник наукових праць. – Вип. 6 / відп. ред. О. П. Кривобок. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – 185 с.

До збірника включено наукові праці викладачів кафедр всесвітньої історії та історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, а також викладачів навчальних закладів, з якими співпрацює університет, з широкого кола питань розвитку історичного процесу від найдавніших часів до сьогодення.

УДК 930. 2
ББК 63. 3я43+67. 0я43

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.

ЗМІСТ

Бучин А. П., Онищенко Ю. И. Последняя трагедия Сократа	
Бучин А. П., Бугай О. В. "Кто убил маленькую Люсьен?"	4
(О грехе существования в романе Сартра Ж.-П. "Тошнота")	17
Бучин А. П., Киевская Н. С. Сартр и Селин	
(Об эпиграфе к роману Сартра Ж. -П. "Тошнота")	38
Дудка Л. О. Державно-церковні відносини в сучасній Україні: розмови без діалогу	51
Єфремов В. В. Права власності як об'єкт дослідження економічної науки	58
Єфремов В. В. Економічна наука як інтегрована галузь знань ..	55
Жук А. В. Суть реклами та тенденції розвитку рекламного ринку в Україні	78
Желіба О. В. Підготовка учителя історії: між теорією та практикою	86
Кончук І. М. Медичне обслуговування національних меншин України у 20-30-х рр. ХХ ст.	91
Кривобок О. П. Місцеві засоби масової інформації у парламентській виборчій кампанії 2012 року (за матеріалами Ніжинського виборчого округу № 209).....	97
Кудінов Д. В. Селянство і єврейські погроми в Україні періоду першої російської революції: мемуарне бачення	108
Кушерець Т. В. Релігійна свідомість як фермент розвитку світової історії в історіософії А. Тойнбі	115
Лесик Л. В. Ніжинський в'їт Петро Тернавіот – визначна особистість в історії міста Ніжина.	120
Моцик Л. М. Політика Східного партнерства Європейського Союзу: концептуальні засади	124
Москаленко О. Ю. Реконструкція релігійного світогляду первісних мисливців і збирачів України за археологічними джерелами	135
Моціяка П. П. Інтернат Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині	142
Ребенок В. В. Українське козацтво кінця ХVІ ст. у польській історіографії	158
Сибашвили Г., Лепсеверидзе М., Шукашвили И. Теорія ценности Макса Шелера	167
Томек В. Й. Українська політична думка як фактор вирішення державницьких проблем	174
Бурляй О. "Історія Русів" і козацтво у висвітленні А. Бовгирі	181
Моціяка О. Тарас Чухліб про роль козацтва на міжнародній арені	183
Відомості про авторів	185

ПОСЛЕДНЯЯ ТРАГЕДИЯ СОКРАТА

В статье рассматривается противоречие между двумя известными тезисами: тезисом о мудрости Сократа и тезисом о том, что мудрый Сократ проиграл суд. Авторы статьи напоминают, что Сократ, по уверениям древних, был соавтором Еврипида в его бес- смертных трагедиях, потому должен был организовать свою смерть как трагедию, для чего ему надо было заставить суд осудить его на смерть. Сократ спровоцировал судей и выиграл суд, ибо суд принял то решение, которое Сократ добивался. Потому судьи потом возмущались выполнением своего приговора.

Ключевые слова: Сократ, Еврипид, мудрый, античная трагедия, несправедливый приговор афинского суда.

Мысль о том, что Сократ был **мудр**, присуща всей мировой философии и около-философской литературе. Вторая не менее распространённая мысль состоит в том, что **мудрый Сократ проиграл суд** и "*первым среди философов был казнён по суду*"¹. Странно, почему никто не обращает внимания на то, что две эти мысли **противоречат друг другу?**

Если Сократ был мудр, то он не должен был проиграть суд, ибо в античном обществе молодёжь приходила к мудрецам учиться мудрости (платно или бесплатно) для того, чтобы **выигрывать** в судах и в политических спорах. Соответственно, если Сократ проиграл суд, то либо он не был настолько мудр, как принято думать, либо его мудрость в данном случае состояла в том, чтобы сознательно *проиграть* суд, ибо именно смертный приговор был ему выгоден, и суд надо было ещё заставить вынести ему смертный приговор. **Зачем мудрецу надо было проигрывать суд и идти на смерть?** Попытка ответить на этот вопрос и является содержанием данной статьи.

Во времена Сократа господствовало образное мышление. Современные представления о мире и современное мышление сильно отличаются от того, что было при Сократе, тем, что они не строятся на образах². Потому, чтобы понять логику движения мысли Сократа,

¹ Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 98

² "Углубившись в анализе культурного кризиса эпохи ещё на один шаг, мы приблизимся к объяснению силы сократовской диалектики. Непонятно, почему она так зачаровывала греков на протяжении двух поколений (при том, что в ней склонны были видеть орудие разрушения), если не пытаться отыскать ключ в происходившей во времена Сократа смене способа чело-

приведшую к идее желанности смерти от несправедливого приговора, надо учитывать, что эта мысль двигалась в образах и понятиях присутствующих гражданину античного полиса.

Образный ряд мышления задавался трагедиями, сценическим действием, которое заставляло взрослых мужчин, познавших всё, включая войну, кровь и смерть друзей, плакать и смеяться из-за того, что происходило на сцене по воле автора трагедии или комедии. Трагедийная призма восприятия мира была столь устойчивой, что даже Платон, ученик Сократа, свои философские диалоги замышлял и воспринимал не иначе как по примеру создателей трагедий³. Происходившее в трагедиях становилось образцом и для политического мышления. Так, например, о тиране Писистрате, скопировавшем свои политические действия с трагедий, рассказывают и Плутарх⁴ и Диоген Лаэртский⁵.

Понятийный ряд мышления задавался понятием смерти как венца жизни. Античные греки считали, что пока человек не умер нельзя

веческого общения. Афины пребывали на завершающей стадии перехода от устной речи к письменному слову. Это, в свою очередь, влияло на лексику и форсировало изменения в формах человеческого сознания. Такие перемены можно определить, вообще говоря, как переход от поэзии к прозе, от образа к абстракции, от интуитивных навыков к рациональным операциям. Абстрактная идея представлялась каким-то новым, восхитительным открытием, и провозвестником её был Сократ. В тех же Облаках Аристофана он осмеян как абстрактный мыслитель (phrontistes), отыскивающий "мысли" (phrontides) и возглавляющий "мыслильню" (phrontisterion), а также как священнослужитель понятий, которые парят в небесах, словно облака. "Мысли" должны были вызывать смех уже потому, что это были мысли" – Энциклопедия Кольера – <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc.colier/4324>

³ "Фрасил пишет, что даже диалоги сам Платон издавал тетралогиями по примеру трагических поэтов, которые состязались четырьмя драмами на празднествах Дионисийских, Ленейских, Всеафинских и Хитрийских, четвертая из драм была сатирическая, а все четыре назывались тетралогией" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М.: "Мысль", 1986, с. 152

⁴ "Писистрат, изранив себя, приехал в повозке на площадь и стал возмущать народ, говоря, что враги замышляют его убить за его политические убеждения. Поднялись негодующие крики. Солон подошел к Писистрату и сказал: "Нехорошо, сын Гиппократ, ты играешь роль гомеровского Одиссея: он обезобразил себя, чтобы обмануть врагов, а ты это делаешь, чтобы ввести в заблуждение сограждан" – Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Том 1. – М.: Издательство академии наук, 1961 с. 124

⁵ "Феспиду он воспретил представлять трагедии, полагая, что притворство пагубно; и когда Писистрат сам себя изранил, Солон сказал: "Это у него от трагедий!" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М.: "Мысль", 1986, с. 72

сказать, как он прожил свою жизнь. Потому и в греческих трагедиях смерть одного или нескольких персонажей являлась обязательной. Но наиболее полно это характерное для античных греков понятие смерти выражено в творчестве Плутарха и, прежде всего, в рассказе о Солоне и Крезе, и в рассказе о смерти Ликурга. В первом из рассказов Солон отказывается признать Крезу счастливым, только потому, что он ещё не умер, ещё жив⁶. Крез высмеял Солона как слабоумного (счастливым можно назвать только мёртвого!?), но жестоко поплатился за это своей дальнейшей судьбой⁷.

Античные греки, воспитанные на трагедиях, вносивших жёсткие временные ограничения на сценическое действие, не дробили жизнь на фрагменты, одни из которых могут быть счастливыми, другие – несчастными, третьи – нейтральными. Они рассматривали жизнь человека от рождения до смерти одним фрагментом времени, одним куском

⁶ "К каждому незаметно подходит будущее, полное всяких случайностей; кому бог пошлёт счастье до конца жизни, того мы считаем счастливым. А называть счастливым человека при жизни, пока он ещё подвержен опасностям, – это все равно, что провозглашать победителем и венчать венком атлета, ещё не кончившего состязания: это дело неверное, лишённое всякого значения" - Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Том 1. – М.: Издательство академии наук, 1961 с. 123

⁷ "Так пренебрежительно в то время Крез отнёсся к Солону. После поражения в битве с Киrom он потерял свою столицу, сам был взят в плен живым, и ему предстояла печальная участь быть сожжённым на костре. Костер был уже готов; его связанного возвели на него; все персы смотрели на это зрелище, и Кир был тут. Тогда Крез, насколько у него хватило голоса, трижды воскликнул: "О Солон!" Кир удивился и послал спросить, что за человек или бог Солон, к которому одному он взывает в таком безысходном несчастии. Крез, ничего не скрывая, сказал: "Это был один из эллинских мудрецов, которого я пригласил, но не за тем, чтобы его послушать и научиться чему-нибудь такому, что мне было нужно, а для того, чтобы он полюбовался на мои богатства и, вернувшись на родину, рассказал о том благополучии, потеря которого, как оказалось, доставила больше горя, чем его приобретение–счастья. Пока оно существовало, хорошего от него только и было, что пустые разговоры да слава; а потеря его привела меня к тяжким страданиям и бедствиям, от которых нет спасения. Так вот он, глядя на моё тогдашнее положение, предугадывал то, что теперь случилось, и советовал иметь в виду конец жизни, а не гордиться и величаться непрочным достоянием". Этот ответ передали Киру; он оказался умнее Крезе и, видя подтверждение слов Солона на этом примере, не только освободил Крезе, но и относился к нему с уважением в течение всей его жизни. Так прославился Солон: одним словом своим одного царя спас, другого вразумил" – Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Том 1. – М.: Издательство академии наук, 1961 с. 123

бытия. Потому оценке (счастливая или несчастная) подлежала вся жизнь и то, как эта жизнь завершилась, ибо смерть рассматривалась как заключительная часть жизни. Отсюда, важность того, как именно человек умер: геройская смерть делает всю жизнь геройской, постыдная смерть завершает постыдную жизнь, благородная смерть делает всю жизнь благородной. Незаслуженная смерть оказывается высокой трагедией легендарной жизни. Благородная незаслуженная смерть становится высокой трагедией благородной легендарной жизни.

Во втором рассказе Ликург добровольно сам себя лишает жизни, чтобы поставить предел жизни там и так, где и как он считает нужным⁸.

⁸ "Когда главнейшие из законов укоренились в обычаях спартанцев и государственный строй достаточно окреп, чтобы впредь сохраняться собственными силами, то, подобно богу у Платона, возвеселившемуся при виде возникшего мироздания, впервые пришедшего в движение, Ликург был обрадован и восхищен красотой и величием своего законодательства, пущенного в ход и уже грядущего своим путем, и пожелал обеспечить ему бессмертие, незыблемость в будущем – поскольку это доступно человеческому разумению. Итак, собрав всенародное Собрание, он заявил, что теперь всему сообщена надлежащая мера, что сделанного достаточно для благоденствия и славы государства, но остается еще один вопрос, самый важный и основной, суть которого он откроет согражданам лишь после того, как спросит совета у бога. Пусть-де они неукоснительно придерживаются изданных законов и ничего в них не изменяют, пока он не вернется из Дельф, он же, когда возвратится, выполнит то, что повелит бог. Все выразили согласие и просили его поскорее отправляться, и, приняв у царей и старейшин, а затем и у прочих граждан присягу в том, что, покуда не вернется Ликург, они останутся верны существующему строю, он уехал в Дельфы.

Прибыв к оракулу и принеся богу жертву, Ликург спросил, хороши ли его законы и достаточны ли для того, чтобы привести город к благоденствию и нравственному совершенству. Бог отвечал, что и законы хороши, и город пребудет на вершине славы, если не изменит Ликургову устройству. Записав прорицание, Ликург отослал его в Спарту, а сам, снова принеся жертву богу и простившись с друзьями и с сыном, решил не освобождать сограждан от их клятвы и для этого добровольно умереть: он достиг возраста, когда можно еще продолжать жизнь, но можно и покинуть ее, тем более что все его замыслы пришли, по-видимому, к счастливому завершению. Он уморил себя голодом, твердо веря, что даже смерть государственного мужа не должна быть бесполезна для государства, что самой кончине его надлежит быть не безвольным подчинением, но нравственным деянием. Для него, рассудил он, после прекраснейших подвигов, которые он свершил., эта смерть будет поистине венцом удачи и счастья, а для сограждан, поклявшихся хранить верность его установлениям, пока он не вернется, – стражем тех благ, которые он доставил им при жизни. И Ликург не ошибся в своих расчетах. Спарта превосходила все греческие города благозаконием и

Ликург был далеко не единственным философом, мудрецом и законодателем, который для того добровольно уходил из жизни, чтобы самому организовать и контролировать свою смерть, самому поставить точку в повести своей жизни. Например, есть версии, что добровольно ушли из жизни Стильпон⁹, Менедем¹⁰, Показательна, если правдив рассказ, и почти сценическая постановка своей смерти Периандром, который использовал ничего неведущих других людей для организации своей смерти и погребения¹¹.

Итак, (рассуждаем далее) было немало греческих философов, мудрецов, законодателей и тиранов, которые добровольно ушли из жизни, позаботившись об определённой рациональности своей смерти. Но

славою на протяжении пятисот лет, пока блюла законы Ликурга, в которых ни один из четырнадцати правивших после него царей, вплоть до Агида, сына Архидама, ничего не изменил. ... Аристократ, сын Гиппарха, говорит, что, когда Ликург умер на Крите, те, кто принимал его у себя, сожгли тело и прах развеяли над морем; такова была его просьба, ибо он опасался, как бы, если останки его перевезут в Лакедемон, там не сказали, что, мол, Ликург вернулся и клятва утратила свою силу, и под этим предлогом не внесли бы изменения в созданный им строй"" – Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Том 1. – М.: Издательство академии наук, 1961 с. 75, 77

⁹ "Скончался он, по словам Гермиппа, в глубокой старости, а чтобы ускорить смерть, выпил вина. О нем тоже есть наша эпиграмма:

Ты знаешь, как Стильпон Мегарский кончился:

Старость и с нею болезнь вдвоём его повергнули.

Но злым коням умелым стал возницею

Выпитый кубок вина: испивший ускользнул от них" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 129

¹⁰ "...к Антигону он явился в намерении вызвать отечество, но тот на это не пошёл, и тогда Менедем от огорчения покончил с жизнью в семидневной голодовкеУмер он, по словам Гераклида, на 74-м году жизни, нем также есть у нас стихи следующего содержания:

Мы о тебе, Менедем, проведдали: сам по доброй воле

Жизнь угасил ты семидневным голодом.

В этом – великая честь Эретрии, но не Менедему:

Отчаянье – дурной вожатый мудрому" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 136

¹¹ "Некоторые говорят, будто он не хотел, чтобы его могила была известна, и поэтому измыслил вот какую хитрость. Двум юношам он велел ночью выйти по указанной дороге и первого встречного убить и похоронить; потом велел четверым выйти за ними следом, убить их и похоронить; а потом ещё большому отряду выйти за четверыми. После этого он сам вышел навстречу первым двум и был убит" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 84

только Сократ задумал свою смерть как трагедию незаслуженно казненного благородного человека.

Видимо, к этой идее Сократ пришёл двумя путями: во-первых, размышляя над судьбой одного из своих учителей – Анаксагора¹², во-вторых временами соавторствуя Еврипиду.

Первый путь. Есть несколько версий смерти Анаксагора, но во всех их есть указание о суде над Анаксагором, обвинённым в нечестии и непризнании богов, и приговоре (очном или заочном) на смерть¹³. Обвинение, выдвинутое Анаксагору, очень напоминает то обвинение, которое позже выдвинут против Сократа. Во время суда над Анаксагором (предположительно 428 г. до н. э.) Сократу было 30-31 год, и, вероятно, Сократ участвовал в суде над Анаксагором. Даже если Сократ не участвовал в суде над Анаксагором, то и тогда он должен был задуматься о его, Анаксагора, судьбе и продумывать ситуацию несправедливого приговора и казни. Видимо, задолго до собственного суда

¹² "По сведениям некоторых, он был слушателем Анаксагора, а по сведениям Александра в "Преемствах" – также и Дамона. После осуждения Анаксагора он слушал Архелая-физика и даже (по словам Аристоксена) был его наложником" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 99

¹³ "О суде над Анаксагором рассказывают по-разному. Сотион в "Преемстве философов" утверждает, что обвинял его Клеон, и обвинял в нечестии – за то, что он называл солнце глыбой, огненной насквозь, – но так как защитником у него был ученик его Перикл, то наказан он был пеней в пять талантов и изгнанием. Сатир в "Жизнеописаниях" говорит, что к суду его привлёк Фукидид, противник Перикла, и не только за нечестие, но и за персидскую измену 15, а осуждён он был заочно и на смерть. Вести об этом приговоре и о смерти его сыновей пришли к нему одновременно; о приговоре он сказал: "Но ведь и мне и им давно уже вынесла свой смертный приговор природа!" – а о сыновьях: "Я знал, что они родились смертными". Впрочем, некоторые приписывают эти слова Солону, а некоторые – Ксенофону. Деметрий Фалерский в сочинении "О старости" добавляет, что даже похоронил он их собственными руками. Гермипп в "Жизнеописаниях" рассказывает, что в ожидании казни его бросили в тюрьму; но выступил Перикл и спросил народ: даёт ли его, Перикла, жизнь какой-нибудь повод к нареканиям? И услышав, что нет, сказал: "А между тем, я ученик этого человека. Так не поддавайтесь клевете и не казните его, а послушайте меня и отпустите". Его отпустили, но он не вынес такой обиды и сам лишил себя жизни. Иероним во II книге "Разрозненных заметок" пишет, что Перикл привёл его в суд таким обессиленным и исхудалым от болезни, что его оправдали более из жалости, чем по разбору дела. Вот сколько есть рассказов о суде над Анаксагором." – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 96–97

Сократ пришёл к выводу, что смерть по несправедливому приговору красивее и лучше, чем бесславная смерть в изгнании.

Вряд ли Сократ смолоду планировал себе смерть по несправедливому приговору, ибо он сам стал избегать рассуждений о строении мира, приведших Анаксагора в суд, и своих учеников убеждал не делать этого, не рассуждать о строении мира и богах, как об этом пишет его ученик Ксенофонт, которого цитируют многие историки философии¹⁴.

Второй путь. Скульптор Сократ не прославился своими скульптурами. Но при жизни он, помимо философии, прославился как соавтор Еврипида¹⁵. В те времена, когда жили ученики Анаксагора Сократ и Еврипид¹⁶, понятие "соавтор" не существовало, и Еврипид заявлял ко себя как автора трагедий. Возможно, что именно по причине соавторства Сократа Еврипид не получил при жизни должного признания у хорошо осведомлённых афинян, но был признан в иных чужих городах. Если соавторство Сократа и Еврипида действительно существовало, то оно не было безоблачным. Так, Диоген Лаэртский рассказывает, что Сократ демонстративно ушёл из театра во время

¹⁴ В 7-й главе 4-й книги своих "Воспоминаний о Сократе" Ксенофонт пишет: "Вообще он (Сократ. – В. А.) не советовал заниматься изучением небесных явлений, как бог производит каждое из них: этого, думал он, людям не удастся постигнуть... к тому же рискует сойти с ума тот, кто занят такими изысканиями, точно так же, как сошел с ума Анаксагор, очень гордившийся своим объяснением действий богов". – Асмус В.Ф. Античная философия. Учеб. пособие, М.: Высш.школа, 1976, с. 78

¹⁵ "Сократ, сын скульптора Софрониска и повивальной бабки Фенареты (по словам Платона в "Феэтете"), афинянин, из дема Алопеки. Думали, что он помогает писать Еврипиду; поэтому Мнесилох говорит так:

"Фригийцы" – имя драме Еврипидовой,

Сократовыми фигами откормленной.

И в другом месте:

Гвоздём Сократа Еврипид сколоченный.

Каллий пишет в "Пленниках":

– Скажи, с какой ты стати так заважничал?

– Причина есть; Сократ – её название!

И Аристофан в "Облаках":

– Для Еврипида пишет он трагедии,

В которых столько болтовни и мудрости" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 98

¹⁶"Слушателем Анаксагора он (Сократ) был вместе с Еврипидом, который родился в первый год 75-й олимпиады, при архонте Каллиаде" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 106

представления "Электры"¹⁷. Впрочем, такой поступок больше свидетельствует о ревнивом отвергнутом соавторстве, чем о непричастности к тексту трагедии.

Точный ответ, (если бы его когда-то удалось получить), на вопрос о том, был ли Сократ соавтором Еврипида или никогда им не был, мало повлияет на тот факт, что грек V века до н. э. очень много внимания уделял театру и трагедиям. Известны случаи, когда пленных отпускали из плена только за то, что они могли вспомнить несколько строк из какой-нибудь трагедии. То есть древний грек, включая Сократа, видел социальную жизнь через призму трагедии, воспринимал себя как участника ещё ненаписанной трагедии, а свои слова и поступки как фрагменты этой трагедии. Если же к этому добавить соавторство в трагедиях, которые до сих пор идут в лучших театрах мира, то **было бы удивительно, если бы Сократ не организовал свою собственную смерть как заключительный акт хорошо продуманной трагедии.**

Также, следует взять во внимание, что, по словам Аристотеля, некий маг, пришедший из Сирии в Афины, заранее предсказал Сократу в числе других бедствий и его насильственную смерть. И возможно данное предсказание настолько пришлось по душе Сократу, что в дальнейшем он сам пришёл к идее его, Сократа, насильственной смерти. Он говорил, что его демоний¹⁸ предсказывает ему будущее. Например, во сне он видел, как кто-то ему промовил:

*"В третий день, без сомнения, Фтии достигнешь холмистой".*¹⁹

И потом он сказал Эсхину: *"На третий день я умру"*, предугадав за три дня, когда придёт корабль из Делоса²⁰. Возможно, однако, что

¹⁷ "Когда он услышал в драме Еврипида такие слова о добродетели:

...Не лучше ль

Пустить её на произвол судьбы...

– то он встал и вышел вон: не смешно ли, сказал он, что пропавшего раба мы не ленимся искать, а добродетель пускаем гибнуть на произвол судьбы?" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 103

¹⁸ Внутренний божественный голос, запрещающий человеку те или иные поступки: на него часто ссылается Сократ у Платона и Ксенофонта (напр., *Платон . Апология 31 d*).

¹⁹ *Гомер. Ил. IX 363.* Название области Фтия созвучно с глаголом *phthiein* (губить). Ср. *Платон . Критон 44 ab*.

²⁰ "По словам афинян, это тот самый корабль, на котором Тесей некогда повез на Крит знаменитые семь пар. Он и им жизнь спас, и сам остался жив. А афиняне, как гласит предание, дали тогда Аполлону обет: если все спасутся, ежегодно отправлять на Делос священное посольство. С той поры и поныне они неукоснительно, год за годом, его отправляют. И раз уж

миф о предсказании мага выдумал сам Сократ или кто-то из его учеников, чтобы достичь стандарта античной трагедии, стандарта, по которому человек не может избежать предначертанного ему роком.

Нельзя исключать того, что Сократ под конец своей жизни сам спровоцировал обвинения против себя. Но даже если обвинения возникли сами собой из зависти и обиды²¹, то **Сократ и не думал защищаться так, чтобы победить на суде. Наоборот, он вёл себя так, как надо было себя вести, чтобы спровоцировать суд на вынесение смертного приговора.** Например, он сказал, что по его заслугам ему полагается награда, и, в дополнение к большинству в 281 голос, против него выступили ещё 80 человек²². Особо стоит подчеркнуть то обстоятельство, что Сократ вдохновенно и великолепно **играет** последний акт своей трагедии – последней трагедии жизни и первой трагедии без соавтора.

снарядили посольство в путь, закон требует, чтобы все время, пока корабль не прибудет на Делос и не возвратится назад, город хранил чистоту и ни один смертный приговор в исполнение не приводился. А плавание иной раз затягивается надолго, если задуют противные ветры. Началом священного посольства считается день, когда жрец Аполлона возложит венок на корму корабля. А это случилось накануне суда – я уже вам сказал. Потому-то и вышло, что Сократ пробыл так долго в тюрьме между приговором и кончиною" – Источник <<http://philosophy.ru/library/plato/fedon.html>>

²¹ "За такие и иные подобные слова и поступки удостоился он похвалы от пифии, которая на вопрос Херэфонта ответила знаменитым свидетельством: Сократ превыше всех своею мудростью.

За это ему до крайности завидовали, – тем более, что он часто обличал в неразумии тех, кто много думал о себе. Так обошёлся он и с Анитом, о чем свидетельствует Платон в "Меноне"; а тот, не вынеся его насмешек, сперва натравил на него Аристофана с товарищами, а потом уговорил и Мелета подать на него в суд за нечестие и развращение юношества. С обвинением выступил Мелет, речь говорил Полиевкт (так пишет Фаворин в "Разнообразном повествовании"), а написал её софист Поликрат (так пишет Гермипп) или, по другим сведениям, Анит; всю нужную подготовку устроил демагог Ликон. Антисфен в "Преимствах философов" и Платон в "Апологии" подтверждают, что обвинителей было трое – Анит, Ликон и Мелет: Анит был в обиде за ремесленников и политиков, Ликон – за риториков, Мелет – за поэтов, ибо Сократ высмеивал и тех, и других, и третьих" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 104-105

²² "Его приговорили к смерти, и теперь за осуждение было подано ещё на 80 голосов больше. И через несколько дней в тюрьме он выпил цикуту. Перед этим он произнёс много прекрасных и благородных рассуждений" . – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 105

О последних днях его жизни пишет Платон в диалоге "Федон", полном благородных рассуждений трагического героя сознательно идущего на смерть, а Диоген Лаэртский упоминает о сочинённых им пеоне и басне. В классической опере трагический герой перед смертью поёт долгую и нравоучительную арию, Сократ же, приговорённый к смерти, бодро раздаёт нравоучения жене и ученикам, поддерживая их **в трудное для них время** ожидания его смерти. Если когда-нибудь будут найдены записки его современников, в которых утверждается, что Сократ *плясал* перед смертью, то и это не должно удивлять²³. Сократ сам задумал, организовал и вдохновенно сыграл последний акт нравоучительной трагедии своей жизни.

В диалоге "Федон", который можно считать достоверным источником²⁴, стоит обратить внимание на два момента, подтверждающие нашу мысль: во-первых, на то, что Сократ, приговорённый к смерти и ожидавший казни, **был счастлив**; во-вторых, на то, что перед смертью он пробует себя как стихотворца, поэта, и говорит о своём **предназначении**.

Рассмотрим первый момент. В диалоге Федон утверждает, что "...сидя подле него, я испытывал удивительное чувство. Я был свидетелем кончины близкого друга, а между тем жалости к нему не ощущал — он казался мне счастливым, Эхекрат, я видел поступки и слышал речи счастливого человека!"²⁵

Приговорённый к смерти может быть счастлив, (если он психически здоров), только в одном случае, а именно, когда **реализуется его замысел**. Он автор трагедии, он знает её сюжет, но он не изложил эту трагедию в стихах. Он – поэт, воспевавший собственную жизнь, и режиссёр, поставивший трагедию собственной смерти. И его тянет писать нравоучительные стихи.

Второй момент. Ожидая исполнения приговора, Сократ излагает в стихотворной форме прозаические притчи Эзопа и, создаёт гимн Аполлону. Один из участников беседы, Кебет, спрашивает его о том,

²³ "Плясал он тоже с охотою, полагая, что такое упражнение полезно для крепости тела (так пишет и Ксенофонт в "Пире")" – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 103

²⁴ "...диалог Платона, один из самых выдающихся. Это единственный диалог Платона, который называет Аристотель, и один из немногих, которые признаются подлинными по единогласному приговору как древней, так и новейшей критики..." - Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И. А. Ефрона - http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/142526/%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD

²⁵ Источник <<http://philosophy.ru/library/plato/fedon.html>>

почему он вдруг начал писать стихи²⁶. Но надо было бы спросить, почему он создаёт гимн покровителю муз – Аполлону, ведь нет никаких свидетельств того, что его опыты на службе муз были удачны!? (Пересказ стихами притч был вторым, а гимн Аполлону – первым). Значит, вовсе не намерение пересказать стихами притчи Эзопа породило потребность в гимне Аполлону. Человек, которого боги призывали творить на поприще муз²⁷, должен был что-то сотворить на этом поприще до того, как создаст благодарственный гимн богу. Что же сотворил Сократ на поприще муз и за что он благодарит Аполлона? Только одно – трагедию собственной смерти, миф о несправедливо проигравшем суд и казнённом Сократе.

Можно предположить, что если бы афиняне не поддались на провокацию и не осудили Сократа, то он не был бы так счастлив перед своей естественной смертью и не создавал бы гимн Аполлону.

Возможно, что у трагической развязки есть ещё и экономическая пружина. Сократ, как известно, не брал платы со своих учеников. Когда же его ученики, которые начинали учить других, брали с них плату и отсылали её Сократу, то последний, полагая неблагородными доходы такого рода, возвращал деньги назад. Например, Аристипп, по свидетельству Диогена Лаэртского, пробовал материально поддержать учителя, но безуспешно²⁸.

²⁶ "Меня уже несколько человек спрашивали насчет стихов, которые ты здесь сочинил, – переложений Эзоповых притч и гимна в честь Аполлона, – и, между прочим, Евен недавно дивился, почему это, попавши сюда, ты вдруг взялся за стихи: ведь раньше ты никогда их не писал" - Источник <<http://philosophy.ru/library/plato/fedon.html>>

²⁷ "В течение жизни мне много раз являлся один и тот же сон. Правда, видел я не всегда одно и то же, но слова слышал всегда одинаковые: "Сократ, твори и трудись на поприще Муз". В прежнее время я считал это призывом и советом делать то, что я и делал. Как зрители подбадривают бегунов, так, думал я, и это сновидение внушает мне продолжать моё дело – творить на поприще Муз, ибо высочайшее из искусств – это философия, а ею-то я и занимался. Но теперь, после суда, когда празднество в честь бога отсрочило мой конец, я решил, что, быть может, сновидение приказывало мне заняться обычным искусством, и надо не противиться его голосу, но подчиниться: ведь надёжнее будет повиноваться сну и не уходить, прежде чем не очиститься поэтическим творчеством. И вот первым делом я сочинил песнь в честь того бога, чей праздник тогда справляли, а почтив бога, я понял, что поэт – если только он хочет быть настоящим поэтом – должен творить мифы, а не рассуждения". - Источник <<http://philosophy.ru/library/plato/fedon.html>>

²⁸ "Перипатетик Фений из Эреса говорит, что, занимаясь софистикой, он (Аристипп) первым из учеников Сократа начал брать плату со слушателей и отсылать деньги учителю. Однажды, послав ему двадцать мин, он получил

Молодой Сократ был довольно хорошо обеспеченным человеком, о чём свидетельствует его участие в походе как тяжеловооруженного воина. К концу жизни, обременённый семьёй, он "*чрезвычайно обеднел*"²⁹ Упрямое благородство не позволяло ему измениться, но в случае его внезапной смерти, (вполне возможной в возрасте 70 лет), у его семьи не было средств на его похороны. А смерть в результате казни обязывала государство позаботиться о его похоронах.

Рассмотрев эти предположения мы, в любом случае (принятие или отклонение предположений), можем убедиться, что **Сократ осознанно пошёл на смерть. Он сам писал историю своей жизни, и поэтому только ему было по праву поставить последнюю точку в собственной трагедии.**

Трагедия, задуманная Сократом, была сыграна не только им. Умело манипулируя толпой, Сократ заставил сограждан сыграть самих себя в его последней трагедии. Сократ защищался на суде только потому, что таково было требование закона³⁰. Но защищался так, чтобы проиграть, начав защиту с упоминания о том, что он по свидетельству оракула **самый мудрый**. Худшего начала для защитительной речи нельзя придумать. Но Сократ, чётко определил, что и для афинян и для него будет лучше, если он проиграет суд. Он, Сократ, красиво и трагедийно завершит свою жизнь, а ослеплённые завистью и клеветой афиняне очистятся последующим раскаянием.

Афиняне, приговорив Сократа к смерти, видимо надеялись, что он сбежит из тюрьмы. Когда же Сократ выпил яд, то они поняли, что Сократ спровоцировал их на смертный приговор, и весь свой гнев направили против его обвинителей³¹.

их обратно, и Сократ сказал, что демоний запрещает ему принимать их: действительно, это было ему не по душе." – Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986, с. 112

²⁹ "Отец, вероятно, был довольно зажиточным гражданином (судя по тому, что Сократ воевал как гоплит, т.е. тяжеловооруженный воин), однако сам Сократ нисколько не заботился о своём имуществе и к концу жизни чрезвычайно обеднел" – Энциклопедия Кольера - http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/4324

³⁰ "Итак, о мужи афиняне, следует защищаться и постараться в малое время опровергнуть клевету, которая уже много времени держится между вами. Желал бы я, разумеется, чтобы так оно и случилось и чтобы защита моя была успешной, конечно, если это к лучшему и для вас, и для меня. Только я думаю, что это трудно, и для меня вовсе не тайна, какое это предприятие. Ну да уж относительно этого пусть будет, как угодно богу], а закон следует исполнять и защищаться" - Источник <<http://psylib.org.ua/books/plato01/01apols.htm>>

³¹ "Но очень скоро афиняне раскаялись: они закрыли палестры и гимнасии, Мелета осудили на смерть, остальных – на изгнание, а в честь Сократа

Если бы афиняне, как заворожённые, не подыгрывали Сократу в задуманной им трагедии его собственной смерти, то их безудержный гнев после выполнения приговора, вынесенного ими же, был бы просто невозможен, немыслим. Вероятно, случай с Сократом, это единственный случай в истории человечества, когда судьи возмутились из-за того, что их приговор был в точности выполнен. Это свидетельствует о том, что мудрый Сократ смог **заставить** суд принять то решение, которое ему было выгодно, и которое сделало его жизнь и смерть самой бессмертной античной трагедией.

Именно поэтому он перед смертью был счастлив и весел. **Мудрый Сократ выиграл суд**, ибо **суд принял то решение, которого Сократ добивался**. Умирают все. Но не всем удаётся сделать свою смерть такой высокой трагедией, как это удалось Сократу.

Литература

1. Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов - М. : "Мысль", 1986
2. Энциклопедия Кольера – http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/4324
3. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Том 1. – М. : Издательство академии наук, 1961
4. Асмус В. Ф. Античная философия. Учеб. пособие, М. : Высш. школа, 1976
5. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона - http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/142526/%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD
6. Платон. Федон. – Источник <<http://philosophy.ru/library/plato/fedon.html>>
7. Платон. Апология Сократа – Источник <<http://psylib.org.ua/books/plato01/01apols.htm>>

воздвигли бронзовую статую работы Лисиппа, поместив её в хранилище утвари для торжественных шествий; а когда Анит приехал в Гераклею, гераклеяцы в тот же день выслали его вон." – Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : "Мысль", 1986, с. 106

**"КТО УБИЛ МАЛЕНЬКУЮ ЛЮСЬЕН?"
(О грехе существования
в романе Сартра Ж-П. "Тошнота")**

В статье рассматриваются идеи романа Сартра "Тошнота" о грехе существования в их преломлении через женские образы романа. Тотальное отрицание существования ставит Сартра на позиции Сатаны, отрицающего любое существование, сотворённое Богом. А образ убиенной Люсьен выступает как образ Анти-Евы, с которой начинается истребление человечества. В романе "Тошнота" Сартр очень тесно связывает проблему смысла жизни человека и дуалистический подход к бытию и, собственно, к человеку. Есть, человеческое тело, и это легко осознать. Настолько легко, что это осознание становится главенствующим и сквозь это телесное осознание очень сложно осознать себя как вторую, духовную, составляющую человека. В результате этого оправдание жизни, по "Тошноте", очищение жизни от греха существования, можно достигнуть, только в духовном творчестве. Желание созидать, и есть духовное осознание, нашедшее выход из греха существования.

Ключевые слова: Сартр, индивид, грех существования, новая идеология, истребление "лишних" людей как услуга, сатанинское человеконенавистничество, образы психически больных людей.

В своём первом и самом известном романе Жан-Поль Сартр стремится в художественной форме реализовать ницшеанскую идею о необходимости преодолеть человечество высотой души и презрением. Поскольку литературно-художественные, как и философские, таланты Сартра несоизмеримы с подобными талантами Фридриха Ницше, постольку ему невозможно показать реальную высоту души. Но если высокой души нет, то презрение можно организовать за счёт принижения действительности, что создаёт иллюзию души возвышающейся над действительностью, над существованием. Сартр не скупится на негативные эпитеты существования – Тошнота, Абсурд, Гнусность, Омерзительность, Гадливость, Грех. Но единственным доказательством этих характеристик выступают эмоции главного персонажа – Антуана Рокантена.

Ницше создаёт образы людей высоких духом, например, образ Заратустры, а Сартр в первом романе создаёт образы людей убогих духом и презренных. Он всячески выпячивает какие-то физические недостатки людей, создавая образы уродцев, включая главного

персонажа³². Среди этих образов презренных людей, не имеющих, по мнению главного персонажа романа, права на существования, есть и женские образы, включая образ двенадцатилетней девочки. В первом романе Сартра **не существует женской красоты, не существует красоты природы**, и ничто не может спасти мир, обречённый на уничтожение.

По функциональности все женские образы романа можно разделить на три группы: эпизодические; сквозной – от завязки до развязки; – образ Анни; и кульминационный – образ "*маленькой Люсьен*".

Эпизодические женские образы.

1) Франсуаза, хозяйка "Приюта путейцев". Это любовница главного персонажа. "*– У вас сегодня вечером найдётся минутка? Она никогда не говорит "нет", ... Я ей не плачу – мы занимаемся любовью на равных*"³³ – утверждает главный персонаж романа Антуан Рокантен в начале романа. Далее выясняется, что она Антуану *неприятна*³⁴ и тогда получается, что для него единственными достоинствами этой женщины являются *доступность и бесплатность*.

2) Люси, прислуга в отеле, в котором живёт Антуан. "*Люси в сотый раз плакалась хозяйке*" на пьющего мужа, а с точки зрения Антуана она недостаточно *страдает*³⁵. Когда же Антуан стал свидетелем сцены, в которой муж бросил Люси, то он завидует её страданию³⁶. Эта ненормальная логика, но она находит своё объяснение в садомазохистских наклонностях сартровского главного персонажа.

3) Мадлен – официантка в "Приюте путейцев". Она спровоцировала приступ тошноты Антуана³⁷ и с её портрета Сартр всячески подчёркивает "*убогую плоть*" эпизодических персонажей.

³² "Лица других людей наделены смыслом. Моё – нет. Я даже не знаю, красивое оно или уродливое. Думаю, что уродливое – поскольку мне это говорили" [Сартр, 1992 с. 30]

³³ [Сартр, 1992 с. 22]

³⁴ "Пужинал в "Приюте путейцев". Хозяйка оказалась на месте, пришлось с ней переспать; но это была с моей стороны чистойшей любезность. Она мне чем-то неприятна: слишком белая и пахнет новорождённым" - [Сартр, 1992 с. 68]

³⁵ "Она расходует своё горе, как скупец. Должно быть, она так же скупа и в радостях. Интересно, не хочется ли ей порой избавиться от этой однообразной муки, от этого брюзжания, которое возобновляется, едва она перестаёт напевать, не хочется ли ей однажды испытать страдание полной мерой, с головой уйти в отчаяние" - [Сартр, 1992 с. 26]

³⁶ "Да, это она, это Люси. Но Люси вне себя, преображённая, отдающаяся страданию с нерасчётливой щедростью. Я завидую ей" - [Сартр, 1992 с. 40]

³⁷ "Подплыла Мадлена, чтобы помочь мне снять пальто; она зачесала волосы назад и надела серьги – я ее не узнавал. Я уставился на её громадные

4) Старая дама – просто прохожая, описывается Сартром как насекомое, которое семенит лапками, двигает челюстями и скрывается в щель в стене³⁸.

5) Толстая дама, рот которой обозначается как "*непристойное отверстие*"³⁹.

Этот список можно продолжать и дальше, но не будем смаковать ненависть к людям сартровского персонажа, ибо это ненависть не к конкретным индивидам, а к людям вообще, к человечеству. Убогие люди даже высокие мысли делают убогими. История наказала Ницше его учениками.

Образ Анни.

Это сквозной образ, проходящий яркой нитью через всю ткань романа. Сартр позиционирует этот образ как любимую женщину героя, но, похоже, он знает о любви только понаслышке, как и главный персонаж его первого романа. Ибо тотальная ненависть к людям исключает частную любовь к одному человеку.

Первое упоминание об Анни появляется в романе, когда Антуан Рокантен *отдыхает после секса с неприятной ему, но бесплатной женщиной – Франсуазой*⁴⁰. То есть образ Анни появляется как контроверза нелюбимой женщине по сравнению с женщиной любимой. И читатель принуждён верить в эту якобы любовь Антуана Рокантена,

щеки, которым не было конца и которые убегали к ушам. На щеках, во впадине под выступом скул особняком розовели два пятна, и, казалось, они изнывают от скуки на этой убогой плоти. А щеки все убегали и убегали к ушам, а Мадлена улыбалась.

– Что будете пить, мсье Антуан?

И вот тут меня охватила Тошнота, я рухнул на стул, я даже не понимал, где я; вокруг меня медленно кружили все цвета радуги, к горлу подступила рвота. С тех пор Тошнота меня не отпускает, я в её власти" - [Сартр, 1992 с. 32]

³⁸ "Я прислонился к фасаду библиотеки. Я затягиваюсь трубкой, которая вот вот погаснет. И вижу старую даму, которая боязливо выходит из под аркад галереи и упорным, пронизательным взглядом рассматривает Эмпетраза. Вдруг, осмелев, со всей скоростью, доступной её лапкам, она семенит через двор и на мгновение застывает перед статуей, двигая челюстями. Потом улепётывает – чёрное пятно на розовой мостовой – и исчезает, юркнув в щель в стене" – [Сартр, 1992 с. 41]

³⁹ "Справа от меня уселась толстая дама. Свою шляпу она положила рядом с собой. Нос был всажен в её лицо, как фруктовый ножик в яблоко. А под носом презрительно кривились крохотное непристойное отверстие" - [Сартр, 1992 с. 161]

⁴⁰ "В прежнее время, бывало, она уйдёт, а я ещё долго думаю об Анни. Теперь я не думаю ни о ком; я даже не ищущу слов" - [Сартр, 1992 с. 22]

пока не узнаёт, что эта якобы любовь завершается, когда должна была перестать быть бесплатной.

В произведениях Селина Л. Ф., которого Сартр цитирует в эпиграфе к роману и эпигоном которого в литературе является, материально-финансовая сторона жизни выносится на первый план и часто выступает как причина или мотив поступков персонажей произведений. Эта утрированная мелочность персонажей Селина Л. Ф. зачастую раздражает читателя, но она является своего рода литературной "ноу-хау" в творческой лаборатории Селина. У Сартра Ж.-П. материально-финансовая сторона жизни его персонажа вскрывается только в конце романа, на последних страницах, ибо на протяжении романа надо строить образ аристократа, возвышающегося над пошлой обыденностью. Но когда финансово-материальная сторона жизни его персонажа вскрыта, то оказывается, что сартровский аристократ более низкий и мелочный, чем плебейские персонажи Селина Л. Ф.

Благодаря выпячиванию финансовой стороны жизни Селином, мы можем разобраться в финансово-материальной стороне жизни литературного персонажа Сартра.

Например, благодаря Селину мы знаем, что в начале тридцатых годов двадцатого века средняя зарплата французского рабочего составляет около 500 франков в месяц и это жизнь впроголодь из-за чего один из персонажей Селина не женится⁴¹.

Из той же пьесы Селина Л. Ф. мы узнаём, что жалование военного врача в африканской колонии составляет 1200 франков в месяц⁴².

⁴¹ Во втором действии пьесы "Церковь", из которой Сартр взял эпиграф к своему роману, один из персонажей рассказывает, как его знакомый уговорил его эмигрировать в Америку:

Марсель: ... "Я брил его по субботам почти что задаром. Взамен он давал мне уроки, уроки жизни, как он говорил. Мне всегда хотелось получить образование. Однажды он сказал мне: "Валембон (это моя фамилия), вы умны, не оставайтесь во Франции, поезжайте на поиски счастья в Америку, в Нью-Йорк; здесь умные пролетарии превращаются в революционеров, а там им иногда удаётся сколотить состояние". Именно так он и сказал. "Здесь, - говорил он мне, - вы всегда будете принадлежать к загадочному классу, состоящему из восьми миллионов французских наёмных работников, которые даже пятисот франков в месяц не зарабатывают; вкалывать за такие деньги, конечно, патриотично, но, как показывает опыт, на жратву не хватает. Сваливайте отсюда, мой друг, иначе вы станете коммунистом, что тоже не поможет вам добыть себе пропитание"

Флора: Ну и ну! Вам повезло! Вы женаты?

Марсель: Нет! Я эгоист. Лучше мне с этим повременить. Мне надоело жить впроголодь" (Селин, 2005) с. 44

⁴² "Пистиль (обращаясь к Ларжюне): И сколько вам платят?"

И, наконец, мы узнаем благодаря Селину, что жалованье французского полицейского составляет 1400 франков в месяц⁴³.

Антуан Рокантрен, персонаж Сартра Ж-П., – рантье. После того как он объездил "*Центральную Европу, Северную Африку и Дальний Восток*"⁴⁴ у него осталось всего треть миллиона франков, которые приносили ему 14400 франков годовой ренты, что составляет 1200 франков в месяц⁴⁵. То есть ежемесячная рента Рокантена равнялась жалованью военного врача в африканской колонии Франции.

Рантье Рокантен три года встречается с Анни, которая, видимо, надеялась стать женой или, хотя бы, содержанкой молодого человека. Но полумиллионер или миллионер, ибо мы не знаем о размерах состояния

Ларжюне: Тысячу двести франков в месяц!

Пистиль: А вы знаете, сколько стоит банка консервов кассуле?

Ларжюне: Нет!

Пистиль: Двадцать франков, а теперь разделите тысячу двести франков на двадцать - получается шестьдесят; значит, вы имеете право на две банки консервов в день: одну – для вас, одну – для вашей жены. Не стоило тащиться в такую даль, не правда ли?" (Селин, 2005) с. 34

⁴³ "**Бардаму:**... Сколько вы зарабатываете в месяц в полиции?"

Второй полицейский: Ну, в месяц тысячу двести, а вместе с компенсациями получается тысяча четыреста!" (Селин, 2005) с. 105-106

⁴⁴ [Сартр, 1992 с. 17]

⁴⁵ Чтобы заполнить время, делаю подсчёты. Тысяча двести франков в месяц – это не слишком жирно. И все же, если поприжаться, этого должно хватить. За комнату триста франков, пятнадцать франков в день на еду; на стирку, мелкие расходы и кино, остаётся четыреста пятьдесят. Новое белье и одежду понадобится покупать не скоро. Оба мои костюма пока опрятны, хотя и залоснились на локтях; если я буду аккуратен, они послужат мне ещё годика три четыре.

Боже мой! Стало быть, Я собираюсь прозябать этаким грибом? Что я буду делать целыми днями? Гулять. Посиживать на железном кресле в саду Тюильри или нет, пожалуй, на скамейке – это дешевле. Ходить в библиотеку читать книги? А ещё? Раз в неделю кино. А ещё? Может, по воскресеньям позволю себе выкурить сигару? Может, буду играть в крокет с пенсионерами в Люксембургском саду? В тридцать лет! Мне жалко самого себя. Минутами мне приходит мысль: а не лучше ли спустить за год все триста тысяч франков, что у меня остались, а потом... Но что мне это даст? Новую одежду? Женщин? Путешествия? Все уже было, а теперь конец – больше не хочется: какой от всего этого прок? Через год я окажусь таким же опустошённым, как сегодня, мне даже вспомнить будет нечего, а наложить на себя руки не хватит духу.

Тридцать лет! И 14 400 франков ренты. Каждый месяц стриги себе купоны. - [Сартр, 1992 с. 171]

Рокантена до его путешествий, пользуясь Анни, держит жёсткую оборону и в вопросах брака и по поводу содержания этой женщины⁴⁶.

Не удивительно, что Анни, в конце концов, бросила своего жадного миллионера. Но когда она потеряла работу и осталась без средств к существованию и вынуждена была стать содержанкой какого-то иностранца, то она снова вспомнила своего теперь уже треть-миллионера. Встречая Рокантена в своём номере, она с порога неуверенно пытается вернуть их прежнюю близость:

"Анни закрывает дверь и задумчиво говорит, обращаясь к самой себе:

– Не знаю, может, мне сесть на кровать...

В конце концов, она опускается на какой-то сундук, покрытый ковриком..."

У Рокантена опять "хорошая работа", то есть он не замечает её намёка, опускает глаза. Он замечает, что Анни пополнила, что её комната, в отличии от былых времён, голая, холодная, неудобная и в ней есть нечто зловещее. Анни не обсуждает холодную пустоту своей комнаты, а в затянувшемся молчании решается пересесть на кровать⁴⁷. Анни словно намекает Рокантену о том, что он может перейти к решительным действиям. Но Рокантен что-то мямлит и опускает глаза.

"Поднимаю глаза. Анни смотрит на меня даже с какой-то нежностью.

– Выходит, ты совсем не изменился? Всё такой же глупый?"
[Сартр, 1992 с. 139]

Вряд ли Рокантен глуп, и он замечает её манёвры вокруг кровати. Но он – рантье, паразит на теле общества, и он не собирается брать на себя ответственность за жизнь и благополучие другого человека. По ходу романа он отказывает в праве на существование всему, кроме ренты. Существование, которое не связано с его рентой, для него бессмысленно, в том числе и существование Анни. Вероятно, она его действительно любила.

⁴⁶ "В одиннадцать часов, когда начался какой то длинный фильм, она взяла меня за руку и молча стиснула её в своей. Меня пронзило острое ощущение счастья – мне не надо было глядеть на часы, чтобы понять: сейчас одиннадцать. С этого мгновения мы стали ощущать, как текут минуты. В тот раз мы расставались на три месяца. В какой-то миг на экране возникло очень светлое изображение, тьма вокруг рассеялась, и я увидел, что Анни плачет. Потом в полночь она горячо сжала мою руку и выпустила её; я поднялся и ушёл, не сказав ей ни слова. Это была отличная работа" - [Сартр, 1992 с. 67]

⁴⁷ "И снова молчание. Теперь Анни села на кровать, чёрное платье её очень бледнит. Волосы она не остригла. Она по-прежнему невозмутимо смотрит на меня, чуть вздёрнув брови. Значит, ей нечего мне сказать? Зачем же она меня вызвала? Молчание становится невыносимым. – [Сартр, 1992 с. 139]

"И вдруг Анни улыбается мне с такой откровенной нежностью, что на глаза у меня навёртываются слезы.

– Я думала о тебе гораздо чаще, чем о платиновом метре. Не проходило дня, чтобы я не думала о тебе. И вспоминала тебя в мельчайших подробностях. Она встаёт, подходит ко мне и опирается руками мне на плечи" – [Сартр, 1992 с. 140].

Это кульминация встречи. Рокантен никак не реагирует на вплотную подошедшую Анни. Её руки лежат у него на плечах, её живот и расплывшая грудь впрытк к его лицу. Где его руки? Когда Рокантен заходил в её номер, то его правая рука была в кармане. Вполне возможно, что этот сартровский аристократ беседует с дамой, держа руки в карманах. Ряженный аристократизм полнее всего обнаруживается в деталях.

Анни ещё на что-то надеется. Она пытается наладить разговор, перемежая его фрагментами воспоминаний. Позже, задним числом, Рокантен напишет в дневнике, что он был *"готов на любые уступки"* [Сартр, 1992 с. 141] Тем самым, предполагается, что активной, деятельной стороной должна была быть Анни. Но она и так старалась. Поначалу она пытается иронизировать, она насмехаться над собой и лжёт, что играет в театре:

"– А я, как видишь, потолстела, состарилась, мне надо за собой следить.

Верно. И какой усталый у неё вид! Я открыл было рот, но она тотчас добавляет:

– Я играю в театре, в Лондоне". – [Сартр, 1992 с. 141]

Но тут же проговаривается, что уволилась.

"– Что же ты делаешь теперь?"

Зря я задал этот вопрос. Лицо Анни сразу стало безжизненным. Однако она отвечает без запинки.

– Я больше не играю. Я путешествую. Есть тут один тип, который меня содержит. – Она улыбается – Ох, пожалуйста, не гляди на меня так озабоченно, никакой трагедии нет. Я тебе всегда говорила, что преспокойно могла бы поступить на содержание" – [Сартр, 1992 с. 141–142].

Здесь, после всех ужимок и недоговорок, читатель узнаёт, что Рокантен всегда знал о готовности Анни *"преспокойно"* поступить на содержание, если он не готов взять её в жёны. Все якобы любовные страдания Рокантена, о которых Сартр повествует с начала романа, оказываются пошлой жадностью рантье, который будет страдать, но не станет платить за внимание женщины. Да и страдает он не от любви, а от жадности. Или от любви к своим деньгам.

Анни зря старается, зря надеется, что, если Рокантен увидит и узнает, что она изменилась, что избавилась от своих недостатков,

что уже не будет стараться доминировать над ним⁴⁸, – то он возьмёт её, так или иначе, под свою опеку. Но может быть ей следовало меняться в другую сторону, – в сторону большего доминирования. Рокантену нравится вовсе не её покорность. В дневниковой записи "Канун поста" Рокантен сообщает о письме от Анни. Вспоминает Анни, и говорит о её "пленительной властности"⁴⁹ и там же читатель узнаёт, что Рокантен вовсе не рад предстоящей встрече⁵⁰.

По ходу встречи Рокантен напряжён, скован. А после просьбы Анни рассказать о себе, (предшествующей вопросу: "Женился?"), убеждается, бдительный, в том, что Анни что-то от него надо⁵¹.

Читатель не может не обратить внимание на странные, извращённые эстетические вкусы Рокантена, о которые не раз спотыкается⁵². На этот раз речь идёт о лице Анни.

"И вдруг её лицо становится великолепным лицом Медузы, которое я когда-то так любил: исполненное ненависти, перекошенное, ядовитое" – [Сартр, 1992 с. 146].

Анни уже понимает несбыточность своих надежд, но ещё пытается напомнить Рокантену, что она его страстно любила:

"Маска упала, Анни улыбается."

– Я вовсе не грущу. Иногда меня это даже удивляло, и зря: о чем мне грустить? Когда-то я была способна на пылкие страсти.

⁴⁸ *"– Было у меня одно свойство, которое когда-то тебя мучило. Так, по крайней мере, ты утверждал. А теперь все, было, да сплыло. Ты должен был это заметить. Разве ты не чувствуешь себя сейчас уверенней в моем присутствии?"*

Я не решаюсь сказать: нет, не чувствую; я совсем, как прежде, сижу на кончике стула и весь поглощён тем, чтобы не угодить в какую-нибудь западню и не вызвать необъяснимых для меня вспышек гнева". – [Сартр, 1992 с. 143-144]

⁴⁹ *"Надо было отмалчиваться и ждать; вдруг, отзываясь на какой-то неуловимый для меня звук, она вздрагивала, томные черты её прекрасного лица отвердевали, и она начинала свою кропотливую работу. В её чародействе была пленительная властность"* – [Сартр, 1992 с. 71]

⁵⁰ *"Конечно, я увижусь с Анни, но не могу сказать, что мысль о предстоящей встрече меня радует"* – [Сартр, 1992 с. 70]

⁵¹ *"...после этого вопроса сомнений уже не остаётся – ей что-то от меня надо"* – [Сартр, 1992 с. 142]

⁵² *"Мне так нравилось вчерашнее небо – стиснутое, чёрное от дождя, которое прижималось к стёклам, словно смешное и трогательное лицо. А нынче солнце не смешное, куда там... На все, что я люблю: на ржавое железо стройки, на подгнившие доски забора – падает скупой и трезвый свет"* – [Сартр, 1992 с. 28]

Я страстно ненавидела свою мать. Или вот тебя, – с вызовом говорит она, – тебя я страстно любила.

Она ждёт ответной реплики. Я молчу. – [Сартр, 1992 с. 146]

В дневниковых записях Рокантена он, конечно же, утверждает, что любит Анни⁵³, а она его, любящего, выставляет, в конце концов, за дверь тёмной комнаты. Попытки обелить себя порой заходят в интеллектуальный тупик и выглядят как откровенная тупость: *"Стиснуть её в объятиях... К чему? Что я могу для неё сделать? Она одинока, как и я."* – [Сартр, 1992 с. 152] Вряд ли Рокантен не понимает, что если он обнимет Анни, то могут исчезнуть два одиночества. В норме жизнь устроена так, что одинокий мужчина нуждается в одинокой женщине, и, наоборот, одинокая женщина нуждается в одиноком мужчине. Здесь Сартр своим персонажем предвосхищает, в известном смысле, заключительную сцену американского фильма *"Тупой и ещё тупее"*, но в данном случае это наигранная тупость, постановщиками которой выступают ужасающая безответственностью и удручающая жадностью.

Но помимо финансовой стороны жизни, есть что-то ещё в нём самом, что отдаляет Рокантена от Анни. Мы уже говорили о странных эстетических вкусах Рокантена. Анни, по ходу их встречи, упоминает о каких-то его сексуальных фантазиях, в которых она ему отказывала⁵⁴.

Добавим к этому *"пленительную властность"*, с которой Анни три года доминировала над Рокантеном.

Затем вспомним некоторые несоответствия нормальности в восприятии ситуаций, описанных Рокантеном в его дневнике. Речь идёт об ситуациях общения Рокантена с Самоучкой. Понятно, что Сартр через эти ситуации пытается подготовить читателя к тому, что Самоучка в итоге окажется извращенцем. Но поскольку это делается через восприятие Рокантена, который обращает внимание на то, на что мужчина обычно не обратил бы внимания, постольку и сам Рокантен начинает светиться некоторой *"голубизной"*⁵⁵.

Сартр усиливает это впечатление рассказом Рокантена о некоей Эрн. С этой Эрн он познакомился в *"Голубом гроте"*, с ней он вёл

⁵³ *"Меня трогает вот эта толстая, потрёпанная жизнью женщина, это её я люблю"* – [Сартр, 1992 с. 145]

⁵⁴ "– Позднее я расширила это понятие: во-первых, добавила к выигрышным ситуациям ещё одну – любовь (я имею в виду любовный акт). Да вот, кстати, если ты раньше не понимал, почему я тебе отказывала в... в некоторых твоих просьбах, теперь можешь сообразить: я старалась кое что уберечь " – [Сартр, 1992 с. 149]

⁵⁵ *"Он покраснел и грациозно качнул бёдрами..."* – [Сартр, 1992 с. 83]

"Он садится на стул. Напряжённые ягодички упёрлись в спинку, негнувшийся корпус подался вперёд" – [Сартр, 1992 с. 46]

"странный образ жизни" и она боялась Рокантена, который угрюмо размышляет о ней, а патефон играет "Голубое небо"⁵⁶. Была ли эта Эрн действительно женщиной?

Вероятно, что для особо непонятливых читателей Сартр делает ещё один намёк на извращённые и садомазохистские сексуальные пристрастия Рокантена. Так, надеясь ещё раз увидеть Анни на вокзале и, возможно, попытаться "увести с собой навсегда" [Сартр, 1992 с. 145], Рокантен, ожидая Анни, рассматривает гравюры порнографической книги, содержание которых сводится к насилию над женщиной⁵⁷ "Чудовищный голый зад", по которому хлестают плетью – вот что наполняет сознание Рокантена перед отъездом располневшей Анни. Вряд ли это натуралистическая иллюстрация знаменитой истины Фридриха Ницше: "Ты идёшь к женщинам? Не забудь плётку" [(Ницше, 1990) с. 48] Логичнее предположить, что насилие над женщиной есть подспудное и тайное желание сартровского персонажа. И это насилие над женщиной есть лишь часть замысленного Сартром тотального насилия над всеми, кто виновен в том, что существует.

К моменту отъезда Анни, на вокзале, Рокантен обладает всей информацией, которая необходима мужчине для решительных действий: Анни потеряла работу и осталась без средств к существованию. Молчаливый египтянин увозит Анни из Европы (В Египет через Англию). И эта пухлая белая женщина скоро может оказаться на тайном невольничьем арабском рынке. Она пыталась, как утешающий за соломинку, ухватиться, в последней надежде на спасение, за свою прежнюю любовь, надеялась на помощь любовника-миллионера и здесь всё упирается в нравственный закон этой личности, в её, гово-

⁵⁶ "Вот, например, в Гамбурге я вёл довольно странный образ жизни с некой Эрной, которой я не доверял и которая меня боялась. Но я был внутри этой жизни, я о ней не думал. И вот однажды вечером, в маленьком кафе в Санкт Паули, ей понадобилось выйти в уборную. А я остался один, патефон играл "Blue sky". И я стал рассказывать себе самому все, что случилось со мной после того, как я приехал в Гамбург. Я говорил себе: "На третий день вечером я вошёл в дансинг под названием „Голубой грот" и заметил высокую полушубную женщину. Эту женщину я сейчас жду, слушая „Blue sky". С минуты на минуту она вернётся, сядет со мной рядом и повиснет у меня на шее". И тут я вдруг почувствовал, что у меня приключение. Но Эрна вернулась, села рядом со мной, повисла у меня на шее, и сам не знаю почему, я её тут же возненавидел." – [Сартр, 1992 с. 50-51]

⁵⁷ "я рассматривал гравюры в книжонке под названием "Доктор с хлыстом". Они были довольно однообразны: на большинстве бородатый детина заносил плетью над чудовищными голыми задами"– [Сартр, 1992 с. 50-51]

ря словами Иммануила Канта, – *категорический императив*⁵⁸. В норме мужчины знают нравственный закон или *категорический императив* подобных ситуаций. В классической афористичной форме этот нравственный закон сформулировал Экзюпери: "*ты навсегда в ответе за всех, кого приручил*"⁵⁹. Сколько бы ни было женщин в жизни мужчины – он ответственен за каждую. Потому персонаж от Экзюпери зашёл бы в вагон, взял Анни за руку и со словами: "*Анни, идём со мной. Я позабочусь о тебе*" увёл бы несчастную женщину от подозрительного "египтянина". Во всяком случае он сделал бы нечто подобное или такое, что может спасти Анни.

Но Антуан де Сент Экзюпери был настоящим мужчиной, настоящим аристократом, настоящей гордостью французского народа и французской литературы, – в отличии от сомнительных Сартра и Селина, наплодивших множество нравственных уродцев, которые заполнили французскую литературу XX века⁶⁰.

Нравственный уродец от Селина, – рыжий верзила Бордаму, душа которого "*была растягнута, как ширинка*"⁶¹, – особо не чурается работы, но при случае готов пожить за счёт женщины, например, *Лолы*⁶² или проститутки *Молли*⁶³, которая в нравственном отношении была выше его. Бордаму в данной ситуации, поехал бы в поезде вместе с Анни, чтобы *она его содержала втайне от "египтянина"*.

Нравственный уродец от Сартра, – рыжий верзила Рокантен, душа у которого отсутствует, – в данной ситуации молча смотрит как поезд увозит его якобы любимую в арабское рабство, чтобы потом,

⁵⁸ См. <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%81%D0%90%D1%82%D0%90%D1%83%D0%90%D1%84%D0%90%D1%85%D0%90%D1%86%D0%90%D1%87%D0%90%D1%88%D0%90%D1%89%D0%90%D1%8A%D0%90%D1%8B%D0%90%D1%8C%D0%90%D1%8D%D0%90%D1%8E%D0%90%D1%8F%D0%90%D1%90%D1%91%D1%92%D1%93%D1%94%D1%95%D1%96%D1%97%D1%98%D1%99%D1%9A%D1%9B%D1%9C%D1%9D%D1%9E%D1%9F%D2%90%D2%91%D2%92%D2%93%D2%94%D2%95%D2%96%D2%97%D2%98%D2%99%D2%9A%D2%9B%D2%9C%D2%9D%D2%9E%D2%9F%D3%90%D3%91%D3%92%D3%93%D3%94%D3%95%D3%96%D3%97%D3%98%D3%99%D3%9A%D3%9B%D3%9C%D3%9D%D3%9E%D3%9F%D4%90%D4%91%D4%92%D4%93%D4%94%D4%95%D4%96%D4%97%D4%98%D4%99%D4%9A%D4%9B%D4%9C%D4%9D%D4%9E%D4%9F%D5%90%D5%91%D5%92%D5%93%D5%94%D5%95%D5%96%D5%97%D5%98%D5%99%D5%9A%D5%9B%D5%9C%D5%9D%D5%9E%D5%9F%D6%90%D6%91%D6%92%D6%93%D6%94%D6%95%D6%96%D6%97%D6%98%D6%99%D6%9A%D6%9B%D6%9C%D6%9D%D6%9E%D6%9F%D7%90%D7%91%D7%92%D7%93%D7%94%D7%95%D7%96%D7%97%D7%98%D7%99%D7%9A%D7%9B%D7%9C%D7%9D%D7%9E%D7%9F%D8%90%D8%91%D8%92%D8%93%D8%94%D8%95%D8%96%D8%97%D8%98%D8%99%D8%9A%D8%9B%D8%9C%D8%9D%D8%9E%D8%9F%D9%90%D9%91%D9%92%D9%93%D9%94%D9%95%D9%96%D9%97%D9%98%D9%99%D9%9A%D9%9B%D9%9C%D9%9D%D9%9E%D9%9F%3E>>

⁵⁹ "Люди забыли эту истину, - сказал Лис, - но ты не забывай: ты навсегда в ответе за всех, кого приручил" (Экзюпери, 1982) с. 34

⁶⁰ Мы знаем о попытках причислить Экзюпери к ученикам Ницше, но подобные надуманности литературоведов не заслуживают внимания, ибо Экзюпери – гуманист, а не нигилист. – А.Б., О.Б.

⁶¹ (Селин, Путешествие на край ночи, 1994) http://www.kulichki.com/moshkow/INPROZ/SELIN/kraj_nochi.txt

⁶² "Лолу я стал разыскивать исключительно из денежных соображений, неотложных и настоятельных. Не будь этой плачевной необходимости, я так бы и не повидал свою потаскуху подружку, дав ей спокойно состариться и подохнуть" http://www.kulichki.com/moshkow/INPROZ/SELIN/kraj_nochi.txt

⁶³ "У моей подружки водились деньги: в заведении она делала по сотне в день, тогда как у Форда я еле-еле зашибал шесть долларов. Любовь была для неё только средством существования и нисколько её не утомляла. Американцы вообще занимаются этим, как птички" - (Селин, Путешествие на край ночи, 1994) – http://www.kulichki.com/moshkow/INPROZ /SELIN/ kraj_nochi.txt

на досуге, заняться подсчётом своих денег и найти оправдание своему нежеланию трудиться⁶⁴.

Образ маленькой Люсьен

Читатель романа только к концу повествования начинает понимать, что Антуан Рокантен, от лица которого идёт повествование, – садист и извращенец. Но поскольку это повествование ведётся в форме дневниковых записей, в которых человек себя обычно обещает, постольку истинная картина событий может быть понята только через детали и умолчания.

Автор романа широко использует один и тот же художественный приём – расстановку маркеров. Каждое ключевое событие романа имеет маркера до и после. Например, до разоблачения другого, более мелкого, извращенца – Самоучки, появляются, отмеченные выше, намёки на его "голубизну". А после разоблачения Самоучки и его ухода из библиотеки говорится об оставшейся на пороге капле его крови в форме звезды, что является намёком на разоблачение извращенца-социалиста, символ которого – красная звезда⁶⁵.

Но и без всяких намёков и наводящих маркеров читатель узнаёт, что сартровский аристократ может *солгать*, может *украсть* и может *убить*, ибо у него отсутствуют, какие бы то ни было, нравственные тормоза.

Об определённой **лживости** своих дневниковых записей Антуан Рокантен говорит в самом начале романа:

"Странно, я исписал десять страниц, а правды так и не сказал – во всяком случае, всей правды"– [Сартр, 1992 с. 24]

Данной фразой Сартр ставит *маркер недоверия*, он предупреждает читателя о том, что в дневниковых записях его персонажа есть недоговорённости, которые скрывают всю правду.

О способности сартровского персонажа к **воровству** читатель узнаёт из рассказа о том, что он похитил письма из библиотеки в Москве⁶⁶. И из рассказа о том, что он *"машинально"* прихватил забытую кем-то книгу⁶⁷.

⁶⁴ "Тридцать лет! И 14 400 франков ренты. Каждый месяц стриги себе купоны. Но ведь я ещё не старик. Дали бы мне что-нибудь делать, все равно что... Нет, лучше думать о чем-нибудь другом, потому что сейчас я ломаю комедию перед самим собой. Я ведь прекрасно знаю, что ничего делать не хочу: что-нибудь делать – значит создавать существование, а его и без того слишком много"– [Сартр, 1992 с. 171]

⁶⁵ "На пороге осталось пятно крови в форме звезды"– [Сартр, 1992 с. 167]

⁶⁶ "...племянник Рольбона в 1810 году погиб от руки царской полиции, бумаги его были конфискованы и взяты в Секретный архив, потом, сто десять

Примечательно, что оба случая воровства происходят в библиотеке – храме науки, что заставляет вспомнить об античном философе Феодоре, который учил, что мудрецу всё позволено, в том числе и воровство в храме, и этот последователь Аристиппа весьма подходит к *"голубому свечению"* Антуана Рокантена⁶⁸.

О способности сартровского персонажа к **убийству** читатель узнаёт из рассказа об обеде с Самоучкой, на котором Антуан Рокантен только из-за лени не всаживает фруктовый нож в глаз Самоучки⁶⁹.

Обычный человек хочет счастья и избавления от страданий, а Антуан Рокантен хочет страданий другим и себе⁷⁰.

Итак, мы имеем информацию о том, что персонаж Сартра, (Антуан Рокантен), является садистом и извращенцем способным на убийство, и что он не всегда правдив в своих дневниковых записях. Соответственно, необходимо больше внимания уделить деталям, маркерам, которые Сартр расставляет в изобилии.

В середине романа есть дневниковая запись за пятницу – день недели, который любят демонизировать духовенство, беллетристы, политики и экономисты, ибо это день недели, в который по преданию распяли Христа. Всего в романе есть записи за четыре пятницы, но

лет спустя, переданы пришедшими к власти Советами в Государственную библиотеку, откуда я их выкрал в 1923 году"– [Сартр, 1992 с. 102-103]

⁶⁷ "Кто-то забыл на столе "Евгению Гранде", книга открыта на двадцать седьмой странице. Я машинально беру её, ..."– [Сартр, 1992 с. 42]

⁶⁸ "Кража, блуд, святотатство – все это при случае допустимо, ибо по природе в этом ничего мерзкого нет, нужно только не считаться с обычным мнением об этих поступках, которое установлено только ради обуздания неразумных. И любить мальчиков мудрец будет открыто и без всякой оглядки." – [(Лазертский, 1986) с. 122]

⁶⁹ "Кажется, Самоучка о чем-то спрашивает. Я оборачиваюсь к нему и улыбаюсь. В чем дело? Что с ним такое? Отчего он съёжился на своём стуле? Значит, меня уже стали бояться? Этим должно было кончиться. Впрочем, мне все безразлично. Кстати, они боятся меня не совсем зря: я могу натворить что угодно. Например, всадить этот фруктовый ножик в глаз Самоучки. После этого сидящие вокруг люди кинутся меня топтать, выбьют мне зубы своими ботинками. Но удерживает меня не это: вкус крови во рту вместо вкуса сыра – разницы никакой. Но надо сделать движение, надо вызвать к жизни ненужное событие – ведь и крик, который вырвется у Самоучки, и кровь, которая потечёт по его лицу, и то, что эти люди сорвутся со своих мест, – все лишнее, и без того хватает вещей, которые существуют." – [Сартр, 1992 с. 126]

⁷⁰ "Ну да! Само собой, я хотел бы страдать именно так, страдать соразмерно, без снисхождения, без жалости к себе, с такой выжженной чистотой" – [Сартр, 1992 с. 172]

нас интересует туманная третья пятница романа, пятница, в которую тема смерти вклинивается с самого утра. Сначала опасность исходит от густого тумана, заставляющего прохожих прижиматься к стенам зданий, чтобы не угодить под машину. Затем до самого вечера есть некий сюрреалистический источник опасности.

Рокантен заходит в кафе "Мабли". Пребывание Рокантена в утреннем кафе даёт два маркера: *руки и шея*. "*Руки, как громадные пауки, забежали по блузке и по шее*" – [Сартр, 1992 с. 126]. Пока это *просто* некое ружьё, которое в первом акте *просто* висит на стене, но искушённые зрители уже знают, что в одном из следующих актов оно выстрелит, то есть чьи-то руки "*громадными пауками*" доберутся до чьей-то шеи. Затем речь заходит о хозяине кафе "Мабли", который не спустился в зал к восьми утра, как делал это обычно, и возникает предположение, что он умер. Образные метки дня расставлены: *руки, шея, смерть*.

Рокантен покидает кафе "Мабли". Затем речь в дневниковой записи идёт о мясной лавке и продавщице, которая "*брала пальцами мёртвую плоть*", о беспокойстве, которое "*витало в воздухе*", и, наконец, о видениях *крови* от капли до лужи⁷¹.

Перед тем как персонаж Сартра доберётся до читального зала, мелькает образ, обозначенный как "*синяя пелерина*"⁷², образ, который создаст маркер этого дня и созвучный классическому образу "*синей бороды*" из французской сказки⁷³, что, видимо, должно по мысли

⁷¹ "Я остановился у колбасной Жюльена. Время от времени за стеклом появлялась рука, которая указывала на ножки с гарниром из трюфелей или на сосиски. Тогда толстая белокурая девица наклонялась, выставляя напоказ свою грудь, и брала пальцами кусок мёртвой плоти. А в своей комнате, в пяти минутах ходьбы отсюда, лежал мёртвый мсье Фаскель.

Я поискал вокруг себя какую-нибудь твёрдую опору, надёжный заслон против подобных мыслей. Такого не нашлось – мало-помалу пелена тумана прорвалась, но какое то беспокойство ещё витало в воздухе. Пожалуй, не прямая угроза, а что-то размытое, прозрачное. Но именно оно и внушало страх. Я прижался лбом к стеклу витрины. На майонезе, в котором плавало яйцо, сваренное по-русски, я заметил темно красную каплю – это была кровь. От вида этого красного на желтом меня стало мутить.

И вдруг мне представилось: кто то упал окровавленным лицом в эти блюда. Яйцо покатило в лужу крови, украшавший его ломтик помидора тоже упал плашмя – красное на красном. Пролилось немного майонеза – лужа жёлтого крема, которую желобок крови делит на два рукава" – [Сартр, 1992 с. 82-83]

⁷² "Проходя через парк, я заметил на скамейке, где я обыкновенно сижу, синюю пелерину, громадную и неподвижную. Вот кто не боится холода" – [Сартр, 1992 с. 83]

⁷³ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%E8%ED%FF%FF_%E1%EE%F0%EE%E4%E0

Сартра обозначить приближающееся насилие над женщиной. В читальном зале у сартровского главного персонажа в этот день тоже нет покоя от кровавых видений. На этот раз это обезглавленный Святой Дени⁷⁴. И здесь в читальном зале впервые звучит навязчивый рефрен дня: *"Случиться может все что угодно, все что угодно может произойти"* – [Сартр, 1992 с. 84–85]

Движимый каким-то Рокком Рокантен покидает тихую обитель читального зала и видения обезглавленного святого. Ещё один визит в пустое кафе "Мабли", и теперь сам Рокантен может быть обозначен как *"обезглавленный"*:

"Меня охватила самая настоящая паника. Я уже не соображал, куда я иду. Я помчался вдоль доков. Свернул в пустынные улицы квартала Бовуази – дома уставились на мою бегущую фигуру своими угрюмыми глазами. "Куда идти? Куда?" – тоскливо повторял я. Случиться может все. Время от времени я с бьющимся сердцем резко оборачивался назад" – [Сартр, 1992 с. 84-85]

Здесь у читателя может возникнуть закономерный вопрос: что рожий верзила может бояться сзади себя, за своей спиной? Ответ находится тогда, когда персонаж Сартра прочитал в газете, что найдено тело маленькой Люсьен:

"Вкрадчивая кровавая тяга к насилию подкрадывается ко мне сзади, она где-то за ушами, уши волочатся следом за мной...". – [Сартр, 1992 с. 106]

Иными словами, в эту роковую пятницу Рокантен, хорошо знавший себя, пытался убежать от себя, от *"кровавой тяги к насилию"*, но не смог. В парке его поджидала *"синяя пелерина"* и их будущая жертва.

Поскольку *"синяя пелерина"* это уже *четвёртый* извращенец в романе Сартра, постольку пора хоть немного разобраться в разнообразии извращенческих познаний и образов Сартра, что невозможно без знакомства со специальной литературой.

Например, как определить Самоучку - первого извращенца (по порядку упоминания)? Его извращение состоит в том, что он "по временам, как воришка, поглаживал белую руку, а может, и ногу какого-нибудь мальчугана". При этом "он закрыл глаза, он улыбался. Другая его рука исчезла под столом" – [Сартр, 1992 с. 165-165]. Вероятно,

⁷⁴ "Если бы сам Святой Дени вошёл в зал, неся в руках свою голову, ему все равно пришлось бы войти справа, пройти между полками, отданными французской литературе, и столом, за которым работают ассистентки. И если он будет парить в двадцати сантиметрах над полом, не касаясь земли, его окровавленная шея непременно окажется как раз на уровне третьей книжной полки" – [Сартр, 1992 с. 84]

это гомосексуализм⁷⁵ или педофилия⁷⁶, но для нас важно только то, что это извращение сексуальных отношений.

Следующим, (вторым), извращенцем упоминаем главного персонажа романа – Антуана Рокантена, которому по разным поводам *нравится страдать*. Первоначально его извращение предстаёт перед читателями как *мазохизм*⁷⁷, но в дальнейшем становится понятным, что речь идёт о *садомазохизме*⁷⁸.

Следующим, (третьим), извращенцем упоминаем Анни, которая страстно ненавидела свою мать, и которой нравилось доминировать над Рокантенем. Вероятно, её извращение называется *садизмом*⁷⁹. В

⁷⁵ В узком смысле слова гомосексуальность – это одна из трёх типичных сексуальных ориентаций^{[1][2][3]}, определяемая как эмоциональное, романтическое (платоническое), эротическое (чувственное) либо сексуальное влечение только и исключительно к лицам своего пола.

Источник <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%C3%EE%EC%EE%F1%E5%EA%F1%F3%E0%EB%FC%ED%EE%F1%F2%FC>>

⁷⁶ "... термин "педофилия" можно рассматривать в двух аспектах: в узком смысле слова как любовь к мальчикам и в широком смысле как любовь к детям" Источник <<http://dic.academic.ru/dic.nsf/seksolog/143>>

⁷⁷ "Мазохизм – склонность получать удовольствие, испытывая унижения, насилие или мучения. Может быть чертой характера или девиацией в поведении. Термин был введён психиатром и неврологом Рихардом фон Крафт-Эбингом в монографии 1886 года "Psychopathia sexualis" и назван по имени писателя Леопольда Захер-Мазоха, в романах которого описаны подобные склонности.

Сексуальный мазохизм – форма полового поведения, при которой средством получения возбуждения и наслаждения являются страдания, причиняемые партнёром" – Источник <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%CC%E0%E7%EE%F5%E8%E7%EC>>

⁷⁸ "Садомазохизм – сексуальное отклонение, заключающееся в достижении полового удовлетворения посредством душевного или физического страдания, причиняемого партнёру или самому себе в процессе партнёрских взаимоотношений. Девиация связана с желанием совершать действия, причиняющие боль, которые являются унижающими, показывают подчинённое положение человека, на которого направлены, либо быть объектом таких действий. В первом случае имеет место садизм, во втором мазохизм. Нередко индивид сочетает садистские и мазохистские действия, получая удовлетворение и от тех, и от других". - Источник <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D1%85%D0%B8%D0%B7%D0%BC>>

⁷⁹ "Садизм (назван по имени французского писателя маркиза де Сада, описавшего его) – в широком смысле – склонность к насилию, получение удовольствия от унижения и мучения других. Понятие "садизм" впервые

двенадцатилетнем возрасте Анни в "*прекрасной ярости*" выбрасывается из окна четвёртого этажа⁸⁰. Такой поступок обычно квалифицируется как попытка самоубийства, а человек, который совершил такой поступок, берётся на учёт психиатрами. Иными словами, в реальной жизни Анни была бы на учёте в "психушке".

Следующим, (четвёртым), извращенцем упоминаем "*синюю пелерину*". Его извращение, вероятно, называется *эксгибиционизмом*⁸¹. Но на этом весь букет извращений, предлагаемых Сартром своим читателям, не исчерпан. Когда Рокантену пришлось стать свидетелем развратных действий "*синей пелерины*" по отношению к девочке "*лет двенадцати*"⁸² и он "*затаил дыхание*" и ему "*хотелось увидеть*"⁸³, тогда богатый сартровский букет извращений дополнился

введено в научный обиход Крафт-Эбингом в изданной в 1886 г. монографии "Psychopathia sexualis".

В философии Сартра *садизм* – форма отношения к Другому, при которой экзистенцию пытаются отождествить с телом посредством боли" - Источник <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%E0%E4%E8%E7%EC>>

⁸⁰ "Теперь я живу в окружении моих усопших страстей. Пытаюсь воскресить ту прекрасную ярость, которая побудила меня двенадцатилетней девочкой кинуться с четвёртого этажа, когда мать меня высекала" – [Сартр, 1992 с. 146]

⁸¹ "**Эксгибиционизм** (лат. exhibeo – выставлять, показывать) – форма отклоняющегося сексуального поведения, когда сексуальное удовлетворение достигается путём демонстрации половых органов незнакомым лицам, обычно противоположного пола, а также в публичных местах. Как правило, эксгибиционист не рассчитывает на продолжение контакта или завязывание отношений. Демонстрация половых органов нередко сопровождается половым возбуждением и мастурбацией".- Источник <<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/16501>>

⁸² "Перед ним, стоя на одной ноге с приоткрытым ртом, девочка лет двенадцати как зачарованная смотрела на него и, вытянув вперёд острое личико, нервно теребила головной платок" – [Сартр, 1992 с. 87]

⁸³ "И вдруг я понял: пелерина! Надо этому помешать. Мне довольно было кашлянуть и открыть калитку. Но я в свою очередь был зачарован выражением девочкиного лица. Оно вытянулось от страха, сердце её, наверно, бешено колотилось, но в то же время я читал на этом крысином личике что-то властное и гадкое. Это было не любопытство, скорее уж своего рода уверенное ожидание. Я почувствовал, что бессилён – я находился снаружи, за пределами сада, за пределами разыгрывавшейся между ними маленькой драмы; а их приковывала друг к другу тёмная власть их желаний, они составляли пару. Я затаил дыхание, мне хотелось увидеть, что изобразится на этом старообразном личике, когда тип за моей спиной распахнёт полы своей пелерины" – [Сартр, 1992 с. 87]

вуайеризмом⁸⁴. С этого момента Рокантен и "синяя пелерина" – сообщники. Только "синяя пелерина" этого ещё не знает, потому, когда Рокантен настиг его, он затрясся, но Рокантен не взорвался гневом как корсиканец на Самоучку, а успокоил "синюю пелерину" своей "учтивостью"⁸⁵. Фраза учтиво сказанная Рокантеном: ("Над городом нависла страшная угроза") в данной ситуации была не только оповещением "синей пелерины" о том, что они сообщники, но и маркером начала трагедии. Эта роковая пятница завершается маркером конца трагедии, когда Рокантен нагоняет безотчётный, подсознательный страх на посетителей библиотеки пока ему не захочется им крикнуть, что "угроза миновала".

Но это было в конце рокового дня, а что было после маркера начала трагедии? Что было дальше? В дневнике Рокантена здесь абзац, пустая строка. Но на странице описывающей Рокантена в тот момент, когда он узнал из газеты о том, что найдено тело маленькой Люсьен, сомкал ту газету, и в панике побежал по городу полный обрывков каких-то мыслей, есть такой пассаж:

"Я бегу, негодяй сбежал, её тело изнасиловано. Она почувствовала, как в её плоть проникает чужая плоть. Я... теперь я... Изнасилована."
– [Сартр, 1992 с. 106]

Вероятно, по замыслу Сартра читатель должен спотыкаться об эту фразу – "теперь я" – и додумывать умолчания. Именно в этом эпизоде Рокантена настигает "вкрадчивая тяга к насилию". Рокантен в панике бежит по городу, его преследует кошмарное видение пальцев убиенной девочки⁸⁶. Но куда он бежит? В полицию рассказать о "синей пелерине"?

⁸⁴"**Вуайеризм** (фр. *voyeurisme* от фр. *voir* – *видеть* или **ВИЗИОНИЗМ**) – сексуальная девиация, характеризующая побуждением подглядывать за занимающимися сексом людьми или "интимными" процессами: раздевание, принятие ванной или душа, мочеиспускание. Вуайер (вуайерист) – человек, который этим занимается" – Источник <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%C2%F3%E0%E9%E5%F0%E8%E7%EC>>

⁸⁵"Я распахнул калитку и одним прыжком настиг его.

– Эй, послушайте! – крикнул я.

Он затрясся.

– Над городом нависла страшная угроза, – учтиво заметил я, проходя мимо"

– [Сартр, 1992 с. 87]

⁸⁶"...палец скребётся в моих брюках, скребётся, скребётся, вытащил палец маленькой девочки, выпачканный в грязи, грязь на моем пальце, грязь из того грязного ручейка, палец тихо-тихо поник, падает, обмяк, скребёт уже не так сильно, как пальцы девочки, которую душили, негодяй, скребли грязь, землю, уже не так сильно, палец тихо скользнул, головой вперёд, ласкает, свернувшись жарким кольцом на моей ляжке;" – [Сартр, 1992 с. 106-107]

В бордель он бежит. И это единственный случай в романе, когда Рокантен готов за женщину платить.

На следующий день, в субботу, Рокантен в музее встречается господина и даму в трауре, причём Сартр дважды подчёркивает эту деталь. Конечно, людей в трауре в музее можно увидеть чаще, чем в оперетте, но, всё равно, это вряд ли для них подходящее место. Видимо, здесь Сартру надо дать читателю знак, который гласит, что в городе появились мужчина и женщина, отец и мать девочки, которым надо одевать траур по своей дочери.

Следующая после этой субботы дневниковая запись датирована понедельником, ибо в реальной жизни не бывает воскресения невинно убиенных. В понедельник Рокантен перестаёт писать книгу, над которой работал десять лет, ибо больше не может⁸⁷. Он пытается убедить себя в том, что "*прошлое не существует*", ему хочется забыть⁸⁸. Он хотел бы избавиться от своих рук, вероятно, душивших девочку⁸⁹. Он даже ударяет одну руку перочинным ножиком. Он многократно повторяет: "Я существую", чтобы потом сказать, что "существование изнасилоvalo её"⁹⁰. Затем он решит бежать из города.

Он ищет себе оправдание и высказывает его в среду. Формально речь идёт о мухе, но оправдание, вероятнее всего, касается убиенной девочки. В этой сцене мы ещё раз сталкиваемся со странными особенностями сартровского аристократизма. Аристократ от Сартра *давит пальцем муху на белой скатерти обеденного стола*. Оправдание состоит в том, что он оказал ей услугу, он избавил её от существования⁹¹. И далее, по ходу обеда с Самоучкой, следуют

⁸⁷ "Я больше не пишу книги о Рольбоне – конечно, писать я больше не могу" – [Сартр, 1992 с. 101]

⁸⁸ "Мне хочется вскочить, выйти на улицу, заняться чем угодно, чтобы забыть" – [Сартр, 1992 с. 103]

⁸⁹ "Два зверька, шевелящиеся на концах моих рук, – это я" – [Сартр, 1992 с. 104]

⁹⁰ "Антуан Рокантен не умер, хоть бы лишиться чувств – он говорит, что хотел бы лишиться чувств, он бежит, догоняет (сзади), сзади, СЗАДИ, на маленькую Люсьену напали сзади, существование изнасилоvalo её, набросившись сзади, он просит пощады, ему стыдно просить пощады, сжалеться, на помощь, на помощь, значит я существую, он входит в "Морской бар", маленькие зеркала маленького борделя, в маленьких зеркалах маленького борделя отражается бледный и вялый рыжий верзила, который падает на банкетку" – [Сартр, 1992 с. 108]

⁹¹ "На бумажной скатерти солнечный круг. По кругу ползёт вялая муха, она греется, потирает одну о другую передние лапки. Окажу ей услугу и раздавлю её. Она не видит, что над ней занесён указательный палец-гигант, полблещивающий на солнце золотистыми волосками.

резкие нападки на любые формы *гуманизма*, что делает эпизод с мухой символом отношения к человечеству.

В истории человечества было много человеконенавистников, но случай с Сартром особый. Персонаж Сартра ненавидит не только людей, он ненавидит любое существование. Это позиция Сатаны, недовольного тем, что Бог создал мир, создал существование. Человечество, по религиозной версии, расплодилось от Евы. Потому образ "*маленькой Люсьен*" – это образ Евы-наоборот, Анти-Евы, ибо с неё начинается уничтожение человечества и мира, уничтожение существования.

Правда, в исполнении Сартра Апокалипсис видится как сексуальная фантазия садиста, прорывающаяся через сюрреалистические картинки бытия и отмеченная ключевыми словами "*фаллосы*", "*сперма*", "*кровь*" и желанием смерти людям⁹².

Образ изнасилованной и убиенной "*маленькой Люсьен*" невозможно понять без учёта маркеров, поскольку насильник и убийца – это сам автор дневника, который напрямую не будет писать о своём преступлении. Но за его преступлением литературного персонажа стоит реальное преступление Сартра против человечества, ибо накануне Второй мировой войны Сартр создаёт такую сатанинскую идеологию, по сравнению с которой идеология германского фашизма выглядит детской жизнерадостной утопией построить земное счастье для одной отдельной расы. Фашизм не предполагал убийство *всех людей*, а для сартровской идеологии "*Тошноты*" все люди – "*лишние*".

– Не убивайте её, мсье, – кричит Самоучка.

Раздавлена – из её брюха вылезают маленькие белые потроха; я избавил её от существования.

– Я оказал ей услугу, – сухо говорю я Самоучке" – [Сартр, 1992 с. 108]

⁹² "И тот, кто заснул в своей мягкой постели, в своей тёплой, уютной комнате, проснётся голым на синеватой земле в шумящих зарослях детородных членов – красные и белые, они будут устремлены в небо, словно трубы Жукстебувиля, и огромные их мошонки вылезут из земли на поверхность, мохнатые, похожие на луковицы. А над фаллосами будут кружиться птицы, и клевать их своими клювами, и из них будет сочиться кровь. И ещё из ран потечёт сперма, медленно, вяло потечёт смешанная с кровью сперма, студенистая, тёплая, в мелких пузырьках. Или ничего этого не случится, никаких явных изменений не произойдёт, но люди проснутся однажды утром и, открыв ставни, удивятся какому-то жуткому смыслу, который внедрился в вещи и чего-то ждёт. Только и всего, но стоит этому хоть немного продлиться, и люди сотнями начнут кончать с собой. Ну что ж, и пусть! Пусть хоть что-то изменится, лучшего мне не надо, поглядим, что тогда будет" – [Сартр, 1992 с. 159]

После десятков миллионов жертв Второй мировой войны Сартру стыдно за своё предвоенное создание и он всячески пытается реабилитироваться, отказывается от наград и премий, которыми его пытаются отметить недалёкие чиновники, ибо точно знает, что жуткая правда его "Тошноты" когда-нибудь, следующим поколением, будет понята и осуждена как интеллектуальное преступление против человечества.

Многоплановость любого литературно-художественного произведения позволяет менять акценты его восприятия и в произведении Сартра есть возможность перенести акцент восприятия на то, что его персонаж нашёл выход из греха существования в творчестве. Идея спасения через творчество заимствованная у Николая Бердяева напрямую или опосредуясь Селином в исполнении Сартра превращается в замаскированную бессмыслицу, ибо это творчество ни для кого, поскольку женщины и в романе и в жизни Сартра осуждаются за деторождение. Кто будет воспринимать результаты спасения через творчество в следующем поколении, если это следующее поколение вообще не планируется спасающимися через творчество? Потому такое спасение есть лишь иллюзия для части вымирающего человечества, опиум, дурман, призванный гибель превратить в наслаждение. Потому Сартровский вариант спасения через творчество есть лишь вариация его садомазохистского мировосприятия.

Литература:

1. Сартр, Ж. -П. (1992). *Стена: Избранные произведения*. (Л. Г. Григорьян, Ю. А. Яхнина, Л. А. Зонина, & Г. Брейтбурд, Перев.) Москва: Политиздат.

2. Селин, Л. Ф. (2005). *Громы и молнии: пьесы, сценарии, балетные либретто // Перевод с французского, составление, предисловие Маруси Климовой*. (К. М., Ред.) Коломна, Россия: французского, составление, предисловие Маруси Климовой - СПб: Общество друзей Л. -Ф. Селина; СПб: "Митин журнал"; Тверь: KOLONNA Publications.

3. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 2 / Пер. с нем. ; Сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьян. – М. : Мысль, 1990

4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М. : "Мысль", 1986

5. Википедия – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%E8%ED%FF%FF_%E1%EE%F0%EE%E4%E0>

6. Экзюпери Антуан де Сент. Маленький принц. – Фрунзе, 1982

7. Селин Л. Ф. Путешествие на край ночи - http://www.kulichki.com/moshkow/INPROZ/SELIN/kraj_nochi.txt

**САРТР И СЕЛИН
(ОБ ЭПИГРАФЕ К РОМАНУ САРТРА Ж.-П. "ТОШНОТА")**

В статье рассматриваются малоизученные причины использования Сартром в качестве эпиграфа к своему роману цитаты из произведения самого известного во французской литературе "антисемита и фашиста". Делается попытка восстановить исторический контекст эпиграфа и место, и смысл цитируемой фразы в произведении Селина. В статье говорится, что Сартр использует образы Селина для создания новой идеологии в попытке превзойти идеологию фашизма. Утверждается, также, что оба французских писателя используют идею киевского философа Николая Бердяева о спасении через творчество.

Ключевые слова: *Сартр, Селин, Бердяев, индивид, коллектив, новая идеология, превзойти идеологию фашизма, спасение через творчество.*

Известный французский экзистенциалист Жан-Поль Сартр к своему самому знаменитому литературному произведению, а именно, к роману "Тошнота", опубликованному в 1938 году, выбрал эпиграфом фразу из пьесы Луи Фердинанда Селина "Церковь", – фразу, в которой противопоставляются коллектив и индивид: *"Это человек, не имеющий никакой значимости в коллективе, это всегo-навсего индивид"* – [(Сартр, 1992) с. 17].

Автор пьесы, в которой звучит эта фраза, ставшая культовой во французском экзистенциализме, – Селин Луи Фердинанд в 1938 году был восходящей звездой французской литературы. Но к этому времени усилиями советской и Коминтерновской пропаганды, не без основания, Селину Л. Ф уже была создана репутация антисемита и французского фашиста. Иными словами, Сартр взял эпиграфом фразу из произведения самого известного во всей французской литературе "антисемита и фашиста". Почему?

Исторический контекст

Вероятно, исторический контекст, касающийся автора фразы, ставшей эпиграфом, может помочь ответить на некоторые вопросы. Селин Л. Ф. или *"апологет фашизма"*, как классифицирует его Большая Советская Энциклопедия⁹³, завершил работу над пьесой

⁹³ Селин (Céline) (псевдоним; настоящая фамилия Детуш; Destouches) Луи Фердинанд (27.5.1894, Курбевуа, – 1.7.1961, Медон), французский писатель. Врач по образованию. В романах "Путешествие на край ночи" (1932, рус.

"Церковь" в 1927 году, но смог опубликовать её только в 1933 году, после всемирного успеха его первого романа "Путешествие на край ночи" (1932), переведённого почти на все языки мира. Роман этот понравился Льву Троцкому, – главнокомандующему Красной Армии, победившему в гражданской войне в Советской России, и высланному Сталиным из СССР в 1929 году. Троцкий Л. сумел, тем не менее, в 1934 году организовать перевод и публикацию книги Селина Л. Ф. в Советском Союзе. Когда Сталин прочитал роман Селина, то и ему роман тоже понравился⁹⁴, и автор, приехавший в Советскую Россию за гонораром, а, возможно, и с заданием от троцкистов, был радушно принят советскими властями в Ленинграде.

В колыбели трёх русских революций Селину Л. Ф. показывали достижения Советской власти, но, как врач по образованию, Селин Л. Ф. захотел посмотреть ленинградские больницы и пришёл в ужас от всего увиденного там⁹⁵. Селин Л. Ф. делал язвительные замечания и

пер. 1934) и "Смерть в кредит" (1936) натуралистически отразил ужас буржуазного существования, превращение "маленького человека" в волка среди волков. В 1936 С. приезжал в СССР, напечатал пасквиль на коммунизм – памфлет "Mea culpa" (лат. "Моя вина"; 1936). Апологет фашизма, С. пропагандовал антисемитизм (памфлет "Безделицы для погрома", 1937), защищал гитлеровский расизм (памфлет "Школа трупов", 1938), раболепствовал перед немецко-фашистскими оккупантами (памфлет "Время затруднений", 1941). Разгром фашизма вызвал у С. ожесточение (записки "Феерия для иного случая", 1952). Автобиографические хроники "Из замка в замок" (1957) и "Север" (1960) посвящены агонии коллаборационизма, предсмертным дням фашистского режима. – см. <http://slovari.yandex.ru/%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BD%20%D0%BB%D1%83%D0%B8%20%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B4/%D0%91%D0%A1%D0%AD/%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BD%20%D0%9B%D1%83%D0%B8%20%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B4/>

⁹⁴ В содержательной статье доктора филологических наук, профессора Разумовой Нины Евгениевны есть много дополнительной информации по этому вопросу, но сошлёмся лишь на одну фразу: "О романе много писали, статьи появлялись даже в газете "Правда". Это необычное внимание в немалой степени объяснялось тем, что, по достоверной информации, "Путешествие на край ночи" понравилось Сталину." - Разумова Н.Е. Роман Л.-Ф. Селина "Voyage au bout bout de la nuit" в русских переводах - Научно-практический журнал № 1. 2012 с. 53

⁹⁵ "Конечно, у больных там были простыни, одеяла и даже матрасы, но сколько кругом было грязи!... Бог мой! все рваное! какой-то гигантский заброшенный сортир... ничего ужаснее я в жизни не видел... грязное вонючее скопление!.. истощенных до предела дистрофиков..."

записывал нелицеприятные для советской власти факты. Переводчица ("*Натали, мой гид-надзиратель*" – по словам Селина) предупредила его о возможном аресте. Селин Л. Ф. отказывается от поездки из Ленинграда в Москву за гонораром и спешно покидает Советский Союз. Во Франции он публикует антисоветский памфлет "Моя вина" ("*Mea culpa*") и свои язвительные заметки "Безделицы для погрома", в которых достаётся русским⁹⁶, китайцам⁹⁷, неграм и особенно евреям⁹⁸.

Итак, возможно ли, что Сартр Ж.-П. цитирует в эпиграфе к своему роману именно Селина Л. Ф., поскольку он разделяет его антисемитизм и расизм?

Нет, это исключено. В концовке романа "Тошнота" есть только двое "*спасшихся*" – это негритянка (певица) и еврей (композитор). Тогда остаётся неясным, почему цитируется именно Селин Л. Ф. Надо копать глубже. Но прежде важно отметить, что, хотя Сартр Ж.-П. не позиционировал себя как антисемита и расиста, в историческом контексте 1938 года во Франции цитирование в эпиграфе "*апологета фашизма*" и "*антисемита*" означает, что Сартр Ж.-П. стремится позиционироваться в одной команде с Селином Л. Ф. Он словно бы заявляет французским и немецким фашистам: "*Ребята, я с вами, я – ваш человек во французской литературе*" и всем своим романом показывает, что он пытается превзойти человечество презрением, как учил Ницше⁹⁹.

Сартр и фашизм

В каком отношении был Сартр к фашизму и фашисткой Германии в 1938 году? И была ли пьеса "Церковь" фашистским произведением?

Известно, что французский преподаватель философии Жан Поль Сартр стажировался в Берлине (1934) уже после прихода Гитлера к власти.

⁹⁶ "...я нигде никогда не встречал ничего более гнетущего, удушливого и раздирающего душу, чем эта русская нищета... Подобную запредельную безысходность можно наблюдать разве что где-нибудь на каторге" – Селин Л.Ф. Безделицы для погрома

⁹⁷" Он становится похож на омерзительного злобного китайца" – Селин Л.Ф. Безделицы для погрома

⁹⁸ "Еврею доставляет удовольствие видеть, как у белого на шею затягивается петля. Пытать белого составляет инстинктивную потребность еврея и негра. Все революционные сатурналии как козлом воняют неграми, евреями и азиатами" – Селин Л.Ф. Безделицы для погрома

⁹⁹ Например, в "Предисловии" к "Антихристианину", Ф.Ницше заявляет: "Эта книга для совсем немногих... Остальные – всего лишь человечество... Нужно превзойти человечество силой, высотой души – превзойти его презрением" (Сумерки богов, 1990) с. 17–18/

Пьесе "Церковь", "охарактеризованную самим автором как паршивую и недостойную внимания"¹⁰⁰ вряд ли можно считать властительницей дум и широко известным произведением. Она не знаковая, но знаковым является её автор. В 1938 году, важно, видимо, было для Сартра обозначиться, что он с Селиным в одной команде. Позже, после войны Сартр будет принимать самое активное участие в травле Селина, который, в свою очередь, "*постоянно обвинял Сартра в эпигонстве и плагиате*"¹⁰¹. Но это будет после 1945 года, а в 1938 Сартр вводит в свой роман такой персонаж как "кузен Адольф", который появляется на фоне коричневой ("шоколадной") стены. И Сартр вкладывает своему персонажу, вцепившемуся в пивную кружку, весьма двусмысленную мысль, завершающуюся так: "*я смотрю на Адольфа – я счастлив*" [Сартр, 1992] с. 36]. И есть ещё одна фраза, которая очень напоминает известный немецкий лозунг "Drang nach Osten" ("Натиск на Восток"), в русском переводе эта фраза у Сартра звучит так: "*Моё тело тихонько повёртывается к востоку и, качнувшись, пускается в путь*" [Сартр, 1992] с. 160]

Двусмысленность и даже трёхсмысленность проистекает из общности литературной речи и из намерений автора, который так строит образ, что он может быть истолкован и как приверженность к фашизму и как прозорливость, способность предвидеть финал фашизма, и как выражение настроений патриотов ещё не разгромленной и неоккупированной Франции. В 1938 году Сартр смог угодить всем. Фашистам он мог предьявить *счастье* персонажа при взгляде на Адольфа, патриотам мог показать, что подтяжки этого кузена, и сам этот "кузен Адольф" на фоне "шоколадной" стены, и есть тошнота¹⁰². А в 1945 году мог сказать, что его персонаж был счастлив, потому что предвидел финал фашизма¹⁰³.

¹⁰⁰ <http://www.livelib.ru/author/25877> - На наш взгляд Селин Л.Ф. кокетничает и скрывает обиду за судьбу пьесы. Вероятно, судьба пьесы определена третьим действием, в котором Селин Л.Ф. высмеивает работу Лиги Наций и, особенно, засилье в ней евреев, которые на тот период ещё не имели своего государства.

¹⁰¹ <http://www.ec-dejavu.net/c-2/Celine.html>

¹⁰² "Его голубая ситцевая рубаха радостным пятном выделяется на фоне шоколадной стены. Но от этого тоже тошнит. Или, вернее. ЭТО И ЕСТЬ ТОШНОТА. Тошнота не во мне: я чувствую её там, на этой стене, на этих подтяжках, повсюду вокруг меня. Она составляет одно целое с этим кафе, а я внутри" - (Сартр, 1992) с. 33

¹⁰³ "Лицо Адольфа все там же, оно кажется совсем близким на шоколадной стене. В ту минуту, когда рука моя сомкнулась вокруг кружки, я увидел голо-

В 1938 году, правда, предполагался не тот финал фашизма, что вышел в 1945 году. В этот период (1938) Сартр не только принимает фашизм, но старается превзойти его.

Сюжетный контекст – беседа трёх евреев

Копаем дальше. В каком сюжетном контексте в пьесе Селина Л. Ф. "Церковь" звучит фраза, ставшая эпиграфом? И здесь нас ждут неожиданности: культовая фраза "*антисемита и фашиста*" взята из беседы трёх евреев. Причём содержание этой беседы, если бы оно было вовремя услышано и, главное, – понято, могло бы, если не предотвратить холокост, (возможность которого Селин увидел ещё в 1927 году), то резко уменьшить возможности антисемитской пропаганды германских фашистов.

Пьеса "Церковь", из которой взята эта фраза, стала самой известной пьесой Селина Л. Ф., хотя ожидала публикации почти шесть лет, была поставлена только один раз и шла только один день.¹⁰⁴

Вполне возможно, что содержание пьесы "Церковь" не было известно ни сторонникам, ни противникам Сартра, ни разнообразным идеологическим караулам. Между тем представляется полезным немного сказать о тексте, из которого вырван материал для эпиграфа. Здесь тоже есть многосмысленность. Самый простой смысл заключён в предшествующем и в следующем за текстом эпиграфа предложениях. Расширим эпиграф до трёх предложений и

ву Адольфа – в ней была очевидность, неизбежность финала. Я стискиваю стеклянную кружку, я смотрю на Адольфа – я счастлив". (Сартр, 1992) с. 36

¹⁰⁴ Климова М., переводившая на русский язык пьесы Селина, в предисловии к сборнику работ пишет о всём этом так: "К сожалению, ни один из его театральных и кинематографических опытов до сих так и не нашёл своего полноценного воплощения на сцене или же экране. Поэтому, вероятно, эта часть творчества Селина до сих пор остаётся наименее известной широкой публике. Разве что пьеса "Церковь" более-менее у всех на слуху и то, главным образом, благодаря Жану-Полу Сартру, который взял фразу из неё в качестве эпиграфа к своему роману "Тошнота": "этот юноша не имеет никакой коллективной значимости, это просто индивид". Впоследствии эта фраза стала чуть ли не девизом всего французского экзистенциализма. Тем не менее, именно с театра Селин начинает свою писательскую карьеру, и потом всю свою жизнь периодически пытается вернуться к этому жанру, который его всегда привлекал. Свою первую пьесу "Церковь" он закончил ещё в 1927 году, но сумел опубликовать её лишь в 1933-м после оглушительного успеха романа "Путешествие на край ночи" (1932)... Целиком "Церковь" была поставлена только Шарлем Жерве на сцене лионского театра Селестен, где 2 декабря 1936 года состоялся единственный спектакль." - (Селин, 2005) с. 7

получаем: *"Однако в чем-то он мне даже симпатичен. Этот юноша не имеет никакой коллективной значимости, это просто индивид. И я испытываю к нему какую-то слабость"*. (Селин, 2005) с. 89

Как только мы добавили текст, из которого вырван эпиграф, то смысл эпиграфа поменялся на противоположный. В сартровском варианте эпиграфа коллектив господствует над индивидом, который унижен и растоптан пренебрежением и презрением говорящего о нём. В тексте реплики персонажа пьесы заключён иной смысл, ибо эта реплика окружена предложениями, которые выражают симпатию. Можно предположить, что вырвав фразу из объятий симпатии, Сартр хотел завуалировать своё отношение к своему герою. Возможно. Но возможно и то, что Сартр пытается доработать Селина до уровня фашизма.

Для понимания многозначности эпиграфа следует сказать и о том, *кто* это говорит, *о ком* он это говорит, и какой смысл вкладывается в понятия коллектив и индивид в пьесе Селина Л. Ф.?

Фраза, взятая Сартром за эпиграф, находится в третьем (из пяти) действии пьесы. Действие происходит в Лиге Наций в Швейцарии. В начале действия Селин Л. Ф. указывает действующих лиц. Назовём первых трёх, ибо интересующая нас фраза появится в их беседе: *"Г. Юденцвек, директор Службы третейских разбирательств в Лиге Наций, еврей, сорок пять лет Г. Мозаик, директор межведомственного Отдела, еврей того же возраста Г. Моисей, директор Службы информации, еврей того же возраста"*

Каждый из этих трёх персонажей одет *"как польский еврей, в длинный чёрный пыльник, в небольшом картузе, в очках с толстыми стёклами, в гетрах, с зонтиком"* (Селин, 2005) с. 81

Три польских еврея в Лиге наций сами составляют небольшой коллектив, но мыслят себя как часть некоего ещё большего коллектива, некоего *"Мы"*

Беседу сначала ведут первые двое (Юденцвек и Мозаик) и в ходе этой беседы есть и такой обмен мыслями:

"Мозаик: *Александр, вчера я уже говорил Симону, что пока мы не успели наделать здесь слишком много ошибок. Но все же, не кажется ли тебе, что здесь, в этом учреждении нас чересчур много?*

Юденцвек: *Чересчур много? Почему?* **Мозаик:** *А ты не боишься, Александр, что, в конце концов, нас начнут опасаться?"* (Селин, 2005) с. 83

Напомним, что пьеса написана в 1927 году, то есть задолго до прихода нацистов к власти в Германии. Этот фрагмент беседы усиливается сценическим действием, Юденцвек вызывает к себе директора службы информации. Далее, во время их беседы *"Входит*

директор службы информации, одетый так же, как и они" (Селин, 2005) с/84

Почему не услышали предупреждение Селина? Еврейский финансовый капитал был главной целью антисемитизма. Может, кому-то было выгодно то, чтобы предупреждение Селина не услышали?

Далее, по ходу пьесы эти трое обсуждают судьбы колоний, судьбы войны и мира, принимают посетителя и выписывают чеки политикам. В ходе этой бурной деятельности появляется "*Саксонский Делегат*", который жалуется на француза, доктора Бардамю, работавшего от Лиги Наций в Африке и вернувшегося с утверждением, что эпидемия началась с английских колоний. "*Саксонский Делегат*" негодует и требует увольнения доктора Бардамю. Юденцвек обещает это сделать¹⁰⁵. Но, избавившись от посетителя, говорит о французском докторе иное¹⁰⁶. И в ходе дальнейшей беседы о французском докторе Бардамю и звучит фраза, ставшая у Сартра эпиграфом. Но эта фраза есть лишь первый намёк на разворачивающееся далее противопоставление коллектива и индивида, ибо выясняется, что индивид осуждает коллектив и осуждает его представителя – Юденцвека.

Три одинаково одетых польских еврея наглядно представляют зрителю "*дух коллективизма*", они говорят, что этот дух безоговорочно сохранился ещё у немцев и японцев, а французов осуждают,

¹⁰⁵ "**Саксонский Делегат**: Шуг гороховый! Вы хотя бы его уволите?

Юденцвек: Конечно, я больше не намерен доверять ему каких-либо поручений.

Саксонский Делегат: Тогда ладно! Я удовлетворён." (Селин, 2005) с. 88

¹⁰⁶ "Саксонский делегат уходит.

Юденцвек (обращаясь к Мозаику): Видишь ли, Мозаик, они постоянно лаются по пустякам; они бы и среди микробов развязали кампанию в прессе, если бы верили, что микробы могут стать националистами. Все же я хорошо сделал, что послал туда Бардамю; он все впитал в себя, как губка!

Мозаик: А что ты теперь с ним будешь делать, Александр?

Юденцвек: Я буду вести себя с ним по-дружески. Впрочем, я уже встречался с ним вчера вечером. Он сообщил мне, что уезжает. Однако, в чем-то он мне даже симпатичен. Этот юноша не имеет никакой коллективной значимости, это просто индивид. И я испытываю к нему какую-то слабость.

Мозаик: Почему же, Александр?

Юденцвек: Да, я обвиняю себя в этой слабости, так как я вообще не должен бы его замечать. Я знаю, что он просто отнимает у меня время. Вчера я говорил с ним, он стоял рядом со мной, и, вообрази себе, я чувствовал, что он меня осуждает. Представляешь себе, Мозаик, какой-то Бардамю меня осуждает!" (Селин, 2005) с. 88-89

ибо у них слишком много индивидов¹⁰⁷. Когда Селин Л. Ф. завершил эту пьесу до второй мировой войны, развернувшей дух немецкого и японского коллективизма, оставалось двенадцать лет. Сартр берёт фразу из этой пьесы за год до начала второй мировой войны.

Итак, эпиграф, выбранный Сартром, означал, что в фундаментальном противостоянии "*языка индивидуума*" и "*языка коллектива*", он выбирает первый – "*язык индивидуума*". И украдкой симпатизирует своему персонажу.

Для человека незнакомого с содержанием пьесы Селина Л. Ф. эпиграф ассоциируется с ницшеанским презрением к человеку. Для человека знакомого с пьесой эпиграф ассоциируется с еврейским презрением к нациям, потерявшим "*дух коллективизма*". И одно и другое верно в рамках определённого исторического и социокультурного контекста. Но самое главное не в этом, а в том, что этим эпиграфом только осведомлённому человеку Сартр сразу показывает, по какую сторону баррикад середины XX века он находится. И это очень хитрое указание, которое можно интерпретировать по-разному в зависимости от того, кто победит в почти созревшем противостоянии второй мировой войны. Сартр не явно на определённой стороне баррикад, а подпольно. Он за индивидуума против коллектива. В романе "Тошнота" он первый подпольщик французского сопротивления, ушедший в подполье ещё до начала войны. Но не стоит радоваться этой хорошо законспирированной оппозиционности Сартра классическому итальянскому и немецкому фашизму, ибо Сартр создаёт идеологию фашизма много более ужасную, чем идеология классического фашизма, который апеллировал к нации и потому был частичным, теоретически убогим и пространственно ограниченным. Сартр создаёт фашизм классовый, всеобщий. Правда, это не те классы, о которых тогда знали. Но по Сартру, обнаруживающему себя в романе "Тошнота", спасутся только те, кто творит. Остальные не могут оправдать своего существования. А ресурсы Земли такие

¹⁰⁷ **"Юденцвек":** ... Так вот, как я вам уже сказал, я почувствовал, что Бардамо меня осуждает. Он осуждает меня, но это только потом до меня дошло, потому что мы говорили на разных языках. Он говорил на языке индивидуума, а я изъяснялся исключительно на языке коллектива. Он даже сумел заинтересовать меня, пока я этого вдруг окончательно не осознал. И тогда я, из самодисциплины, перестал его слушать. В речах этих индивидов содержится яд.

Мозаик: Да, никому не нужный яд.

Юденцвек: Среди французов слишком много индивидов. Дух коллективизма ещё сохранился только у немцев, японцев и англичан, – правда, последние слишком самолюбивы" (Селин, 2005) с/89-90

ограниченные. Возможно, что это фашизм будущего, которое Сартр несколько опередил.

Французская система непринуждённых заимствований

Персонаж Селина – высокий и рыжий. Персонаж Сартра – рыжий и высокий. Идея тошноты, вероятно, подсказана Сартру пьесой Селина Л. Ф. Но, если какую-то идею слегка обработать, видоизменить, то она становится твоей собственностью. Сартру, руководствовавшемуся этой идеей, оставалось превратить тошноту в своеобразный персонаж своего романа, в Тошноту, аналогично тому, как нечто подобное практикуется в различных страшилках. Так, в романе Сартра есть эпизод, когда герой до тошноты стоит у зеркала, но прежде такой эпизод пришествия тошноты описан у Селина Л. Ф. в четвёртом действии его пьесы, где говорится буквально следующее: "*У меня не так уж много работы, поэтому я часто смотрюсь в зеркало и, в конце концов, начинаю чувствовать тошноту*" (Селин, 2005) с. 111. А описание Селином в "Путешествии..." тошноты на корабле во время шторма является самым гадким и отвратительным описанием тошноты во всей мировой литературе.

Заимствование *тошноты* могли бы и не заметить, если бы Сартр на этом остановился. Но он заимствует у Селина и другие детали сюжетов. Известно, что все истории любви похожи одна на другую, но, тем не менее, любовные отношения Бардаму и Веры, раскрываемые в четвёртом действии пьесы, чем-то напоминают отношения персонажей "Тошноты", но только со сдвигом во времени: в пьесе они "здесь и сейчас", а в романе они были шесть лет назад. В пьесе женщина – танцовщица, а в романе – актриса. В пьесе женщина бросает мужчину и уезжает за границу и в романе женщина бросает мужчину и уезжает за границу. Если прав Л. Н. Толстой, что все несчастные семьи несчастны по-своему, то значительные сходства историй двух пар могут быть объяснены тем, что вторая пара срисована с первой с некоторыми несущественными отклонениями.

Персонаж Сартра вернулся из путешествия с определённым набором идей и представлений, что расписано довольно подробно в нескольких эпизодах. Персонаж Селина Л. Ф., накладывая повязку травмированному рабочему, говорит о путешествиях то же самое, но много короче, лаконичнее¹⁰⁸.

¹⁰⁸ "**Пистиль:** Та!.. Та!., малыш... интересно... так ты думаешь, что путешествия - это чепуха!.. А ведь тебе только кажется, что ты вообще можешь вернуться обратно из какого-нибудь путешествия... не дёргайся, малыш... Уж я-то знаю: парень, который вернулся домой, совсем уж не тот, что уезжал, он стал совершенно другим, полностью изменился. Он не говорит, что с ним стало, он просто не может этого сказать, потому что сам этого не понимает.

В пьесе у Селина Л. Ф. есть негритёнок. В романе у Сартра есть негритянка.

В завязке и в финале романа Сартра своеобразным действующим лицом выступает патефон и пластинка с песней. По странному стечению обстоятельств и в пьесе тоже есть патефон, и главный персонаж тоже слушает песню на английском¹⁰⁹. (Пьеса Селина создана раньше романа Сартра)

Причём название и содержание песни дополняют сюжет произведения. Но в пьесе у Селина в начале четвёртого действия звучит одна мелодия, а в финале – другая. В романе Сартра и в начале и в финале звучит одна и та же мелодия. Возможно, что он и не понимает того, на что Селин намекает выбором мелодий. Потому стоит упомянуть о том, какая мелодия звучит в начале пьесы Селина. Видимо, речь идёт о "Дубинушке" в исполнении Фёдора Ивановича Шаляпина, "Дубинушке", которая в обратном переводе с французского языка на русский, превратилась в "Батраки на Волге"¹¹⁰. В этом музыкальном произведении, широко известном во Франции, основная мощь воздействия на слушателей достигается припевом, который исполняет хор, доводящий, по воспоминаниям Шаляпина Ф. И., до религиозного экстаза¹¹¹. Селин Л. Ф. подготавливает этой мелодией зрителей к финалу.

Он ищет себя прежнего, но не находит; приятели пожимают ему руку, он им отвечает, но это уже не он.

Рабочий: А! Ничего себе... ты меня пугаешь." – (Селин, 2005) с. 124

¹⁰⁹ "Она уходит. Бардамю остаётся один, он подходит к проигрывателю, поворачивает ручку, ставит пластинку. Звучит "No more worries". Он смотрит на проигрыватель. Смотрит на улицу. Он становится у проигрывателя, делает вид, что дирижирует оркестром" - (Селин, 2005) с/ 132

¹¹⁰ "Перед тем, как поднимается занавес, из проигрывателя доносится мелодия "Батраки на Волге". Когда занавес поднимается, мелодия звучит ещё какое-то время" - (Селин, 2005) с. 97

Есть несколько вариаций этой песни, адаптированной для западного слушателя. "Под названием "The Song of the Volga Boatmen" народный вариант песни "Эх, ухнем" является известным на Западе: в 1941 году инструментальная аранжировка Гленна Миллера взлетела на 1-й пункт в американских чартах, Мануэль де Фалья в 1922 году опубликовал аранжировку "Canto de los remeros del Volga (del cancionero musical ruso)" по заявке Лиги Наций для сбора благотворительных средств для пострадавших в Первой Мировой войне" – Цитируется по статье "Дубинушка" в Википедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C4%F3%E1%E8%ED%F3%F8%EA%E0>

¹¹¹ В своих воспоминаниях он указывает, что первый раз публично "в концерте" он спел её в 29 апреля 1905 года в Киеве на бесплатном выступлении для нескольких тысяч рабочих. "Какие-то девицы кричали мне: "Варшавянку". Какие-то хриплые голоса настаивали: "Интернационал!" Но –

Спасение через музыку¹¹³ и здание клиники как здание церкви. Клиника Бардаму и есть его Церковь

Сартр Жан-Поль размышляет над спасением и не останавливается там, где остановился Селин Л. Ф., относительно слабо знавший античную и современную философию. Сартр в своём романе "Тошнота" разрабатывает идею спасения через творчество. Но это идея одного француза (по бабушке) – русского философа Бердяева Н. А., жившего во Франции и в ней распространявшего свои идеи. Но о Бердяеве нигде в романе Сартр не упоминает. О Селине, у которого Сартр тоже немало позаимствовал, он вынужден упомянуть, а Бердяева нигде не упоминает. Во всяком случае, не упоминает напрямую. В образном мышлении, полном намёков и ассоциаций, может быть всякое. Да, Сартр воплощает в литературной форме философскую идею Бердяева, нигде о нём не упоминая. И, тем не менее, это не обычный пошлый плагиат, ибо литературно-художественная форма произведения избавляет его от необходимости объясняться и оправдываться. Но в романе есть одна сценка, смысловая нагрузка которой только в отношении обнажённой женщины вполне понятна, но непонятна в отношении *"убитого русского, с огромной зияющей раной"*¹¹⁴. А вдруг это образное упоминание Бердяева Н. А., философская идея

¹¹³ "Проигрыватель играет "No more worries". У Пистилия слегка опьяневший вид. Элизабет медленно раздевается и танцует под музыку. Пистиль сидит жёлтый, подавленный. Он смотрит заинтересованно и покорно. Входит мрачная Жанин с револьвером и стреляет в Бардаму. Все пули пролетают мимо. Её разоружают. Она остаётся с ними, никто на неё не злится. Все посмеиваются... Бардаму протягивает ей руку. Пистиллю тоже, ведь он скоро умрёт. Они все втроём находятся в клинике, все трое; потом дверь приоткрывается, входят ещё люди: два агента тайной полиции, сторож из сквера, служащий газовой компании и ещё какие-то местные жители. В этот момент с пластинки звучит хоровое пение. Удивлённый служащий похоронного бюро наклоняется к проигрывателю и показывает пальцем на отверстие в проигрывателе, откуда исходят эти резкие звуки иностранной речи. Элизабет забавляется, танцует совсем рядом с собравшимися. Она забавляется на американский манер: танцует в очень живом, очень резком ритме... а потом все замедляется. Пока она танцует, из зала поднимаются и садятся на ведущие к сцене ступеньки какие-то женщины и мужчины, а потом люди, похожие на обычных зрителей из зала. И занавес медленно закрывается с двух сторон" (Селин, 2005) с. 136

¹¹⁴ "Два года назад это было удивительно стоило мне закрыть глаза, и голова начинала гудеть, как улей, передо мной вставали виденные когда-то лица, деревья, дома, японка из Камаиси, которая нагишом мылась в бочке, убитый русский с огромной зияющей раной, а рядом – лужа его крови." - (Сартр, 1992) с. 44

которого использована в романе? Даже если автор так не думал, мы можем так думать. Ведь не мог же Сартр не знать, кому именно принадлежит используемая им идея *спасения через творчество*? И что в его романе Николай Бердяев "убит" полным умолчанием?

Впрочем, первым мог позаимствовать идею Бердяева о спасении через творчество Селин, затем переделать фамилию Бердяева на Бардамя, и свести творчество к музыке. А Сартр уже перенимает идею Бердяева редуцированную до музыки Селином и вновь её расширяет до идеи любого творчества. Однако, при любом раскладе основа остаётся неизменной: два французских писателя в литературных произведениях используют идеи киевского философа, живущего во Франции, и нигде о нём не упоминают.

Сартр и Селин спорят друг с другом, Селин обвиняет Сартра в эпигонстве, Сартр обвиняет Селина в антисемитизме и фашизме. Бердяев молчит, чтобы случайно не увековечить их обоих своим упоминанием.

Литература:

1. Васильев-младший, С. (б. д.). *Биография Луи Фердинанда Селина*. Получено из LiveLib: <http://www.livelib.ru/author/25877>

2. Кондратович, В. (б. д.). *Юродивый во французской литературе*. Получено из es-dejavu: <http://www.es-dejavu.net/c-2/Celine.html>

3. Общество Друзей Селина. (2000). *Селин в России. Материалы и исследования (составление, вступительная статья, комментарии Маруси Климовой)*. СПб: Общество Друзей Селина, 2000.

4. Разумова, Н. Е. (2012 № 1). Роман Л. -Ф. Селина "Voyage au bout de la nuit" в русских переводах. *Научно-практический журнал*, 53.

5. Сартр, Ж. -П. (1992). *Стена: Избранные произведения*. (Л. Г. Григорьян, Ю. А. Яхнина, Л. А. Зонина, & Г. Брейтбурд, Перев.) Москва: Политиздат.

6. *Селин Луи Фердинанд*. (б. д.). Получено из Википедия: <http://slovari.yandex.ru/%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BD%20%D0%BB%D1%83%D0%B8%20%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%BD%D0%B4/%D0%91%D0%A1%D0%AD/%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BD%20%D0%9B%D1%83%D0%B8%20%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD>

7. Селин, Л. Ф. (2005). *Громы и молнии: пьесы, сценарии, балетные либретто*// Перевод с французского, составление, предисловие Маруси Климовой. (К. М., Ред.) Коломна, Россия: французского, составление, предисловие Маруси Климовой - СПб: Общество друзей Л. -Ф. Селина; СПб: "Митин журнал"; Тверь: KOLONNA Publications.

8. *Сумерки богов*. (1990). Москва: Политиздат.

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: РОЗМОВИ БЕЗ ДІАЛОГУ

У статті досліджуються характерні риси взаємовідносин між державою та церквою в Україні періоду незалежності, розкриваються причини, зміст та особливості впровадження державних законодавчих ініціатив щодо забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій в Україні періоду президентства В. Ф. Януковича.

Належні державно-церковні відносини є необхідними як для побудови демократичної правової держави, зобов'язаної забезпечити реалізацію права громадян на свободу совісті, так і для становлення громадянського суспільства, оскільки церкви та релігійні організації виконують не лише притаманні їм функції, але й, будучи суспільними інститутами, є причетними до соціального життя, освіти, культури, благодійної діяльності тощо.

Нова якість духовного життя суспільства формується багатьма чинниками, серед яких визначне місце належить змінам у відносинах між державою та релігійними організаціями, здійснення реалістичної, а не декларативної, політики щодо всіх конфесій, налагодження з ними тісного співробітництва та гармонійного співжиття.

Проте, не варто однозначно відкидати досить поширену сьогодні думку, що консолідувати український народ на релігійному підґрунті практично неможливо. Більше того, намагання згуртувати його в такий спосіб призводить до подальших розколів та конфесійного розшарування. У зв'язку з цим необхідно вкрай обережно ставитися до безумовно привабливої ідеї проголошення єдиної національної церкви. Тим більше, світовий історичний досвід переконливо демонструє, що досягнення суспільної згуртованості принципово неможливе на шляху самовизначення та формування ідентичності – політичної, національної чи конфесійної. Цей процес надто складний і потребує, щонайперше, толерантності, взаємної поваги і суспільної злагоди всіх наявних в Україні церков, а постановку питання про українську національну церкву слід розуміти як добрий намір формування міжконфесійної єдності, яка сприяла б процесові консолідації українського народу.

У контексті даного дослідження варто зазначити, що сама проблема державно-церковних відносин в сучасній Україні далеко не нова, в тому чи іншому аспекті цікавить вітчизняних науковців – релігієзнавців, істориків, політологів, філософів, культурологів. Зокрема, проблема в цілому чи певні її аспекти є предметом досліджень у ряді праць таких вчених як А. Колодний, М. Бабій, В. Єленський, Л. Филипович, А. Валь-

чук та інших. Водночас, варто констатувати, що ця сфера сучасного суспільного життя є багато в чому неоднозначна і потребує додаткових досліджень.

Беззаперечним є твердження, що стан та рівень забезпечення права громадян на свободу совісті, а також характер державно-конфесійних відносин значною мірою залежать від позиції державної влади, наявності у неї чіткої та зрозумілої політики стосовно релігії та релігійних організацій, готовності до діалогу з релігійною спільнотою і пошуку консенсусу з нею.

Дана наукова стаття має своїм завданням розглянути характерні риси сучасних українських реалій в сфері діалогу між державою та церквою, а також розкрити причини, зміст та особливості впровадження державних законодавчих ініціатив щодо забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій в Україні періоду президентства В. Ф. Януковича.

Із прийняттям державної незалежності в Україні відбулися суттєві зміни у церковно-релігійній сфері, а також становленні відносин між державою та церквою: *по-перше*, сформувалося національне законодавство щодо забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій (базовий Закон "Про свободу совісті і релігійні організації" від 23 квітня 1991 року № 987-XII [6] з наступними змінами та доповненнями, а також більшість законодавчих актів, що регулювали окремі питання, загалом на належному рівні забезпечували як реалізацію права громадян на свободу совісті, так і розвиток церковно-релігійної мережі); *по-друге*, було налагоджено постійний діалог між конфесіями та між конфесіями і державою через створення відповідних структур як з боку держави, так і релігійних організацій (зокрема, співпрацю забезпечували такі структури як Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), Державний комітет у справах національностей та релігій, Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України [15]; *по-третьє*, усталеного характеру набула практика зустрічей глав і представників Церков і релігійних організацій та перших осіб держави, насамперед – Президента України.

Загалом, за експертними оцінками Центру Разумкова, розвиток подій у церковно-релігійній сфері, за всіх проблем, свідчив про рух державно-конфесійних відносин на паритетних, партнерських засадах [12, с. 4].

Проте, після президентських виборів у лютому 2010 р. ситуація змінюється. Зокрема, знаковими для 2010 р. можна виділити наступні факти:

1) незважаючи на задекларовані принципи рівного ставлення до всіх Церков і релігійних організацій країни (ч. 5 ст. 5 Закону України

"Про свободу совісті і релігійні організації" [6]), не було проведено жодної зустрічі Президента ні з ВРЦіРО, ні з представниками окремих Церков і релігійних організацій, за винятком Української ПЦ (МП) та Російської ПЦ, що, на жаль, не свідчить про рівноправність усіх релігійних організацій, оскільки тодішній глава держави відкрито демонстрував свою прихильність УПЦ (МП) не як приватна особа, а як Президент України, представляючи позицію держави;

2) Комісія при Кабінеті Міністрів жодного разу не збиралася;

3) у грудні 2010 р. без будь-яких консультацій з релігійною спільнотою Указом Президента ліквідовано Державний комітет України у справах національностей та релігій (його функції передані: в частині реалізації державної політики у сфері релігії – до Міністерства культури; в частині реєстрації релігійних організацій – до Державної служби реєстрації України) [14]. Крім того, у стінах Верховної Ради України було порушено питання про ліквідацію Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі (законопроект № 6532), з якою тісно співпрацює ВРЦіРО.

Ну і нарешті, варто наголосити на значній активізації присутності та діяльності в Україні Патріарха Московського і всієї Русі Кирила – це мало виразний політичний характер, що визнавали навіть представники РПЦ [2]. Безпрецедентним фактом є участь громадянина Російської Федерації, патріарха Російської ПЦ Кирила в інавгурації Президента України В. Ф. Януковича 25 лютого 2010 року. У цій ситуації був порушений Указ Президента України "Про державний протокол і церемоніал" від 22 серпня 2002 року № 746/2002, за яким благословення новообраного президента мало б відбутися у Софії Київській главами різних церков та релігійних організацій [11, с. 60]. Виглядає так, що втративши політичний контроль над країнами колишнього СРСР, сьогоднішнє московське політичне та церковне керівництво бере під свою опіку так звану "канонічну територію" Московського Патріархату [7, с. 136]

Детальний аналіз подальших кроків держави у намаганні нормалізації державно-церковних відносин дає підстави стверджувати, що ситуація (хоча б формальна її сторона) почала змінюватися на краще: відновлено практику зустрічей Глави держави із ВРЦіРО, поновлено діяльність Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів, у документах державного рівня зроблено ряд заяв про наміри розвитку гармонійних державно-конфесійних відносин. Зокрема, мається на увазі Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради "Модернізація України – наш стратегічний вибір", в якому з'явився спеціальний розділ "Держава та церква: заохочення міжконфесійного діалогу, рівне ставлення держави до різних церков і релігійних конфесій" [10, с. 42–44].

Однак, задекларовані наміри не підтвердилися практичними діями влади. Значного негативного резонансу не лише в релігійному середовищі, але й у суспільстві загалом, набули спроби прийняття нової редакції базового Закону про свободу совісті без узгодження із Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій та особливо – прийняття Закону № 5461-VI від 16. 10. 2012 р., яким було внесено зміни до чинного Закону "Про свободу совісті та релігійні організації"

Питання розробки нової редакції зазначеного Закону або внесення змін до нього постало у зв'язку з рекомендаціями Парламентської Асамблеї Ради Європи від 5 жовтня 2005 р. Відзначивши прогресивний характер названого Закону, ПАРЕ рекомендувала його вдосконалення з урахуванням сучасних реалій суспільного життя [3]. Увесь цей час ВРЦіРО, громадські організації виступали за те, що змінам базового закону (як і інших законів, що стосуються забезпечення права реалізації свободи совісті) має передувати прийняття *Концепції державно-церковних відносин*, яка має бути покладена в основу зазначених змін, а головне – розроблена та прийнята за участі та згоди релігійної спільноти. Головною метою такої Концепції, як справедливо зазначає Ю. Решетніков, має бути формування й законодавче закріплення такої ефективної моделі державно-конфесійних відносин в Україні, яка б з урахуванням як духовно-релігійних традицій українського народу, так і досвіду демократичних країн світу найбільшою мірою відповідала б сучасним реаліям релігійно-церковного життя та заклала перспективи його подальшого розвитку [13, с. 22]. Проект такої концепції був розроблений у 2004 р., проте так і залишився робочим проектним документом [8, с. 58–66].

На початку квітня 2011 року було оприлюднене вище згадане нами Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради "Модернізація України – наш стратегічний вибір", у якому містився заклик до державно-конфесійного та міжконфесійного діалогу, а також пропонувався наступна черговість реалізації основних ініціатив держави у цій сфері:

1) *доопрацювання та прийняття Концепції державно-церковних відносин*, розробленої Міністерством юстиції та іншими органами влади у співпраці з ВРЦіРО;

2) *доопрацювання з урахуванням положень концепції нової редакції закону "Про свободу совісті та релігійні організації"*, покликано забезпечити міжконфесійний мир та злагоду, рівне ставлення до всіх церков, недопущення релігійного фундаменталізму будь-якого спрямування;

3) закріплення за релігійними організаціями права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів;

4) забезпечення викладання з вересня 2011 р. у вищих навчальних закладах усіх форм власності академічного релігієзнавства як

нормативної філософської дисципліни, а в середній школі – порівняльної історії релігій [10, с. 43].

Однак, вже 16 березня 2012 р. на розгляд Верховної Ради було подано законопроект "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо діяльності Міністерства юстиції, Міністерства культури, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства" (реєстр № 10221). Проект передбачав внесення змін до 36 чинних законодавчих актів, у тому числі й до Закону "Про свободу совісті та релігійні організації". Зміни до базового Закону у сфері свободи совісті стосувались ускладнення реєстрації релігійних організацій, посилення контролю над діяльністю релігійних організацій, ускладнення контактів українських релігійних організацій з представниками зарубіжних релігійних організацій, проповідниками, місіонерами та ін. [5].

Зазначений законопроект викликав гостру критику як у релігійному, так і в експертному середовищі. За повідомленням Ю. Решетнікова (голови Державного комітету України у справах національностей та релігій періоду 2009–2011 рр.), проти його ухвалення виступила ВРЦіРО, а Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради та профільний парламентський комітет висловилися за необхідність відправлення законопроекту на доопрацювання [13, с. 17]. Однак, 16 жовтня 2012 р. Верховна Рада приймає законопроект у другому читанні без будь-якого обговорення поправок з боку профільного комітету.

Слід відзначити, що глави конфесій оперативного відреагували на ухвалення вказаних змін до Закону "Про свободу совісті та релігійні організації" і вже наступного дня звернулися до В. Януковича з "рішучим закликом накладати вето на цей закон" у частині внесення змін до базового закону у сфері свободи віросповідання [9, с. 56-57]. У свою чергу Президент на зустрічі з ВРЦіРО 17 жовтня відповів, що "думка Ради церков матиме велике значення при прийнятті рішення про долю цього закону" [4]. Проте, попри позицію представників релігійного та експертного середовища, оприлюднення Відкритих листів громадських організацій, правозахисників і науковців із вимогою вето законопроекту та повернення його на доопрацювання до Парламенту, 21 листопада зазначений Закон було підписано Президентом.

Окреслена ситуація продемонструвала відкрите ігнорування Президентом України та більшістю депутатського корпусу позицій релігійної спільноти. Більш того, можна зазначити, що не лише зміни до базового Закону про свободу совісті, але й процес їх прийняття стали образою почуттів релігійних організацій та їх лідерів, віруючих і просто демократично налаштованих громадян України. Настоятель Української Греко-Католицької Церкви Святослав (Шевчук) в інтерв'ю

газеті "День" зазначив, що ця подія змусила Глав Церков говорити про *кризу в державно-церковних відносинах* [1].

Зміни до базового закону у сфері свободи совісті полягали насамперед в ускладненні реєстрації релігійних організацій (фактично, запровадженні подвійної реєстрації), посиленні контролю над діяльністю релігійних організацій (зокрема, такі повноваження отримувала прокуратура), ускладненні контактів українських релігійних організацій з представниками зарубіжних релігійних організацій, проповідниками, місіонерами та ін. (запровадження інституту погодження перебування іноземних релігійних діячів на території України з "центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії") [5].

Водночас, поза її увагою залишаються питання, які становлять життєво важливий інтерес для Церкви і потребують свого негайного розв'язання: необхідність усунення колізії щодо подвійної реєстрації релігійних організацій як юридичних осіб; надання права релігійним організаціям засновувати навчальні заклади державного стандарту освіти; розробка механізмів державного сприяння соціальної і благодійної діяльності релігійних організацій, законодавче забезпечення процесу повернення релігійним організаціям колишнього церковного майна; забезпечення рівного ставлення держави до всіх Церков і релігійних організацій України; усунення практики політизації конфесійних, культурних, мовних та інших складових українського суспільства.

Відтак, залишається лише сподіватися, що досвід у налагодженні державно-церковних відносин минулий роки буде детально проаналізовано й зазначені питання знайдуть своє законодавче розв'язання завдяки законотворчій роботі нової влади, що буде корисним не лише релігійній спільноті, а й усьому українському суспільству, значну частину якого становлять віруючі громадяни.

Література:

1. Блаженніший Святослав Шевчук. Є розмова, а діалогу немає... (Фрагмент інтерв'ю газеті "День", 11 січня 2013 р.) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/arihiv/no3-2013>.

2. Див. : Васильев М. Янукович выбрал благословенне Патриарха Кирилла. – КМ. RU-Украина, 24 февраля 2010 г. [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.km.ru/news/yanukovich_vybra_blagoslovenie.

3. Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.minjust.gov.ua/0/6782.

4. Заєць О. Зустріч Президента України з главами конфесій: чи є насправді діалог між владою та Церквами? [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.risu.org.ua/index/expert.

5. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства куль-

тури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України" (реєстр № 1022) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5461-VI>.

6. Закон України "Про свободу совісті і релігійні організації" від 23 квітня 1991 року № 987-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

7. Конфесіологія релігії : Колективна монографія // Українське релігієзнавство / За наук. ред. А. Колодного та Л. Филиповича. – 20-у доопрац. вид. – Київ, 2009. – 237 с.

8. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні. Проект // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему "Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. – К., 2013. – С 58–66.

9. Лист Президенту України Януковичу В. Ф. від глав та повноважних представників Церков і релігійних організацій про необхідність застосування права вето до законопроекту № 10221, що ускладнює реєстрацію та умови діяльності релігійних організацій // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему "Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. – К., 2013. – С. 56–57.

10. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – Київ, 2011. – 146 с.

11. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему "Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку" (8 лютого 2011 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. – К., 2011. – 82 с.

12. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему "Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. – К., 2013. –76 с.

13. Решетников Ю. Аналіз законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті та державно-конфесійних відносин Верховної Ради України VI скликання / Ю. Решетников // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин... - К., 2013. – С. 16–22.

14. Указ Президента України "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" № 1085 від 9 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/12584.html>.

15. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1–2. – С. 2–77.

ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

У статті право розглядається як елемент соціальних та економічних відносин, що органічно поєднує в поведінці людини рівність та нерівність. Визначальним чинником права в економічній сфері є приватна власність, яка є основою економічної свободи людини. Еволюція поглядів на право засвідчує, що воно відіграє не підпорядковану, а визначальну роль в економічних відносинах.

Усі досягнення людської цивілізації, які вона отримала протягом своєї тисячолітньої історії, пов'язані із правами людини, які остаточно оформились у другій половині ХХ ст. і розглядаються як найвища цінність, забезпечуючи їй необхідну духовну свободу для свого існування та всебічного розвитку. Вони, визначаючи правила поведінки, регламентують та упорядковують життя людини в суспільстві. Якщо у соціальній сфері права людей є рівними, що є ознакою громадянського суспільства, то у економічній сфері рівність відсутня. Той, хто має більше прав в економічній сфері у вигляді відповідного пучка, той має владу і безпосередній вплив на розвиток суспільства. Щоб мати перевагу у правах, потрібно володіти більшими можливостями у вигляді ресурсів, які використовуються при виробництві благ або при наданні послуг. На думку відомого американського економіста Дж. Гелбрейта, влада переходить до того фактора виробництва, який найменш доступний і який важче всього замінити. Спочатку була влада землі, потім влада капіталу, а зараз існує влада знань. [1] Серед прав у економічній сфері визначальним було і залишається право власності. Воно, будучи природним правом, забезпечує людині економічну свободу.

Історично склалось так, що серед прав, якими володіє людина, першими утверджуються громадянські права. Вони стають гарантом свободи і незалежності кожної пересічної людини. [2] Процес отримання громадянських прав відбувався не одночасно на Заході і на Сході. Як засвідчувала історія, отримати право прагнула людина, яка вела індивідуальне, відособлене господарство. Право захищало її від посягань інших членів суспільства. На Сході людина вела колективний спосіб життя, який виступав гарантом недоторканості, захищаючи її від зовнішнього світу. Община формувала свою систему моральних цінностей. Людина становилась заручником колективістської моралі, яка подавляла прояв особистості та індивідуалізму. Не сама людина, а колектив розпоряджався її долею. Виходячи з цього, громадянські права людини, в першу чергу, з'являються на Заході (кінець ХVIII ст.).

На Сході їх поява відбувається набагато пізніше із розпадом общини (початок ХХ ст.). Часові розбіжності у отриманні громадянських прав позначились на відношенні людей Заходу та Сходу до правової поведінки. Для перших вона перетворилася у звичку, виконання якої відбувається автоматично, а для других вона залишається формалізованою стороною буття, яку можна не приймати до відома.

Громадянські права, які забезпечують рівність господарських суб'єктів, стають передумовою економічних відносин. При рівності громадянських прав кожна сторона економічної угоди володіє неоднаковими економічними правами. Виходить, що економічні стосунки є формально рівноправними, а насправді – такими не являються, бо кожен з учасників угоди володіє різною економічною силою. Правий був К. Маркс, який показав як розв'язується ситуацію при наявності рівних прав. "При столкновении двух равных прав решает сила". [3] Тобто правий той, у кого більше економічних прав.

В процесі суспільного розвитку об'єктом ринкових відносин на відповідному етапі стає не тільки власність, але і права, які з нею пов'язані, і, які здатні принести людині додатковий дохід при їх кращому використанні. Щоб мати від них користь, людина повинна володіти необхідними знаннями, у першу чергу економічними. Якщо права власності у розвинутому суспільстві стають звичайним товаром і нікого це не дивує, то громадянські права таким товаром не являються. У тому випадку, коли подібні факти мають місце (підкуп виборців, свідків, суддів, державних чиновників, податківців, митників тощо), то це засвідчує про незрілість суспільних відносин. Не здатність задовольнити насущні матеріальні потреби, не дозволяє людині більше уваги приділяти духовній стороні буття. За таких обставин духовна свобода людини не стає для неї найвищою цінністю. Свідомість людей орієнтується не на нові цінності, а на залишки цінностей попередньої історичної епохи, що є характерною ознакою усіх недостатньо розвинутих країн, у тому числі і України. Це означає, що людина в такому суспільстві ще не стала громадянином насправді, а лише у потенції, залишаючись безправною та приниженою особою.

Права власності, маючи власну градацію, виступають у вигляді прав держави і прав приватних осіб, які представляють собою пучок прав, що обумовлює особливість у їх використанні. Так, держава, як правило, володіє усім пучком прав, що є ознакою консерватизму (в окремих випадках вона може передати частину своїх прав у приватні руки). Приватні права за своєю природою є динамічними. Вони здатні переходити із рук у руки: надаватися, передаватися, продаватися, успадковуватися, орендуватися тощо.

Право, як юридичне поняття, нерозривно пов'язано з економікою, відбиваючи форму економічних відносин. Якщо зміст економічних

відносин у вигляді об'єкта власності представляє собою загальнолюдський ресурс, яким може користуватись будь-хто, то форма економічних відносин у вигляді права засвідчує про його належність конкретній особі. Зміст і форма економічних відносин здатні знаходитися у єдності між собою, а можуть самостійно існувати. Відрив форми від змісту засвідчує, що людина має право на користування ресурсом, але вона в силу обставин не здатна це зробити. При відриві змісту від форми дозволяє стверджувати, що ресурс або не використовується або використовується, не маючи на це законних підстав. Таке використання ресурсу не контролюється державою, бо не є легітимним.

Маючи право на певний вид діяльності людина намагається скористатися ним для задоволення своїх потреб і для збагачення. Це змушує її у повній мірі використовувати знання, інформацію, практичний та життєвий досвід. Досягнення науки, як і розвиток суспільства, змушує його змінювати право. Якщо наука розширює можливості людини у пізнанні всесвіту, то право обмежує її використання, не допускаючи застосування досягнень науки проти інших членів суспільства. Правові знання є складовим елементом загальнолюдської культури, без володіння якими людина не здатна почувати себе захищеною.

Наділяючи людину обмеженою свободою, право дає змогу їй володіти результатами власної діяльності, що стає передумовою виникнення приватної власності, яка носить трудовий характер. Приватна власність – це найбільш фундаментальний інститут капіталізму, без якого не може обійтись ринкова економіка. На думку відомого австрійського економіста К. Менгера, суспільство не може допустити знищення інституту власності, оскільки право упорядковує діяльність людей. [4]

Існування права дає змогу людині користуватись природними ресурсами, дотримуючись відповідних норм поведінки у стосунках з іншими членами суспільства. Є природні ресурси, до яких існує рівний доступ усіх громадян, а значить і рівність прав. У той же час є природні ресурси, доступ до яких обмежений, що свідчить про існування нерівних прав. Виходить, що доступ або не доступ людей до природного ресурсу є ознакою права. Без наявності права людина не здатна займатися будь-яким видом діяльності і бути корисною для суспільства (право не потрібно, якщо вона працює на себе). Займаючись певним видом трудової діяльності, виходячи із своїх здібностей, людина свідомо обмежує себе у витрачаннях життєвих сил.

Потрібно зауважити, що тривалий час в економічній науці під впливом марксизму вважалося, що право, відбиваючи форму економічних відносин, не може відігравати провідної ролі в житті суспільства, бо відноситься до надбудови, а не до базису. [5] Виходячи із даної

посилки, проголошувалася ідея не *правової*, а *економічної рівності*, до якої потрібно прагнути і досягти яку неможливо без зміни всієї сукупності економічних відносин. Дані зміни не мали правового оформлення. Якщо дотримуватись подібної точки зору, допускаючи можливість таких змін в суспільстві, то було не зрозуміло, яким чином забезпечується ця економічна рівність без права. Залишаючи без відповіді на питання про дотримання економічної рівності у новому суспільстві свідчило, що для марксизму важливо було висувати гасла, ніж займатись розробкою механізмів впровадження їх у життя.

Недооцінка права як інструмента, який упорядковує та гармонізує суспільні відносини, ставила під сумнів можливість побудови громадянського суспільства при комунізмі. Більше того, це не відповідало реаліям життя навіть при капіталізмі. Річ у тому, що будь-яка економічна угода між підприємцем і найманим робітником укладається, виходячи із намірів сторін, а не із реальних трудових результатів останнього (підприємець не мав інформації про дійсні можливості найманого робітника). Тільки в процесі трудової діяльності становилось зрозумілим, чи здатний найманий робітник, прийнятий на роботу, виконувати її з відповідною якістю і у відповідній кількості. Виходить, що заробітна плата найманого робітника, за великим рахунком, залежала від укладеної угоди, а не від результатів його трудової діяльності (угода, при закінченні її терміну, могла бути переглянута як в одну, так і в іншу сторону). В угоді чітко визначаються права і зобов'язання сторін, що дозволяє зрозуміти їх рівність або взаємозалежність. Таким чином, ігнорування К. Марксом правової сторони економічних відносин робило їх відірваними від життя.

Марксизм як панівна світоглядна концепція на початку ХХ ст. вважав, що економічні відносини є домінуючими в суспільстві. Саме вони визначають розвиток усіх інших відносин. К. Маркс писав: "Право нікогда не может быть выше, чем экономический строй и обусловленное им культурное развитие общества". [6] При такому погляді на розвиток суспільства, ми отримуємо стабільність економічного життя при відсутності можливостей до будь-якого соціально-економічного прогресу, оскільки право, знаходячись у фарватері економіки, виконує роль не двигуна, а стабілізатора. На наше переконання, щоб суспільство успішно розвивалось, здійснюючи перманентні перетворення, право за певних обставин може як не випереджати, так і випереджати діючі економічні відносини, створюючи умови для їх трансформації. Без змін у праві неможна приступати ні до яких реформ. Абсолютизація тільки одного положення права по відношенню до економіки у житті суспільства є занадто упередженням.

При побудові першої соціалістичної держави В. І. Ленін розглядав право як пережиток капіталізму, який відімре в нових історичних

умовах, але відіме тоді, коли відіме держава. На його переконання, при перемозі соціалістичної революції "люди сразу научаться работать на общество без всяких норм права". [7] Замість права вони будуть керуватися свідомістю. Але свідомість, на відміну від права, не здатна виконувати соціальну функцію по регулюванню, бо у кожної людини вона різна. Це ще раз засвідчує, що прихильники марксизму не розуміли людської природи, розглядаючи її як однорідну, однотипну, знеособлену істоту. Упереджене відношення до права було пов'язано з тим, що марксистки відносились до приватної власності, церкви та сім'ї не як до позаісторичних інститутів, які діяли протягом всієї тисячолітньої історії існування людської цивілізації, а як до основних підвалин капіталізму, без ліквідації яких неможливо розбудувати новий суспільний устрій.

Усвідомлюючи, що право у вигляді права власності виступає одним із найбільш консервативних інститутів старого суспільного устрою, марксистки усі свої зусилля направили на його руйнування та знищення, оскільки вважали, що воно перешкоджає проведенню соціалістичної революції (коли відбувається перехід приватної власності у державну). Слід мати на увазі, що будь-яка революція ігнорує право, породжує хаос, анархію та безлад. Намагаючись розв'язати логічну суперечку у теоретичній концепції марксизму, один із засновників російської соціал-демократичної партії О. О. Богданов запропонував використовувати під час революції замість права так звані "*норми доцільності*", які є гнучкими і їх зручно використовувати у політичних цілях. [8]

Не відповідність теоретичних постулатів марксизму з реаліями життя, коли було зрозуміло, що будівництво соціалізму здійснюється не у правовий спосіб, змусило економістів прихильників ринкових відносин більш ретельно взятися за дослідження права як певної форми економічних відносин. Було доведено, що людина, виходячи із своєї природи, не здатна усвідомити зміст економічних відносин, тому вона звертає увагу на їх форму. Оскільки з розвитком ринкових відносин права власності стають об'єктом купівлі-продажу, то це змушує економістів зайнятися їх дослідженням. Одним із перших права власності починає аналізувати американський економіст Дж. Коммонс у праці "Правові основи капіталізму". [9] Він проголошує про пріоритет права над економікою, що змінює світогляд представників економічної науки. Наділяючи право ознаками універсалізму, він доводив можливість розв'язання з його допомогою будь-яких конфліктів між підприємцем та найманим робітником, які розглядалися ним як природний компонент економічних угод.

Враховуючи обмеженість природних ресурсів, які використовуються при виробництві благ, існує гостра конкуренція за володіння ними. У конкурентній боротьбі, на погляд відомого англійського

економіста Р. Коуза, перемагає той, хто цінує їх вище за інших і хто здатний отримати від них більшу користь. [10] Поділ суспільства на підприємців та найманих робітників відбувається на основі різниці у правах власності. Приватна власність дає змогу певним особам володіти більшою цінністю. Перші стають засновниками фірм, а другі мають можливість в них працювати (виникнення фірм пояснюється економією трансакційних витрат, більшою інформованістю та володіння правами власності). Володіючи більш широкими правами, ніж робітники, підприємці здатні контролювати їх роботу, визначаючи коли їм працювати, а коли – ні, що робити, а що – ні.

На основі права підприємець намагається використати найманого робітника для отримання особистої вигоди у вигляді доходу. Він зацікавлений приймати ефективне рішення з управління фірмою, щоб примножувати свої статки. Якщо керує фірмою найманий робітник (менеджер), то він теж буде прагнути до позитивних змін, бо це позначається на його іміджу та доходах. Управління фірмою менеджером носить тактичний характер, а управління фірмою підприємцем – стратегічний. Якщо на фірмі підприємець і найманий робітник мають різні права, то за її межами вони виступають як рівноправні громадяни суспільства.

Безумовно, підприємець для заохочення до ефективної роботи своїх найманих робітників використовує різноманітні стимули. Крім економічних, соціальних, моральних стимулів не менш важливе значення відіграє право. Практичний досвід засвідчує, що мотивація трудової діяльності найманого робітника залежить від визначеності або невизначеності його прав. Усвідомлення найманим робітником своїх прав, які обумовлюють його статус у виробничому колективі, сприяє кращому використанню ним знань та інформації, що стає запорукою творчої діяльності.

В залежності від отриманих прав, кожен найманий робітник на фірмі має свій рівень відповідальності, яка має духовну і матеріальну складову. Відповідальність завжди повинна бути пропорційною з правами. Це робить ієрархію виробничого колективу об'єктивною. Кожен з найманих робітників повинен відповідати за свої слова, за свої дії та за взяті на себе зобов'язання. Якщо робітник відповідає за певну сферу діяльності, то підприємець несе відповідальність за весь виробничий колектив перед суспільством. Неприпустимо, щоб у найманого робітника з обмеженими правами був би високий рівень відповідальності.

Різниця у правах, на думку Р. Коуза, є підставою для ствердження, що нібито підприємець має владу над найманим робітником. Досліджуючи дану проблему, американський економіст А. Алчіан у сумісній статті з Г. Демсетцем "Виробництво, інформаційні витрати і

економічна організація" спростовує його. [11] Він стверджував, що ніякої влади підприємець не має, бо не може примусити робітника виконувати будь-яку роботу, а лише ту, яка відповідає технології виробництва і визначена в укладеній угоді. Тобто трудова діяльність найманого робітника регламентується виключно правовими нормами. На наш погляд, доводи А. Алчіана не є переконливими. Можна заперечувати існування абсолютної влади, оскільки у правовому суспільстві підприємець не може примушувати робітника виконувати роботу, яка принижує його гідність. У той же час він має владу над робітником, яка обмежується виключно технологічним процесом (у протилежному випадку ніхто б не змусив робітника працювати). Якщо підприємець і робітник мають однакові права, то перший не здатний виконувати функції по контролю.

На сучасному етапі розвитку суспільства права власності з подачі американського економіста Дж. Норта розглядаються як "правила гри". Розробка "правил гри" вимагає від суспільства немалих витрат, але вигода від їх використання очевидна. Дотримання правових норм дає змогу долати ризики та невизначеність, забезпечує стабільність діючої господарської системи. Безумовно, якщо люди довіряють законам, оскільки це їм вигідно, то вони утримуються від шахрайства, крадіжок, ошукуванню. Дж. Норт чітко розмежував організації, які є гравцями на національному ринку, і виступають головними агентами інституційних змін, та правила гри, на основі яких діють дані організації. [12] Якщо більшість організацій зацікавлені у зміні правил гри, то їх потрібно змінити. Це відповідає принципам демократії.

Заслуговує на увагу поділ Дж. Нортом інститутів на формальні та неформальні, що дозволило пояснити поступовість та послідовність змін "правил гри". До формальних інститутів він відносив конституцію, закони, постанови, за виконанням яких стежить держава, вдаючись до застосування механізмів примусу. Неформальними інституціями є традиції або звички, які є занадто консервативними і для їх подолання потрібен час. Разом вони утворюють інституційну структуру суспільства.

Потрібно визнати заслуги Дж. Норта, який вперше розглядає інституційну економіку як цілісну систему, в якій господарські суб'єкти діють по визначеним правилам. Однак у нього "правила гри" встановлює виключно держава, а усі господарства поставлені у рівні відношення до них. Насправді господарська система країни структурована. Крім всезагальних "правил гри", які поширюються на сегмент ринку вільної конкуренції, існують "галузеві правила гри" (вони представляють собою симбіоз всезагальних та особливих правил конкретної галузі) та "правила гри на кожній фірмі" (дані правила вбирають в себе загальне, особливе та одиничне).

Безперечно, правила гри не виникають самі по собі. Їх розробляє певна інституція або господарський суб'єкт. Важливо знати їх розробника, щоб зрозуміти чи відбивають вони національні, чи особливі корпоративні інтереси. У кожній країні закони приймає вищий законодавчий орган (парламент), вплив на який здійснює численні "лобі". В залежності від структурної будови галузі їх розробляє певний господарський суб'єкт. Це може бути монополіст (якщо галузь є чистою монополією), фірма-лідер (якщо галузь є олігополією), "старожили" (якщо галузь є монополістичною конкуренцією).

Якщо правила гри не влаштовують власника фірми, то він приймає рішення про їх зміну. Це відбувається досить швидко. При зміні правил гри у галузі фірмам приходиться домовлятися, що потребує значного часу. Причому вони змінюються тоді, коли у цьому зацікавлена більшість. На рівні держави зміни у правилах гри теж повинні відбуватися в інтересах більшості, хоч визначити її в реальному житті не завжди вдається. Нерідко, прикриваючись більшістю, закони приймаються на користь меншості, що є порушенням демократії.

Література

1. Galbraith D. Economics and the Public. – N. Y. - 1973.
2. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Н. А. Бердяев. – М. : Институт русской цивилизации, 2012. – 624 С.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 23, с. 246.
4. Менгер К. Основания политической экономии. – Одесса, 1903.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 25, ч. I, с. 373.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 19, с. 19.
7. Ленин В. И. ПСС., т. 33, с. 95.
8. Богданов А. А. Вопросы социализма: Работы разных лет. – М. : Политиздат. – 1990. – С. 61.
9. Commons D. The legal foundations of capitalism. – N. Y., 1924.
10. Коуз Р. Фирма, рынок и права. - М., 1993.
11. Alchian A. Production, Information Costs and Economic Organization. – Organization American Economic Review, 62, 1972.
12. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – N. Y. - 1990.

ЕКОНОМІЧНА НАУКА ЯК ІНТЕГРОВАНА ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ

У статті висвітлюються погляди на предмет та методи економічної науки, які трансформуються в процесі історичного розвитку, відбивають еволюцію суспільного життя. Будучи тісно пов'язаною з природним та соціальним середовищем, вона стає універсальною наукою і починає використовуватися при дослідженні неекономічних явищ. Нове розуміння економічної науки в сучасних умовах дозволяє використовувати різні назви, які відбивають напрямки її інтеграції з іншими науками, кожен з яких має право на існування.

Розвиток економічної науки розглядається як послідовна зміна парадигм, які відбивають трансформацію всіх сторін суспільного життя при зміні пріоритетів у діючій системі цінностей. Еволюція суспільства залежить від людини, яка, отримавши бажану свободу, прагне стати особистістю, накопичуючи досвід, знання та інформацію. Чим досконалішим і зрілим стає суспільство, тим більш розвинутою в ньому повинна бути економічна наука, за допомогою якої усуваються перепони на шляху до прогресу. Представляючи собою розумову конструкцію, будь-яка наука, у тому числі і економічна, не здатна в повній мірі передбачити траєкторію руху суспільства. Наступає час, коли вона стає відірваною від життя, що свідчить про обмеженість діючої методології. Як наслідок, виникає потреба у створенні нової світоглядної концепції про розвиток суспільства, визначальну роль в якій відводиться економічній науці, як узагальненої і структурованої галузі знань.

Не відповідність між предметом і сучасними методами дослідження економічної науки, коли нові знання органічно не вписуються у сформовану систему, обумовлюють її кризовий стан. Економічна наука неодноразово опинялася у такому становищі, коли діюча система економічних знань не здатна була пояснити процеси, які відбуваються в світі. Особливо це стосується переломних епох, які лежать на перетинанні століть. Ще на початку ХХ ст. відомий український економіст М. І. Туган-Барановський констатував: "Ми знаходимося зараз напередодні цілковитої перебудови теоретичної будівлі політичної економії" (1).

Аналогічна ситуація повторюється на сучасному етапі існування людської цивілізації. Економічній науці на початку ХХІ ст. знову притаманні кризові явища про що свідчить досить тривала рецесія, яка охопила світове господарство. Намагання розв'язати протиріччя сучасної світової економіки з допомогою "рецептів", які були вдало

використані в середині ХХ ст., не дає бажаних результатів. Про те, що дана проблема не є надуманою, свідчать виступи провідних вітчизняних вчених у фахових журналах України. Так, Л. Корнійчук змушена визнати: "Виникла потреба у зміні парадигми світової економічної теорії. Перед світовою наукою стоїть відповідальне завдання – розробити нову теорію суспільно-економічного розвитку, яка б сприяла подоланню нинішніх проблем і забезпечила стабільний розвиток людської цивілізації"(2).

Відокремлюючись у ХVІ ст. в особливу галузь знань, економічна наука, в основі якої лежали ринкові принципи господарювання, пройшла кардинальні зміни. З часу виникнення економічної науки і майже до початку ХХ ст. її розвиток відбивав становлення ринкових відносин і пов'язувався з діяльністю господарських суб'єктів, які діяли у горизонтальній площині, охоплюючи все нові галузі матеріального виробництва. Але починаючи з ХХ ст. відбувається структуризація господарської системи і, відповідно, економічної науки, в якій виділяються рівні економічного аналізу, що знаходять відображення у предметі економічної науки, який віддзеркалює ієрархічну будову суспільства.

Перехід від дослідження господарських суб'єктів на більш високий щабель економічного аналізу (мова йде про національну економіку та світове господарство), потребувало більш ґрунтовних фахових і спеціальних знань, а також іншого масштабу мислення. Дослідники більш активно почали використовувати в економічному аналізі методи як суспільних, так і природничих наук, що дало підстави розглядати економічну науку як таку, яка виконує інтегруючу роль в системі наук. Дану позицію активно відстоює американський економіст Г. Беккер (3).

Якщо одні економісти залишалися прихильниками економічної науки, як суспільної галузі знань, то інші бачили її, виключно, серед природничих наук. Універсалізм економічної науки сприяв тому, що на початку ХХІ ст. її методи почали успішно використовуватися при дослідженні неекономічних явищ (мова йде, в першу чергу, про соціальну і політичну сферу, які нерозривно пов'язані з економікою). Будучи однією з форм прояву глобальних процесів пізнання, економічна наука змінила свій статус в системі наук, виступаючи у вигляді "економічного імперіалізму".

З самого початку становлення економічної науки об'єктом її дослідження виступало економічне життя людей в окремо взятій країні, яке було пов'язано з державним управлінням. Вважалося, що саме воно повинно знаходитись під контролем, бо від цього залежало дівість абсолютної влади. Загальний контроль за діяльністю людей обмежував їх економічну свободу, що позначалося на ефективності праці. Рівень життя підпорядковувався виключно економічним чинникам. Це обумовило і назву економічної науки "*політична економія*"(4),

під якою розумілась наука з управління суспільним господарством. Економічні знання на той час не були доступні для більшості населення, що дало привід вважати економічну науку як науку для багатих.

Економічний устрій, будучи невід'ємною складовою частиною соціального устрою, спирався на мораль та право, які розглядалися економістами як природні властивості людини. Мораль та право обмежували економічну діяльність людей, поділяючи її на легітимну і нелегітимну. Розуміння даного процесу, дало підставу французу С. Сисмонді стверджувати, що економічна наука – це "наука моральна", оскільки не може ігнорувати діючі звички та традиції. Виходило, що кожна людина, як носій соціальних цінностей, вступаючи у економічні відносини, повинна дотримуватись відповідних норм та правил буття, які діють взагалі у суспільстві, і зокрема, в економічній сфері. Порядність, честь, гідність і повага стають невід'ємною ознакою економічних відносин.

Політична економія досліджувала виробничі відносини при створенні матеріальних благ як прояв політичних і економічних інтересів основних класів суспільства. Причому інтереси провідного класу, під яким розумілись підприємці, розглядалися як визначальні, оскільки саме вони, виступаючи організаторами господарського життя в країні, прагнули отримати і політичну владу. Надаючи пріоритет виробництву благ, політична економія у її класичному розумінні недооцінювала такі сфери економічного життя як обмін, розподіл та споживання.

Відбиваючи інтереси та ідеологію провідного класу суспільства, політична економія почала використовуватись владою не тільки для управління господарським життям, а також для захисту існуючого суспільного устрою (тобто виконувати ідеологічну функцію). З часом класовий підхід почав втрачати свою об'єктивність, становлячись все більш упередженим. Видатний український економіст М. І. Туган-Барановський змушений був визнати: "Ні на одну науку класові інтереси не оказували такого величезного впливу, як на політичну економію"(5) . Як засвідчував практичний досвід, інтереси класу можуть співпадати з інтересами суспільства, а можуть і суперечити йому. Річ у тому, що одна справа, коли певний клас бореться за владу, і зовсім інша, коли ця влада ним вже захоплена.

Одними з перших це зрозуміли неокласики, які, дотримуючись правих політичних поглядів, наприкінці ХІХ ст. намагались позбавитись впливу класового підходу на економічний аналіз. Вводячи обмеження у господарську діяльність і керуючись виключно економічними чинниками, вони доводили про можливість ефективного використання ресурсів при досягненні підприємствами оптимального розміру. Аналіз граничного споживання, який доповнювався граничною продуктивністю, забезпечував ринкову рівновагу між попитом і пропозицією. Економічні відносини розглядалися не з позицій окремого класу,

а як загальнолюдська проблема вибору при розподілі рідких ресурсів між альтернативними цілями. На переконання неокласиків, не може бути однієї економічної науки для робітників, а іншої – для підприємців (6). Такий підхід, в основі якого лежали не інтереси класу, а інтереси суспільства, забезпечував об'єктивність економічного аналізу.

Протилежну думку висловлювали прихильники лівих політичних поглядів, які вважали, що більш важливе значення має не те, що об'єднує різні класи, а те, що їх роз'єднує. Обґрунтовувалась особлива історична місія пролетаріату як класу, якому предстало у майбутньому стати на чолі суспільства. Так, один із засновників соціал-демократичної партії Росії О. О. Богданов в статті "Програма культури" доводив, що не може бути "чистої науки", бо їй завжди притаманна ідеологічна спрямованість(7).

При створенні "чистої економічної науки" неокласики взяли за взірць фізику Ньютона, вважаючи, що люди діють у суспільстві подібно атомам, утворюючи між собою різноманітні об'єднання. Оскільки атоми взаємодіють між собою без впливу на них зовнішніх сил, то саме так повинні вести себе і люди, керуючись виключно особистим інтересом. Застосовуючи до аналізу суспільства таку абстрактну модель, неокласики обґрунтували необхідність змінити назву економічної науки з "політичної економії" на "*економікс*" (8). Цьому сприяв і той факт, що виникла потреба в економічних знаннях у провідного класу суспільства – підприємців, які були байдужими до політичного життя.

Дві назви економічної науки, які продовжували використовуватись в економічних дослідженнях представниками протилежних політичних поглядів, засвідчувало про існування двох різних підходів в її розвитку. Фахівці почали ототожнювати дані назви економічної науки за аналогією, яка мала місце у природничих науках. Так, політична економія, яка в дослідженні користувалася філософською методологією, розглядалася як теоретична складова економічної теорії, а *економікс*, який спирався на математичний аналіз, уявлялася як прикладна (точна) економічна дисципліна. Цілком закономірно, що представники правих політичних поглядів надавали перевагу терміну "*економікс*", а представники лівих – терміну "*політична економія*".

Економічна наука, як мистецтво управління державою, почала досліджувати організаційні форми в економічній сфері, оскільки вважалося, що суспільство має перевагу над людиною і визначає її природну сутність. Розглядаючи суспільство, як спосіб організації людей, економічна наука намагалась зрозуміти його будову і діяльність в ньому суспільних інститутів, у першу чергу, держави, завдяки якій відбувається його функціонування та розвиток. Увага зверталася на пошук оптимальних форм суспільного виробництва. Оскільки політичні чинники не бралися до уваги при аналізі економічних

процесів, то втрачався інтерес до традиційної політичної економії, яка дискредитувала себе, розглядаючись фахівцями як наука для пролетаріату.

У подальшому, у другій половині ХХ ст. при підвищенні значення політичних інститутів в житті суспільства починає зростати інтерес до вивчення політичних процесів та з'ясуванні їх впливу на господарське життя. Взаємозв'язок економіки і політики стає одним з визначальних об'єктів дослідження у науках про суспільства. Починає формуватися "*нова політична економія*", яка, наповнюючись новим змістом, представляє собою науковий симбіоз політології та економіки, в основі якого лежать декілька наукових теорій, і насамперед – теорія суспільного вибору(9).

Відновлення старої назви економічної науки в нових історичних умовах у вигляді "нової політичної економії" не має об'єктивних підстав, бо кардинально змінюється її зміст. Замість суспільного управління економічними процесами, на перший план висувається проблема людини з її правами і обов'язками. Сучасна людина, володіючи значним багажем знань і необхідною інформацією, здатна сама виступати організатором і керівником власної діяльності, обмежуючи над собою опіку держави і інших соціальних інститутів.

Безумовно, як би не намагалися прихильники нової політичної економії відстоювати бачення предмета економічної науки в нових історичних умовах, як синтез політології та економіки, такий підхід, на наш погляд, є однобічним. До уваги не беруться зміни у соціальній сфері суспільства, завдяки чому соціальний чинник не менш суттєво здійснює вплив на господарське життя. Як слушно підмітив М. І. Туган-Барановський, в економічних відносинах завжди присутня соціальна складова(10). Зміна місця людини в суспільстві обумовлює і зміну в економічних відносинах.

Поступово у суспільній думці починають переважати погляди, за якими людина є первинною у стосунках з суспільством. Змінюючи людську природу можна змінити і природу суспільства. Економічна наука, завдяки маржиналістам, почала досліджувати з допомогою робінзонад окремо взятую людину, яка представляла собою цілісний організм. Це був новий напрямок економічної науки, який опинився поза аналізом традиційної "політичної економії". Вважалося, що будучи членом суспільства, цілісна людина здатна самостійно приймати рішення і здійснювати вибір. Свободу людині забезпечують не стільки матеріальні, скільки духовні блага. Провідний український економіст А. Гальчинський зауважував, "знання, інформація та соціальний капітал, безпосереднім носієм яких є людина, набувають статусу основної форми багатства суспільства, його системоутворюючого

трансформатора"(11). Формувався напрямок економічної науки під назвою "людська економіка".

Дослідження економічною наукою людини, в якій поєднувалося матеріальне і духовне начало, давало змогу встановити її відносини з суспільством, формуючи різні підходи при побудові суспільного устрою. Крім того, оскільки людина розглядалася як суб'єкт економічних відносин, то з'ясовувався її вплив на них.

По мірі трансформаційних змін в економічній, політичній і соціальній сферах, що обумовило надання прав і свобод окремій людині, у другій половині ХХ ст. з'являється новий напрямок у розвитку економічної науки, який отримав назву "соціальна економіка" ("*соціально-ринкове господарство*"). Під нею розуміється така організація суспільного життя, в якій має місце соціалізація економічних відносин, тобто пріоритет соціальної політики над економічною та соціальний контроль за економічною діяльністю. Будівництво такого суспільства успішно відбувається не з допомогою насилля та революційних потрясінь, а в умовах високого рівня розвитку економіки і формування громадянського суспільства, коли соціальний захист людини для держави стає визначальним, забезпечуючи її життєдіяльність та розвиток (саме такий тип суспільства побудований у Німеччині, Австрії та Скандинавських країнах).

На наше переконання, слід розрізняти *соціальну економіку* від *соціалістичної*. Остання представляє собою викривлену форму нового суспільного устрою, що передбачає повалення діючої влади і будівництво принципово нових суспільних відносин на користь найбільш гнобленого і кривдженого класу – пролетаріату. Зміна суспільства за революційним сценарієм відбувається при застосуванні насилля, що приводить до порушення права і принципів демократії. Країни з розвинутою демократією цього допустити не можуть.

Незважаючи на зміну характеру економічних відносин при будівництві нового суспільства, представники соціалістичної ідеї, в особі вождів робітничого міжнародного руху К. Маркса і Ф. Енгельса не думали змінювати назву економічної науки "*політична економія*" на нову, бо в їх концепції мала місце не соціалізація економічних відносин, а їх надмірна політизація, яка при реалізації даних поглядів у життя в Росії досягла небачених масштабів. Народ, сприявши приходу до влади нової політичної сили, став її заручником і діяв, виходячи із політичної доцільності, не маючи ні прав, ні свобод, які йому обіцялись. Більш того, він не здатний був змінити владу.

Беручи до уваги вплив політичної і соціальної сфер на економічні процеси сучасного суспільства, виникає потреба у необхідності створення *соціально-політичної економічної науки*. Саме формування такого напрямку розвитку економічної науки, як найбільш перспективного,

передбачив у свій час М. І. Туган-Барановський(12). Дана наука, представляючи собою комплекс соціально-політичних механізмів з управління економічними процесами, повинна мати відповідну назву. Якщо недоцільно в сучасних умовах користуватись терміном "політична економія", то ще більш недоречним буде застосування терміну "економікс".

Досліджуючи соціальну сферу як в масштабах однієї країни, так і в межах людської цивілізації, економічна наука звернула увагу на спільні інтереси всіх країн, серед яких на перший план наприкінці ХХ ст. вийшла проблема народонаселення та продовольства. Намагаючись подолати продовольчу кризу, науковці почали прискіпливо досліджувати органічний світ, який складається із діяльності живих організмів і забезпечує існування людини як живої істоти. Виникла потреба у пізнанні його законів використовуючи методологічний арсенал економічної науки, оскільки вважалося, що живі організми діють на основі аналогічних принципів. Так почав формуватися новий розділ економічної науки під назвою "*біоекономіка*". Одним з перших почав розробляти даний напрямок російський вчений С. М. Булгаков, який розумів під господарською діяльністю діяльність всього живого, а людську діяльність як її вищий вид(13). "*Біоекономіка*" – це наука про загальні закономірності, яким підкорена діяльність живих організмів при використанні ними ресурсів неорганічного світу.

Потрібно зауважити, що серед науковців тривалий час існував чіткий вододіл між представниками суспільних та природничих наук. Майже до кінця ХІХ ст. неорганічний світ, залежачи від процесів, які відбуваються у всесвіті, був відданий на відкуп природничим наукам. Це відбувалося до тих пір, поки наприкінці ХХ ст. не загострилися стосунки суспільства з природою. Суспільне виробництво почало відчувати нестачу природних ресурсів. Спочатку фахівці дану проблему не драматизували, прагнучи з допомогою новітніх технологій подолати дефіцит природних ресурсів при створенні штучних(14).

Як свідчила практика, поява штучних ресурсів лише тимчасово розв'язувала проблему. Виявилось, що у короткостроковому періоді блага вироблені з них шкідливі для людини. Передбачити наслідки користування такими благами у довгостроковому періоді взагалі було неможливо. Суспільство змушено було обмежити використання благ вироблених із штучних ресурсів переважно виробничою сферою. Дефіцит природних ресурсів, який залишився неподоланим, обумовив виникнення розділів економічної науки, які охоплювали неорганічний світ.

З'являється ще один розділ економічної науки під назвою "*фізична економіка*". Під фізичною економікою розуміється такий стан неживої природи, який не допускає змін її фізичних параметрів, завдяки регулюванню людської діяльності, що забезпечує існування

людської цивілізації. Накопичення енергії і зростання енергетичного обміну при одночасному зростанні народонаселення – це шлях до прискореного розвитку.

Розглядаючи всесвіт як певну цілісність, фахівці звернули увагу на то, що його дослідження носять фрагментарний характер. Це викривляє загальну картину всесвіту. Виходить, що також цілісною повинна бути і наука, на озброєнні якої повинен знаходитись універсальний метод пізнання. З пропозицією створити єдину усупільнену науку, як синтез суспільних і природничих наук, виступив О. О. Богданов на початку ХХ ст. у статті "Соціалізм у теперішньому"(15).

Першим, хто почав розробляти фізичну економіку був український вчений С. А. Подолинський, який основу життя розглядав як взаємодію світової енергії і людини(16). Цікаво, що К. Маркс, ознайомившись з його працею "Праця людини і його відношення до розподілу енергії", досить стримано відгукнувся на її публікацію, ухилившись від особистої зустрічі з автором. Це можна пояснити тим, що він або остаточно не розібрався у новому напрямку розвитку економічної науки, або, навпаки, зрозумів, що він підриває основи світоглядної концепції марксизму.

Річ у тому, що застосувавши погляд на працю як на фізичне явище пов'язане з витратою енергії, С. А. Подолинський усував відмінності між фізичною і розумовою працею, розглядаючи усіх членів суспільства виключно робітниками. Це суперечило класовому підходу, за яким одні працюють, а інші – ні, що служило підставою для звинувачення останніх в експлуатації. Крім того, спираючись на другий принцип термодинаміки, за яким коефіцієнт корисної дії будь-якого природного механізму, в тому числі і людини, дорівнює 100% і не може його перевищувати, С. А. Подолинський ставив під сумнів створення додаткової вартості. Уникаючи розглядати працю як явище соціальне, він не допускав, що вона здатна стати об'єктом економічних відносин. Розвиток суспільства пов'язувався із накопиченням енергії, а не з вдосконаленням виробничих відносин, що не відповідає постулатам марксизму.

У подальшому даний напрямок економічної науки почав активно розроблятися на початку ХХ ст. у зв'язку з так званою "кризою у фізиці" західними вченими Р. Авенаріусом, Е. Махом і російськими О. О. Богдановим, В. О. Базаровим та іншими, у працях яких висувалися положення, які не відповідали теорії марксизму. На його захист виступив В. І. Ленін, який доводив про невичерпність матеріального світу, стверджуючи, що "природа нескінченна"(17). Отримавши негативну оцінку своїх досліджень від одного з лідерів соціал-демократичного руху в Європі, згадані вчені згорнули свою діяльність у даному напрямку.

В сучасних умовах фізична економіка, в основі якої лежить квантова теорія поля, змінила уявлення про світ. Вона може розглядатись окремо, а може в складі загальної економічної теорії. Будучи матеріальною субстанцією економічних відносин, фізична економіка стає важливим компонентом економічного аналізу. З її допомогою визначаються параметри функціонування економічних відносин.

Якщо фізична економіка на сьогоднішній день ще не стала інтенсивно досліджуватись, що потребує фахівців, які б однаково успішно володіли природничими і суспільними знаннями на професійному рівні, то зовсім інша доля спіткала *"екологічну економіку"*, яка активно розробляється як академічними закладами України, так і окремими науковцями(18).

Під екологічною економікою розуміють такий стан навколишнього середовища, коли економічний розвиток безпосередньо залежить від стану екології, яка гарантує існування не тільки людини, але і всіх біологічних видів. Обсяг природного ресурсу, який використовується у суспільному виробництві стає сталою величиною. Але завдяки новітнім технологіям кількість вироблених благ на умовну одиницю ресурсу зростає. Від стану екології залежить зростання чисельності населення і покращення його добробуту.

Вичерпність природних ресурсів змушує науковців замислитись над існуванням людської цивілізації, формуючи новий розділ економічної науки під назвою *"космічна економіка"*. Це така наука, яка передбачає використання ресурсів космічних об'єктів для задоволення потреб аборигенів планети Земля.

Безумовно, виділені розділи економічної науки як інтегрованої галузі знань не вписуються у сформовану світоглядну концепцію економічної науки, яка обмежується дослідженням сфери життєдіяльності людини, охоплюючи виробництво, обмін, розподіл і споживання. Живий і неживий світ не брався до уваги, бо вважалось, що закони, які там діють, є вічними і незмінними, не підвернені впливу людини. Традиційна економічна наука розглядала людину виключно як споживача природи, який лише користується нею як своєю *"коморою"*, не замислюючись про необхідність дотримуватися збалансованого обміну (не можна брати від природи більше, ніж вона створює *"чистого продукту"*).

Суспільство, як певний тип організації, в основі якої лежало ринкове господарство, уявлялось дослідникам як саморозвиваюча система, яка функціонує за власними законами і незалежна від природи. Природний ресурс, який забезпечував існування даного суспільства, сприймався як щось само собою зрозуміле. Такий погляд на суспільство як на ізольовану, замкнену систему не допускав існування ні проблеми виснаження природних ресурсів, ні проблеми забруднення довкілля.

В економічних дослідженнях робився наголос на соціальній природі людини як живої істоти, яка повинна узгоджувати свою діяльність з колективом та суспільством. Природна складова людини, її ество відходило на другий план, що породжувало відчуження її від природи, як до незрозумілої, темної, неприборканої сили. Пізнання законів природи пояснювалося необхідністю бути незалежною від неї. Формувався світогляд, за яким природа розглядалась не як "матір", а як об'єкт для завоювання і підкорення. Єдиним джерелом цінності і багатства проголошувалася *праця*.

Будучи наділений свідомістю, людське співтовариство, на відміну від природи, само визначає напрямок свого розвитку, який пов'язується з покращенням умов існування людини за рахунок використання ресурсів живої та неживої природи. У світовій суспільній думці переважала точка зору, за якою природні ресурси безмежні і користування ними аж ніяк не підриває основу світобудови. Виходячи з цього, природа на певний час перестала цікавити економічну науку.

Використовуючи свій інтелект, знання та досвід для розвитку продуктивних сил, людина поступово розширює фізичні масштаби своєї господарської діяльності, що не могло не позначитись на стосунках з природою. Екологічна небезпека стала непокоїти людську спільноту. Особливо гострою дана проблема стала на початку XXI ст., коли природні катаклізми почали завдавати значних матеріальних збитків. Тільки у 2011 р. економічні втрати від природних катаклізмів оцінювалися експертами у 400 млрд. дол., з яких страхові компанії повинні були відшкодувати 119 млрд. дол. (19).

Оскільки розвиток світової економічної думки не завжди відбувався за висхідною, а здійснював карколомні і зигзагоподібні кульбіти, то в певні історичні періоди дослідники досить близько підходили до розуміння того, що природа, поряд з працею, теж здатна створювати блага ще більш важливі для людини, бо без них вона не може існувати (це повітря і вода), а в інші історичні епохи – віддалялися від неї. Крім того, природа, як і суспільство, здатна відновлювати і накопичувати свій ресурсний потенціал. Таким чином, виходило, що людина живе у двохярусній системі координат, серцевиною яких виступає природа і суспільство. Тобто вона існує у соціальній сфері, яка забезпечує діяльність людини, а також у сфері, яка представляє собою матеріальну субстанцію природи. Будь-які економічні дослідження, які стосуються соціального середовища, і не охоплюють природне середовище, є неповними і викривленими.

Враховуючи особливе місце економічної науки, яка намагається використовувати усю сукупність знань для пізнання перспектив економічного розвитку людської цивілізації, потрібно розбудовувати нову загальну економічну науку. У свій час, щоб довести привабливість комунізму Ф. Енгельс запропонував створити політичну економію у широкому

розумінні, яка є історичною наукою і охоплює усі способи виробництва (20). Таке розуміння економічної науки мало ідеологічну спрямованість і давало можливість визначити країни, які були здатні будувати нове суспільство.

З точки зору цивілізаційного підходу, людству потрібно мати інтегровану економічну науку у вигляді її синтезу з природничими науками про природу. Вона повинна охоплювати не тільки часові параметри розвитку людства, а і відбивати інтеграційні процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя, коли діяльність ринкового механізму поєднується з діяльністю політичного та соціального механізмів. Різні назви інтегрованої економічної науки не суперечать одна одній, а відбивають певні грані людської життєдіяльності.

Розглядаючи економічну науку в системі наук, можна констатувати посилення інтеграційних явищ у науковому середовищі, пов'язаними з відкриттями, які знаходяться на стиках різних наук. Економічна наука здійснює вплив на інші науки і сама знаходиться під аналогічним впливом. Це дало підстави для виникнення таких наукових дисциплін, як *економічна психологія*, *математична економіка* (активно розробляв даний напрямок американський економіст Ж. Дебре), *інформаційна економіка* (не менш успішно розвивав даний напрямок американський економіст Дж. Стіглер) тощо.

В сучасних умовах потреба в економічних знаннях стосується не окремих груп населення, а всього суспільства. Це свідчить, що економічні знання з елітних перетворюються на доступні, без яких не може обійтись кожен член суспільства. Нова філософія економічної науки та новий підхід до неї як інтегрованої галузі знань передбачає підготовку фахівців з нових її напрямків, які повинні готувати провідні вузи України в залежності від свого профілю. Будучи невід'ємною складовою духовної життя і духовної спадщини людства, економічній науці необхідно отримати зовсім інший статус в нових історичних умовах. Вона повинна бути присутня в навчальних планах різних за ступенем закладах освіти. Особливе місце слід відвести їй у вищих навчальних закладах. Неприпустимо, щоб фахівець з вищою освітою був економічно безграмотним. Дужечасною і слухною, на наш погляд, є позиція АН України, яка послідовно відстоює загальнодержавні інтереси, намагаючись повернути втрачений статус економічної науки у вищих навчальних закладах. Позицію АН України озвучив В. Геєць: "В Україні (хотілося би думати, що через непорозуміння, а не за злим наміром) з нормативних дисциплін, які вивчаються у ВНЗ певний час тому було виключено економічну теорію"(21). Якщо влада не на словах, а на ділі вболіває за економічне піднесення України і за успішне проведення економічних реформ, вона повинна прислухатись до побажань поважної наукової інституції.

Література

1. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма. – СПб., 1907, с. 61.
2. Корнійчук Л. Теоретичні основи реалізації концепції сталого розвитку // Економіка України. – 2010. - № 2. – С. 72.
3. Becker G. S. The Economic Approach to Human Behavior. - Chicago: University of Chicago Press, 1976.
4. Montchretien A. Traite d'economie politique. – P., 1615.
5. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма. – СПб., 1907, с. 141.
6. Samuelson P. Economics. – Токуо, 1976. – P. 77.
7. Богданов А. А. Вопросы социализма: Работы разных лет. – М. : Политиздат, 1990.
8. Marchall A. Principles of economics. – L., 1890.
9. Корнійчук Л. Політекономія: виникнення і еволюція // Економіка України – 2011. - № 1. – С. 83.
10. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. – М., 2003, с. 15.
11. Гальчинський А. Лібералізм – еволюційні трансформації // Економіка України, 2010, № 6, с. 29.
12. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма. – СПб., 1907, с. 142.
13. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. – М., 1993.
14. Solow R. The Economics of Resources or the Resources of Economics //The American Economic Review. – 1974. – Vol. 64. - № 2. – P. 1-14.
15. Богданов А. А. Вопросы социализма: Работы разных лет. - М., Политиздат, 1990.
16. Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. – Женева, 1880.
17. Ленин В. И. ПСС. – т. 18, с. 277.
18. Відповідальна економіка: Науково-популярний альманах / Громадська організація "Ініціатива зі сприяння еколого-економічній інтеграції"; С. Р. Рибников, Н. О. Рибникова (ред.). – Луганск. – СГД Резников В. С. – 2009. – Вип. 1. – 144 С.
19. Труд. – 2013. - № 3. - С. 6.
20. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т. 20. - С. 154.
21. Геєць В., Грищенко А. Економіка і суспільство: невідомі грані взаємодії (роздуми над прочитаним) // Економіка України. – 2012. - № 3. – С. 17.

СУТЬ РЕКЛАМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕКЛАМНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто суть реклами, стан рекламного ринку в Україні. Проаналізовано обсяг рекламного ринку за видами носіїв, визначено тенденції розвитку.

У наш час реклама є не лише важливим засобом інформації, а й невід'ємною частиною будь-якого бізнесу. Для того, щоб просунути товар, необхідно використовувати рекламу, бо ефективність рекламної діяльності стимулює розвиток виробництва. Панівне місце вона зайняла на телебаченні й радію, в газетах і журналах, а також в мережі Інтернет. На сьогодні реклама є одним з способів просування товарів та послуг, і це далеко не повний перелік можливостей реклами. Саме тому вивчення сучасної реклами є надзвичайно актуальним у наш час.

Метою роботи є визначення суті реклами, обсягу та тенденцій розвитку рекламного ринку в Україні за останні роки.

Теоретичні й практичні аспекти управління рекламною діяльністю досліджували зарубіжні та вітчизняні вчені, такі як Ф. Котлер, Е. Дихтель, Ф. Джефінс, О. Бочко, О. Вдовіченко, М. Лазебник та інші. Вони глибоко дослідили сутність та місце реклами в ринкових умовах. Особливого значення набуває реклама в умовах ринкової економіки, коли існує проблема перевиробництва, адже вона є складовою системи просування товарів.

У зарубіжній та вітчизняній літературі існує безліч трактувань категорії "реклама".

Так Ф. Котлер, професор міжнародного маркетингу Вищої школи менеджменту при Північно-західному університеті США, дає таке визначення: "Реклама – неособові форми комунікації, що здійснюються через посередництво платних засобів поширення інформації, з чітко зазначеним джерелом фінансування" [8, с. 473].

Дихтль Є., Хершген Х. зазначають, що: "Реклама – це спеціальна форма комунікації, спрямована на спонукування людей до певної поведінки, що служить цілям збуту" [7, с. 173].

Наведемо кілька визначень з українських джерел. Бородкіна Н. О. у своєму навчальному посібнику "Маркетинг" дає таке визначення: "Реклама – цілеспрямований інформативний вплив опосередкованого характеру на споживача для просування товарів і послуг на ринку збуту" [2, с. 277].

С. Гаркавенко визначає рекламу таким чином: "Реклама – будь-яка платна форма не персонального представлення і просування

товару, послуг, ідей через засоби масової інформації, а також з використанням прямого маркетингу" [6, с. 407].

Бочко О. Ю. зазначає, що на сучасному етапі значно зростає роль реклами, яка вже давно перейшла рамки комерційних комунікацій та навіть всієї ринкової діяльності, оскільки, по-перше є засобом комунікації, завдяки якому підприємство може передати повідомлення тим потенціально споживачам, прямий контакт з якими встановити важко, а іноді взагалі неможливо, по-друге, зумовлює людей до певної поведінки, що відповідає цілям збуту, по-третє, це агітація на користь будь-якого товару, марки, фірми, по-четверте, збільшує кількість працездатного населення (для її виготовлення необхідні спеціалісти), по-п'яте, є джерелом інформації від виробника, яка для споживача є особливо цінною [3].

Виходячи з вище викладеного можна стверджувати, що автори мають різні думки щодо трактування та змістовного наповнення поняття реклама, але значення його в будь-якому випадку залишиться тим самим.

Основним нормативним актом, що регулює рекламну діяльність в Україні, є Закон України від 3 липня 1996 року "Про рекламу". Так, відповідно до статті 1 Закону "Про рекламу": реклама – це спеціальна інформація про осіб чи продукцію, яка розповсюджується в будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого або опосередкованого одержання прибутку [1].

Рекламний ринок – це поняття, що означає комплекс попиту на рекламні послуги й конкурентних пропозицій, що задовольняють потреби на ці послуги (рекламні, маркетингові, медіа та ЗМІ). В ідеалі, обсяг рекламного ринку дорівнює сумі всіх рекламних бюджетів, витрачених рекламодавцями у звітний період. Дослідження обсягів рекламного ринку покликане відобразити конкурентну ринкову картину серед рекламодавців, агентств, рекламоносіїв.

Рекламна діяльність полягає в донесенні до споживача спеціальної інформації про предмет реклами. Основними принципами рекламної діяльності є: законність, точність, достовірність, використання форм та засобів, що не завдають споживачеві шкоди. Закон України "Про рекламу" окремо забороняє недобросовісну рекламу, яка вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам, державі чи суспільству внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування, порушення вимог щодо часу, місця й способу розповсюдження [1].

Реклама є найпопулярнішим елементом системи маркетингових комунікацій. Реклама – це інструмент ринку, в її основі – інформація й переконання. Метою реклами є формування попиту на товар і стимулювання його збуту. Відомий американський рекламист Альфред Політц сформулював це у вигляді закону рекламної практики: "Рекла-

ма стимулює продаж хорошого товару і прискорює провал поганого. Вона показує, яких якостей продукт не має і допомагає споживачеві скоро це збагнути" [10, стр. 133].

Проте треба зазначити, що реклама як засіб комунікації має свої переваги й недоліки.

До переваг реклами можна віднести:

- можливість залучення великої аудиторії;
- низька вартість одного рекламного контакту;
- у наявності є велика кількість різних ЗМІ й можна вибрати найбільш придатні для цільових сегментів;
- можливість контролювати зміст повідомлення, його оформлення, час виходу;
- можливість змінювати повідомлення залежно від реакції цільового сегмента;
- висока ймовірність того, що рекламне повідомлення дійде до потенційного споживача;
- ймовірність того, що покупець прийде до рішення про покупку до контакту безпосередньо з продавцем.

Головні недоліки реклами в тому, що:

- рекламне повідомлення є стандартним, негнучким; немає можливості зосередитися на індивідуальних потребах клієнта;
- рекламне повідомлення є коротким;
- деякі види реклами вимагають великих інвестицій;
- у ряді випадків необхідно довго чекати розміщення рекламного повідомлення.

Перелічені вище "плюси" й "мінуси" реклами є загальними для всіх засобів поширення реклами. У свою чергу кожен засіб поширення має свої особливості [4, с. 191].

Існує достатньо велика кількість видів реклами, які можна класифікувати залежно від застосування тих або інших методологічних підходів, а саме:

За формами використання носіїв реклами розрізняють такі види рекламних оголошень:

- оголошення в друкованих засобах масової інформації (газети, журнали);
- відеосюжети на телебаченні;
- аудіоролики та оголошення на радіо;
- рекламні щити, світлові рекламні пристрої;
- спеціалізовані друковані видання (каталоги, рекламні проспекти, буклети, рекламні листки, купони та ін.);
- рекламну сувенірну продукцію;
- рекламу на транспорті;
- поштову рекламу;

- телемаркетинг, банерна реклама, рекламні оголошення й пропозиції в засобах Інтернет [17].

Високоякісна інформативна реклама – це найдорожчий інструмент маркетингу. Саме тому в економічно розвинених країнах Європи та світу на розробку та впровадження такої реклами щорічно витрачаються мільйони доларів, а динаміка зростання глобальних витрат на розвиток та розширення рекламного ринку має позитивну тенденцію.

Таблиця 1
Обсяг світового рекламно-комунікаційного ринку – прогноз та порівняння з попереднім роком (млн. дол.) [19]
(суми приведено в перерахунку за середнім курсом 2011 року)

	2010	2011	2012	2013	2014
Північна Америка	162 165	165202	171 203	177930	186513
	(2,7%)	(1,9%)	(3,6%)	(3,9%)	(4,8%)
Західна Європа	124 760	132 144	141 016	150498	162440
	(5,3%)	(2%)	(0,9%)	(2,6%)	(3,1%)
Азія / Тихий океан	116283	123 702	132881	142 921	154783
	(10,5%)	(5,9%)	(6,7%)	(6,7%)	(7,9%)
Центральна та Східна Європа	23980	25906	27510	29987	32944
	(6,9%)	(8%)	(6,2%)	(9%)	(9,9%)
Латинська Америка	32065	35364	38 117	41 936	45731
	(18,7%)	(10,3%)	(7,8%)	(10%)	(9%)
Близький Схід та Північна Африка	4881	4 155	4 198	4313	4412
	(7,7%)	(-14,9%)	(1%)	(2,8%)	(2,3%)
Решта країн	9812	10443	11 218	12265	13496
	(17,6%)	(6,4%)	(7,4%)	(9,3%)	(10%)
Світ	463 741	481 450	502 470	529 003	561 088
	(6,9%)	(3,8%)	(4,4%)	(5,3%)	(6,1%)

Як видно з табл. 1, обсяг світового рекламно-комунікаційного ринку має тенденцію до зростання. І за прогнозами, світовий рекламний ринок досягне у 2014 році 502 млрд. доларів США.

Зі становленням ринкових відносин в Україні зросла роль реклами на вітчизняному ринку, що сприяло активізації рекламної діяльності.

В Україні рекламний ринок сформувався порівняно недавно, тому, на відміну від традиційних ринків, у ньому немає остаточно визначених зв'язків і відносин. Однак об'єктивна необхідність у просуванні товарів спонукає національні підприємства до тісної співпраці з операторами рекламного ринку.

Оцінювати стан рекламного ринку в Україні зараз вельми не просто. У цій галузі за останні роки відбулися кількісні і якісні зміни: ринок став передбачуваний, на ньому все більше з'являється професіоналів як з боку рекламодавців, так і з боку рекламних агентств, розпочалося активне проникнення на український ринок реклами зарубіжних рекламодавців.

На сьогоднішній день рекламний ринок складає декілька видів реклами, які постійно розширюються (табл. 2).

Таблиця 2

Обсяг рекламно-комунікаційного ринку України за 2009–2013 роки та прогноз на 2014 рік (млн. грн.)

Види	2009	2010	2011	2012	2013	2014*
ТВ-реклама	2000	2680	3327	3 867	4440	4880
ТВ-спонсорство	280	336	370	400	500	550
Реклама в пресі	1 892	2210	2436	2647	2560	2544
Зовнішня реклама	650	800	1 000	1 537	1 613	1 810
Радіореклама	120	200	271	312	340	374
Реклама в кінотеатрах	25	40	32	35	40	45
Інтернет реклама	145	280	440	689	1060	1440
Всього медіа реклама	5280	6735	8065	9478	10553	11 643

*Прогноз Всеукраїнської рекламної коаліції. Джерело: складено за даними: [11-15].

Як бачимо за даними табл. 2, сумарний обсяг рекламно-комунікаційного ринку України, починаючи з 2009 року має тенденцію до зростання.

Український ринок медіареклами у 2013 році виріс на 11% і склав 10,553 млрд. грн, говориться в звіті Всеукраїнської рекламної коаліції (ВРК).

Провідним рекламоносієм залишається телебачення. Для сучасного українського рекламодавця переваги телебачення, в порівнянні з іншими медіа, суттєві, оскільки: по-перше, така форма сприйняття інформації звична для всіх категорій потенційних споживачів; по-друге, така інформація часто має емоційне забарвлення й краще засвоюється (споживач може не тільки побачити рекламні образи, почути їх, але й особисто пережити емоції рекламних героїв); по-третє, створюється довгостроковий ефект рекламної кампанії завдяки формуванню лояльності глядачів до бренду; по-четверте, фактично це єдиний канал, що здатен швидко, переконливо та позитивно донести рекламне звернення з максимальним охопленням цільової аудиторії [5]. Зокрема, обсяг ринку ТВ-реклами за підсумками 2013 року склав 4,440

млрд. грн, що на 14,8% більше, ніж за підсумками 2012 року. У 2014 році ВРК прогнозує зростання ринку ТБ-реклами на 10% в основному завдяки запланованій продавцями реклами медіа-інфляцією.

Ринок реклами в пресі, навпаки, продемонстрував падіння. У минулому році він скоротився на 3,3% і склав 2,56 млрд. грн. На думку її експертів, у 2014 році падіння в цьому секторі сповільниться до 0,6%.

Ринок зовнішньої реклами в 2013 році продемонстрував зростання в 5% і за підсумками року склав 1,613 млрд. грн. Експерти прогнозують у поточному році зростання цього сегменту на 12%.

Обсяг ринку радіо-реклами в минулому році зріс на 9% і склав 340 млн. грн. У 2014 році експерти прогнозують 10%-й ріст цього сегмента.

Зростання ринку реклами в кінотеатрах в минулому році склав 14% (40 млн. грн), хоча раніше експерти ВРК прогнозували зростання до 30%. У зв'язку з тим, що прогнози експертів не збулися, на 2014 рік вони прогнозують зростання сегменту на рівні 12%.

Найдинамічнішим на ринку медіареклами експерти називають ринок інтернет-реклами, який виріс в 2013 році на 35% і перейшов позначку в 1 млрд. грн (за підсумками року склав 1,060 млрд. грн). За прогнозами експертів, зростання ринку інтернет-реклами в 2014 році складе 36%. У цілому, згідно зі звітом Всеукраїнської рекламної коаліції, обсяг ринку медіа-реклами в 2014 році складе 11,643 млрд. грн, збільшившись на 10% [18].

У США витрати на рекламу на душу населення, незалежно від віку, становлять \$480 на рік, у Росії – \$68, в Україні – \$26,3 на рік на людину [16].

Однак політична й економічна ситуація негативно відобразилася на обсягах рекламного ринку України. Падіння в цілому на ринку у 2014 р. становить біля 12% [9].

Отже, з розвитком інформаційного суспільства роль реклами набуває все більшого значення, а її сутність виходить за межі сприйняття реклами як інформації про товар, її динамічність та швидка адаптація до сфер господарської діяльності обумовлюють постійні зміни в її характері, формі, змісті, що потребує формування нових підходів до трактування її сутності. Вона всюди: на телебаченні, у транспорті, у журналах, газетах – скрізь, куди падає погляд людини. Таке становище має значний вплив на формування та роль реклами як економічного явища, що передбачає понесення на її виготовлення та розміщення значних фінансових ресурсів.

Література:

1. Закон України "Про рекламу" [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/270/96-vp>

2. Бородкіна Н. О. Маркетинг: навч. посібник / Н. О. Бородкіна. – К. : Кондор, 2007. – 362 с.
3. Бочко О. Ю. Сучасний стан рекламного ринку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chteiknteu.cv.ua/herald_ru/content/download/archive/2010/v4/NV-2010-V4_38.pdf
4. Бутенко Н. В. Маркетинг: Підручник / Н. В. Бутенко – К. : Атіка, 2008. – 300 с.
5. Вдовіченко О. Г. Місце сучасного рекламного ринку в умовах розвитку світових медіа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chtei-knteu.cv.ua/herald/content/download/archive/2013/v4/NV-2013-V4_38.pdf
6. Гаркавенко С. С. Маркетинг. 6-те вид. / С. С. Гаркавенко. – Київ: Лібера, 2008. – 720 с.
7. Дихтль Е. Практический маркетинг: учеб. пособ. / Е. Дихтль, Х. Хершген. – М. : Высш. шк., 1995. – 255с.
8. Котлер Ф. Основы маркетинга: пер. с англ. / Ф. Котлер. – М. : "Росинтэр", 1996. – 704 с.
9. Лазебник М. Объем рекламного рынка Украины 2014. Обновленный экспертный прогноз Всеукраинской рекламной коалиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adcoalition.org.ua/news/34>
10. Мороз Л. А., Чухрай Н. І. Маркетинг: Підручник / За редакцією Л. А. Мороз. – 4-е вид., без змін – Львів: Національний університет "Львівська політехніка" (Інформаційно-видавничий центр "ІНТЕЛЕКТ+" Інституту післядипломної освіти), "Інтелект-Захід" 2009. – 244 с.
11. Объем рекламно-коммуникационного рынка Украины в 2009 году и прогноз развития рынка в 2010 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adcoalition.org.ua/adv/statistics>.
12. Объем рекламно-коммуникационного рынка Украины в 2010 году и прогноз развития рынка в 2011 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adcoalition.org.ua/adv/statistics>.
13. Объем рекламно-коммуникационного рынка Украины в 2011 году и прогноз развития рынка в 2012 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adcoalition.org.ua/adv/statistics>.
14. Объем рекламно-коммуникационного рынка Украины в 2012 году и прогноз развития рынка в 2013 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adcoalition.org.ua/adv/statistics>.
15. Объем рекламно-коммуникационного рынка Украины в 2013 году и прогноз развития рынка в 2014 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adcoalition.org.ua/adv/statistics>.
16. Один українець коштує рекламним компаніям \$26,3 за рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://business-tv.com.ua/news/odin_ukrainec_koshtue_reklamnim_kompaniyam_26_3_za_rik-123.html

17. Рекламний менеджмент: конспект лекцій / Укладач О. Ю. Древаль. – Суми: Вид-во СумДУ, 2010. – 91 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reftrend.ru/1103763.html>

18. Реклами в Україні стає з кожним роком все більше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkurse.ua/ua/business/stanovitsya-s-kazhdym-godom-vse-bolshe.html>

19. Світовий рекламний ринок досягне 502 млрд. доларів США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sostav.ua/news/2012/06/20/12/49964/>

ПІДГОТОВКА УЧИТЕЛЯ ІСТОРІЇ: МІЖ ТЕОРІЄЮ ТА ПРАКТИКОЮ

Аналізуються форми підготовки вчителя історії в сучасній вищій школі і подаються конкретні зауваження і рекомендації щодо їх покращення.

Підготовка фахівців будь-якої спеціальності ставить класичне питання: як співвіднести теорію та практику фаху. Прихильники домінанти теорії акцентують увагу на тому, що без теоретичних знань ніяка практика доречною не буде. Практикофіли вважають, що оскільки практика є домінантою, теорія має накопичуватися в міру необхідності як виклик практики. Зависнувши між цією Сціллою і Харібдою дидактики, спробуймо визначити концепт формування учителя історії.

Класично у підготовці фахівця у вищій школі виділяють такі форми роботи як лекція, семінарські заняття, самостійна та індивідуальні робота (*переважно теорія*), практичні та лабораторні заняття, практики (*переважно практика*).

Лекція, у традиційному значенні даного поняття, вже давно віджила своє. Розвиток сучасних інформаційних технологій та зростання доступу студентства до інформаційних ресурсів створюють нові умови для процесу навчання історії та дидактики історії. Викладач курсів державного стандарту, яким би він не був ерудитом, у висвітленні історичних фактів не може конкурувати ні кількісно, ні якісно з можливостями ресурсів мережі Інтернет. Виникає питання: а чи варто конкурувати?

Кількадесят років тому такий підхід був виправданий ідеологічно та ресурсно. Ідеологічно, бо багатьом викладачам (*щоб не було особистих проблем*) було більш комфортно підготувати студента знаючого ніж думаючого. Ресурсно, бо підручники та навчальні посібники не давали всієї повноти необхідного для навчання фактажу. Наразі, ситуація змінилася: студенту, особливо старших курсів, не цікаво слухати викладача, який прив'язаний до матеріалу підручника. При цьому, мережа Інтернет відкриває перед студентами набагато цікавіший та різноманітніший світ історії. Спроби ряду викладачів перейти до навчання з використанням сучасних інформаційних технологій, підібравши до класичної лекції презентаційний ряд з відео- чи звукоуривками, дещо піднімають статус викладача. Проте, Інтернет містить набагато більше відео- та звукоуряду. Так, сучасний викладач відверто програє як джерело накопичення фактів.

Недоліком занурення майбутнього учителя у класичну лекцію є і те, що він почне переносити її у шкільну практику, завантажуючи

дітей надмірною кількістю фактів, концепцій, номенклатурних одиниць. Думка, що вища школа дала важливі знання, може викликати потребу вилити всі ці знання на учнів.

Вихід? Відмовлятися від класичної лекції із домінантою монологу викладача. Лекція має перетворитися на тренінг, де студенти, на основі підручників та інших джерел, вчать ся опрацьовувати проблемні та дискусійні питання з історії. У висліді учитель історії буде розуміти цінність фактів не як матеріалу для накопичення, а як інструменту для мислення.

Семінарське заняття часто-густо набуває репродуктивної форми навчання, коли для відповіді на поставлені у плані питання студент має опрацьовувати окреслене цим же планом коло першо- та другоджерел. Інколи, семінарські заняття схожі на імітацію лекції, коли студент пробує розкрити питання за правилами лекції викладача. При цьому, щоб довести, що студент таки не може бути на тому ж рівні, що й викладач, його товариші залучаються до доповнень та обговорень.

Як переноситься поширена практика семінарських занять у шкільну практику? Шляхом використання репродуктивних питань для перевірки домашнього завдання.

Вихід? Спробуймо знайти його у головному завданні семінарських занять – презентувати результати самостійного вивчення історії. Але ж презентувати ці результати можна по різному! Семінарське заняття має перспективи стати полігоном апробації використання інтерактивних технологій в навчанні історії. Тому, з одного боку, варто змінити формулювання питань від репродуктивних до проблемних, з іншого – урізноманітнити форми проведення семінарських занять.

Практичні заняття в сучасній дидактиці вищої школи не вирізняються з масиву семінарських, і, навіть, в навчальних планах містяться в одній колонці. Проте, згідно "Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах" вищезгадана форма занять має свою специфіку: "Практичне заняття – форма навчального заняття, при якій викладач організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентом відповідно сформульованих завдань. Практичні заняття проводяться в аудиторіях або в навчальних лабораторіях, оснащених необхідними технічними засобами навчання, обчислювальною технікою. Практичне заняття проводиться з студентами, кількість яких не перевищує половини академічної групи". Положення про роботу у підгрупах при проведенні практичних занять наразі не виконується.

Чи потрібні практичні заняття історикам? Так. Саме на них варто організувати роботу з писемними, візуальними та речовими джерелами, створювати історичні реконструкції та імітації, працювати з

цифровими джерелами мережі Інтернет, що є важливим елементом діяльності сучасного учителя історії. Для якісного проведення практичних занять з історії необхідна наявність цілого комплексу засобів навчання, що у свою чергу ставить нагальне питання про відродження профільних кабінетів окремих навчальних курсів, які можуть містити базу практичних занять.

У контексті навчальних курсів психолого-педагогічних дисциплін, практичні заняття дозволять створити середовище для перегляду відео уроків кращих педагогів України, проведення імітаційних ігор з фахової діяльності.

Аналіз власного досвіду проведення занять, де студенти роблять імітацію уроку історії чи позакласного заходу з фаху, дозволяє стверджувати, що такі заняття роблять майбутнього учителя більш підготовленим до своєї професії. Для якісного проведення практичних занять з методики навчання історії необхідна наявність аудиторії, яка імітує шкільний кабінет історії, має мультимедійний комплекс та відеокамеру. На відеокамері слід зробити окремий наголос: зйомка імітації уроку дозволить отримати продукт для самоаналізу студента, який грав роль учителя.

Так, постає проблема відродження повноцінних практичних занять:

- виділення у навчальних планах практичних занять у окрему графу, що дозволить обґрунтувати проведення даних занять у підгрупах;
- накопичення писемних, візуальних та речових джерел чи їх реконструкцій;
- формування національної відеобазы уроків історії кращих учителів;
- створення кабінетів провідних навчальних курсів.

Індивідуальна робота студентів є потенціалом для розвитку індивідуальних інтересів. Наявна практика затиснення індивідуальної роботи до рамок написання рефератів, підготовки доповідей із презентаціями веде до збідненого знайомства студентів із різноманітним форм роботи, що веде до поширення такої ж збідненої індивідуальної роботи на середню школу.

Проте, форми проектної роботи можуть бути різними. Їх пошуку допоможе явлення про мету підготовки проекту. В залежності від мети діяльності, можна виділити такі групи проектів:

- інформаційні (*головне завдання яких полягає у вмінні відбити та накопичувати знання, наприклад, створення тематичної підбірки карикатур чи політичних плакатів, проведення соціологічного опитування, інтерв'ювання свідка подій, пошук письмових джерел про певну подію, тематичний аналіз періодичного видання*);
- дослідницькі (*суть яких полягає у пошуку відповіді на поставлене питання на основі першоджерел*);

- презентаційні (головне завдання яких полягає у презентації концепцій істориків щодо певного історичного питання на основі другоджерел);
- систематизаційні (створення на основі другоджерел енциклопедичних статей, наприклад статей Вікіпедії);
- модельні (суть яких полягає у реконструкції історичних пам'яток чи подій із можливою подальшою відеофіксацією);
- візуалізаційні (головне завдання яких полягає у створенні логічних схем та таблиць для систематизації, узагальнення та презентації історичного матеріалу).

Студентський досвід різних напрямків проектної діяльності полегшить роботу студента на посаді учителя історії, адже фахівець матиме не лише теоретичне уявлення про різноманітність проектної роботи, а і досвід активної і пасивної участі в ній.

Практика студента-історика має два напрямки: набуття досвіду історика-дослідника та набуття досвіду учителя історії. Варто відмітити, що обидві мають добре налагоджену логіку.

Так, історичні практики еволюціонують від археологічної експедиції, де студенти вчаться працювати із речовими пам'ятками, які опрацьовує археологія, до архівних досліджень, де студенти знайомляться із опрацюванням тестових джерел. Проміжним елементом може бути музейна практика, під час якої студент працює із обома видами джерел.

Педагогічні практики мають три сегменти:

- оглядова практика (студент знайомиться із функціонуванням школи та класу);
- практика в літніх оздоровчих таборах (студент знайомиться із дітьми, вчиться спілкуватися з ними, розуміти їх потреби та цінності, намагається вирішувати педагогічні проблеми);
- педагогічна практика (студент виконує роль учителя і класного керівника).

Важливо, щоб студенти пройшли всі три етапи педагогічних практик, оскільки кожен із них створює можливість для набуття певних учительських компетентностей.

Структура навчальних планів фахівців теж викликає питання. Так, історія України у профільних 10–11 класах вивчається 272 години. У вузах на даний курс дається набагато менше аудиторних годин. Так, учитель потрапляє у ситуацію відсутності компетентності якісного читання курсу. Як вийти з цієї ситуації? Можливо, варто змінити концепцію побудови державних стандартів різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, де бакалавр буде готуватися як учитель 5–9-х класів, а магістр – 10–11-х:

	Семестр	Історія України	Всесвітня історія
спеціаліст	I	Археологія, Допоміжні історичні дисципліни	Історія первісного суспільства
	II	Давня історія України	Історія стародавнього Сходу
	III		Історія стародавньої Греції та Риму
	IV	Історія України в добу середніх віків	Історія середніх віків
	V		
	VI	Нова історія України	Нова історія
	VII		
	VIII		
мігістр	I	Новітня історія України (1900-1939)	Новітня історія (1900-1939)
	II		
	III	Новітня історія України (1939-2014)	Новітня історія (1939-2014)
	IV		

Отже, зрушення у студентській аудиторії із теорії у практику, зміна акцентів діяльності викладача із викладацької до наставницької дозволить створити передумови для якісного формування компетентностей вищого рівня: умінь працювати з джерелами знань, здійснювати операції аналізу, синтезу і оцінювання історичних, та і сучасних суспільних, фактів, подій, явищ, процесів, умінь організовувати навчальний процес.

**МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН УКРАЇНИ 20-30-х рр. ХХ ст.**

У статті йде мова про проблеми медичного обслуговування болгар, німців, євреїв та інших національних меншин Української СРР, увага до яких посилилась у зв'язку з проведенням політики коренізації.

У всі часи і у всіх цивілізованих державах і націях рівень розвитку культури, освіти та медицини є своєрідним показником рівня розвитку людської цивілізації. Наявність повноцінного медичного обслуговування, нормальної кількості закладів національної освіти та культури, що в повному обсязі забезпечують потреби народу, показує нам рівень розвиненості даного національного чи державного утворення. Якщо народ у державі не забезпечений в потрібній кількості культурно-освітніми та медичними закладами, говорити про повноцінну цивілізовану державу можна лише з великими застереженнями.

Значно складнішою є проблема забезпечення такими закладами національних меншин у багатонаціональній державі. Складність полягає в тому, що це стосується не тільки проблем цивілізаційного розвитку держави чи панівної нації. Це стосується, насамперед, толерантної і зваженої національної політики держави, взаємовідносин між націями, відношення панівної нації до меншин, рівень розвитку націй у державі загалом.

Якщо культура і освіта національних меншин отримала у 20-х роках свій певний розвиток, то охорона здоров'я знаходилася в зовсім занедбаному стані. Можна з певністю констатувати, що на початку 20-х рр. ХХ ст. дана проблема не тільки не вирішувалась у національних меншин України, але навіть і не піднімалась на державному рівні. Фактично до середини 20-х рр. ХХ ст. ми не знаходимо на державному рівні України серйозних кроків у вирішенні проблеми медичного забезпечення національних меншин. Навіть у рекламно-теоретичному плані робиться надзвичайно мало – жодних державно-політичних заяв чи постанов і рішень про навіть далеку перспективу вирішення цих проблем ми не знаходимо. У загальноукраїнських постановою, рішеннях чи програмах розвитку медичного обслуговування знаходимо або лише загальні фрази, або ж побіжні згадки про дану проблему.

Провівши невеликий зріз стану медичного забезпечення національних меншин України, можемо констатувати, що проблема дійсно була – і проблема досить серйозна. Загалом медичним забезпеченням було охоплено від 10 % до 50 % населення національних меншин України. Наприклад, лише 30 відсотків греків Маріупольської

округи мали медичні амбулаторії, а в болгарського населення Вільшанського і Благоївського районів не було амбулаторій і лікарень взагалі [3, с. 74]. Існуючі медичні установи в національних районах утримувалися переважно за рахунок місцевого населення. Можна зазначити, що проблема ремонту медичних приміщень і забезпечення їх паливом на зимовий період повністю лежала на місцевому населенню. Досить часто місцеве населення збирало кошти на закупівлю найнеобхідніших ліків чи медичних засобів, без яких взагалі не можна було б обійтись – бинти, термометри, йод та ін. На охорону здоров'я держава відпускала мізерні кошти, які суттєво не впливали на поліпшення медичного обслуговування національних меншин. Цих коштів, у кращому випадку, вистачало на заробітну плату лікарю і медсестрі, а в гіршому тільки лікарю. На медикаменти вистачало небагато, тому народ змушений був сам подбати про закупівлю медичних препаратів та обладнання, необхідного для функціонування хоч би невеликих медичних амбулаторій. Невелике виключення із загального переліку проблем складала ті речі, які складали загальнонаціональну небезпеку, наприклад епідемії (чума, туберкульоз, трахома та ін.). Лише в кінці 20-х років, за рахунок асигнувань з держбюджету, було відкрито 3 амбулаторії в Одеській окрузі, споруджено одну амбулаторію і три туберкульозних пункти у Волинській окрузі та шість амбулаторій і одну лікарню в Маріупольській окрузі [3, с. 74].

Вищий рівень медичного обслуговування, порівняно з іншими національними меншинами, мали німці-колоністи. Це було менше пов'язано з державним забезпеченням німецької меншини, а більше з її національною самоорганізацією. На території України німецька меншина була найбільш організованою і монолітною, вона намагалась самостійно вирішувати складні проблеми, що поставали у 20-х рр. XX ст. в Україні. Крім того потрібно відзначити тісний взаємозв'язок німецьких колоністів в Україні з своїми земляками в самій Німеччині. Досить позитивним моментом є широка допомога, яку надавала Німеччина Україні у проведенні індустріальних реформ. В рамках такої допомоги і такого співробітництва німецька меншина також мала свої позитивні преференції на території України.

У 5-ти німецьких районах в 1926 р. існувало 10 медичних дільниць, у яких діяли 10 амбулаторій і 7 лікарень. Медичну допомогу населенню надавали 18 лікарів, 8 фельдшерів і 16 акушерок. Найбільша кількість медичних установ і медперсоналу знаходилась у Молочанському районі: 3 лікарні, 6 амбулаторій, 9 лікарів, 3 акушерки і 2 фельдшери [1, арк. 381]. Особливо слід відзначити, що забезпеченість медичних установ у німецьких національних районах була набагато кращою, ніж в інших національних представників України.

Часткове виключення, мабуть, складали лише євреї, але далеко не у всіх єврейських національних округах і районах.

Слід зазначити, що посилену медичну допомогу надавали створені з ініціативи місцевого населення медико-санітарні товариства. Такі товариства утворювали різні національні меншини на всій території України, але найкращу організацію вони мали у євреїв. Це, знову ж таки пов'язано не тільки з високою системою самоорганізації євреїв, але й постійною серйозною допомогою зарубіжних єврейських організацій. Наприклад, у 1927 р. в Дніпропетровську діяло єврейське товариство, яке забезпечувало медичною допомогою населення міста. Єврейське медико-санітарне товариство (ЄМСТ) мало 3 поліклініки та 1 лікарню на 40 ліжок. До товариства входило 2780 осіб, з них 1118 торговців, 656 кустарів, 197 робітників і службовців, 27 артилей з кількістю членів – 809 осіб. На утримання лікарні і закупівлю необхідних ліків та обладнання товариство витратило щороку понад 65 тис. крб. Цю суму становили кошти, які надходили від внесків членів товариства, субсидій американської організації "Джойнт", місцевого ощадно-позичкового товариства та різних пожертвувань. Потрібно зазначити, що дане товариство приймало в свої ряди не тільки представників єврейського етносу України, але й інших меншин України. Щодо системи роботи, то відомо, що медичні товариства надавали допомогу всім, хто її потребував, незважаючи на національну чи соціальну приналежність людини. На середину липня 1927 р. медичні установи ЄМСТ надали медичну допомогу 51300 особам і стаціонарно обслужили 547 хворих [4, с. 116]. Аналізуючи дані цифри, можна відзначити, що вони взяті із журналів записів лікарів про надану допомогу, історій хвороб та іншого задокументованого матеріалу. Але із практики діяльності лікарів навіть у сучасних умовах ми знаємо, що значну кількість звертань хворих лікарі просто не фіксують, тому цифри повинні бути значно більшими. Виходячи з наведених фактів та цифр, можна зазначити, що більше половини хворих, яким було надано допомогу, були зовсім не євреями, а представниками інших етносів України.

Проте єврейське медико-санітарне товариство не могло вирішити всі проблеми, пов'язані з охороною здоров'я і поліпшенням матеріального становища міської бідноти, особливо бездомних, осіб похилого віку, навіть у межах одного міста. Ця категорія населення потребувала соціального захисту з боку держави, якого вона не мала. Навіть у цьому ж самому місті інші народи не мали таких медичних можливостей, як євреї. Тому говорити про високий рівень медичного обслуговування України цього часу зарано.

Коли стало очевидним, що переселенська політика не вирішить єврейської "містечкової проблеми", вищі державні органи влади змушені були вдаватися до нових заходів щодо єврейського містечкового

населення. Так, згідно з постановою президії ВУЦВК і РНК від 22 листопада 1926 р., було видано положення про товариства допомоги і взаємодопомоги в містах і містечках [2, арк. 71]. Таким товариствам ставилося за мету надання медичної і матеріальної допомоги населенню, в тому числі голодуючим, бездомним, особам похилого віку. Якщо уважно проаналізувати державні документи даного часу в цій галузі, то можна прийти до дуже цікавих висновків. З одного боку видно, що держава абсолютно не допомагає вирішенню медичних проблем не тільки національних меншин, але й українського населення. З іншого бачимо, що вона активно використовує ті форми медичної самоорганізації населення для своїх цілей, примушуючи їх брати на себе відповідальність за вирішення загальноукраїнських медичних проблем. Є численні випадки, коли державні органи включали такі санітарно-медичні органи і товариства у державні програми вирішення медичних проблем. Їм ставились серйозні державні завдання і проблеми і абсолютно не збирались їх фінансувати чи допомагати у вирішенні цих проблем.

На 1 січня 1927 р. в 31 окрузі діяли 92 товариства з кількістю членів – 39200 осіб. За національною ознакою у товариства допомоги і взаємодопомоги входили: євреї – 81,0%, українці – 9,0%, росіяни – 6,0 %, інші – 3,0 %. Коштом товариств утримувалися 22 будинки для людей похилого віку на 732 місць, 4 їдальні (відпускали 540 обідів у день). З допомогою товариств було організовано 11 кас взаємо-допомоги, які надавали цільову допомогу понад двом тисячам чоловік. Крім того, товариства утримували 4 лікарні, які обслуговували протягом року 3,4 тис. хворих; 4 поліклініки, що пропускали 92,5 тис. хворих, 13 амбулаторій забезпечували меддопомогою 110 тис. хворих, 14 аптек, 3 рентген-кабінети [2, арк. 71].

Рівень захворюваності серед національних меншин не перевищував середньо-українських показників. Але деякі хвороби мали більше поширення в середовищі національних меншин, ніж українців. Наприклад, серед болгарського і грецького населення траплялося більше випадків захворювання на туберкульоз і шкірні хвороби, серед єврейського – туберкульоз і трахома. У німецьких колоніях найбільш поширеною хворобою була трахома, на яку хворіло понад 35% німецького населення [2, арк. 91]. Чому існували такі особливості у відношеннях до різних хвороб різних націй і чи пов'язано це з національною приналежністю і генотипом, чи соціальними проблемами і відмінністю клімату, зовсім незрозуміло. Дослідники до цього часу не приділили даній проблемі зовсім ніякої уваги, хоча вона є досить цікавою і своєрідною.

У місцях компактного проживання національних меншин, зокрема, німців, болгар, греків, євреїв часто траплялися епідемії грипу,

малярії, сибірки, черевного тифу, були поширені дитячі інфекційні хвороби: коклюш, кір, дифтерія, скарлатина. Наприклад, у Ф. Енгельсівському районі траплялися епідемії малярії, від якої у 1926 р. постраждало 2200 чоловік. Було також зареєстровано у цьому ж році 134 випадки захворювання на скарлатину, 160 – на кір, 691 – на грип [4, с. 117]. Знову ж такі констатуємо, що дані цифри є неповними та умовними, бо вони зафіксовані там, де була можливість такої фіксації. Але якщо говорити про лише 50 % забезпечення медичним обслуговуванням населення України, то ці цифри потрібно збільшити як мінімум у 2 рази.

Незважаючи на низький рівень організації медичної допомоги в національних районах, іноді завдяки значним зусиллям медперсоналу вдавалося припинити поширення епідемій і навіть в короткий термін їх усунути. Це вдавалося не тільки і не стільки у тих районах, де було краще медико-санітарне забезпечення, а там, де була краща самоорганізація населення, вищий рівень його культури та освіченості. Краще проводилися протиепідемічні заходи в німецьких районах. Так, німецький Грос-Лібентальський район у серпні 1926 р. охопила епідемія черевного тифу. Внаслідок енергійних дій медслужби, зокрема, своєчасної госпіталізації хворих, поширення хвороби вдалося припинити вже в наступному місяці [1, арк. 172].

Несприятлива епідеміологічна ситуація, що склалася в національних районах, змушувала органи влади та охорони здоров'я проводити відповідні заходи з метою її поліпшення. Наприклад, у грудні 1926 р. проводилося спеціальне санітарно-медичне обстеження національних районів відповідно до постанови РНК УСРР від 23 грудня 1926 р. та розпорядження Народного комісаріату охорони здоров'я (НКОЗ) "Про задоволення культурних потреб національних районів", які передбачали розширення мережі лікувальних установ у місцях компактного проживання національних меншин, поліпшення медичного обслуговування населення, охорону дитинства тощо. Крім того, наголошувалося на необхідності всілякої підтримки ініціативи населення в справі збору коштів на відкриття лікувальних установ [2, арк. 91]. Як бачимо, підтверджується той факт, що держава звертає більше уваги на ті проблеми, що мали загальнонаціональну вагу і в першу чергу епідемії. Але навіть у такій загальнодержавній програмі розвитку медичних закладів велике місце, а може навіть і основне, виділено медичним організаціям і товариствам, які не фінансуються державою. Тобто держава не фінансує і не допомагає таким формам, але активно керує ними і намагається використати їх у вирішенні своїх проблем.

З метою боротьби з інфекційними хворобами (туберкульозом і трахомою) НКОЗ УСРР організував протягом 1925–26 рр. три загони для боротьби з цією недугою в національних районах Маріупольської,

Запорізької і Мелітопольської округ, а також три туберкульозних пункти в селах Новоселівка, Ялта, Старі Терменчі Маріупольської округи [4, с. 118]. Ці заходи мали певні позитивні наслідки, однак вони не могли суттєво вплинути на поліпшення епідеміологічної ситуації в національних районах загалом. Кардинально вирішили епідеміологічну ситуацію у цих районах народні форми самоорганізації, створені та фінансовані на місцях і активно підтримані не тільки тими меншинами, яким належали ці форми, але й усім населенням України. Саме ці форми зробили серйозний внесок у боротьбу з епідеміями, бо мова йшла про виживання людей і народів, меншин чи панівних націй держави.

Упродовж 20-х років охорона здоров'я національних меншин перебувала на дуже низькому рівні. Нестача медичних установ, медперсоналу, ліків негативно позначалася на медичному обслуговуванні населення. Існуючі медичні заклади переважно утримувалися коштом місцевих жителів. На потреби медицини відпускалися з держбюджету дуже мізерні кошти. За таких умов населення національних меншин з власної ініціативи вишукувало шляхи поліпшення медичного обслуговування, створюючи при цьому різні благодійницькі заклади, які надавали медичну допомогу переважно соціально незахищеним верствам населення.

Література

1. ЦДАВО України, Ф. 413, оп. 1, Спр. 104. Листування з РНК УСРР, Наркомфіном УСРР, Наркомздоров'я УСРР та іншими установами про охорону здоров'я національних меншостей, проведення огляду національного складу профспілок, відпуск коштів на поліпшення стану єврейського населення, 25 грудня 1925 р. – 25 вересня 1926 р., 425 арк.
2. ЦДАВО України, Ф. 413, оп. 1, Спр. 249. Звіт РНК УСРР про роботу серед нацменшостей, витяги з протоколів ІХ, Х Всеукраїнських з'їздів Рад. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про стан народної освіти на Україні", 1927 р., 201 арк.
3. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Х. : Центриздат, 1931. – 80 с.
4. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця : ДОВ "Вінниця", 1999. – 156 с.

**МІСЦЕВІ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ
ВИБОРЧІЙ КАМΠΑНІЇ 2012 РОКУ
(за матеріалами Ніжинського виборчого округу № 209)**

Публікація присвячена аналізу і вивченню ролі та значення місцевих засобів масової інформації (газет та інтернет-видань) у ході виборчої кампанії до Верховної Ради України у 2012 році на матеріалах одного виборчого округу.

Виборча кампанія 2012 року стала черговим важливим кроком у перерозподілі політичної карти України, яка тривала уже другий десятирок років в Україні. Протистояння основних коаліцій і другорядних політичних сил уже давно стало предметом політологічних досліджень, адже обраний склад парламенту відіграв важливу роль як у становленні політичного режиму України періоду В. Януковича, так і в його поваленні. Але аналіз цієї кампанії на матеріалах місцевої преси та інтернет-видань, наскільки відомо автору, ще не став предметом наукових розвідок, в усякому разі по Чернігівській області.

Метою даної статті буде вивчення участі і ролі місцевих газет та інтернет-видань у виборчій кампанії до Верховної Ради України в межах одного виборчого округу № 209. Центром даного округу було місто Ніжин, тому для зручності назвемо його Ніжинським. Округ охоплював місто Ніжин, Ніжинський, Варвинський, Носівський, Срібнянський та частину Ічнянського районів Чернігівської області.

Коло джерел нашого дослідження визначається переліком районних та міських газет, які виходили друком на території округу у серпні-жовтні 2012 року та інтернет-видань Ніжина та окремих районних центрів, що висвітлювали політичні події місцевого значення. Найбільша кількість видань, звісно, припала на Ніжин. Це щотижневі районні та міські газети "Ніжинський вісник", "Вісті", "Ніжин-інфо". У Носівці це "Носівські вісті". У Варвинському районі "Слово Варвинщини", у Срібнянському районі "Срібнянщина", і нарешті, на території Ічнянського району "Трудова слава".

Зазначені видання мали на той час різний тираж відповідно до кількості передплатників. За даними місцевих відділів зв'язку, зібраними автором, на початок вересня 2012 року примірників газети "Ніжинський вісник" було передплачено приблизно 1000 у Ніжині і 1,5 тис в Ніжинському районі. "Носівські вісті" передплачували у Носівці і Носівському районі більше 5000 осіб. "Срібнянщина" надходила приблизно у 2,5 тис. сімей відповідного району та його центру. Від даних передплати залежав і вплив даних видань на читачів, абсолютна більшість

яких були водночас виборцями в даному окрузі. Дані про передплату інших місцевих газет невідомі, але певне уявлення про неї може дати їхній тираж. У серпні тираж "Ніжин-інфо" склав 2500 примірників (окремі спецвипуски, наприклад до Дня незалежності, досягали й 12 000); міської газети "Вісті" – 1180 примірників. Тираж "Трудової слави" становив більш як 5200 примірників, певна частина яких надходила і до сіл Ічнянського району, включених до виборчого округу № 209.

Важче визначити поширення і вплив електронних засобів масової інформації. У Ніжині з них можна назвати інтернет-сайти "Нежин-сити" [1], "Уездные новости" [2] та "Ніжин. інфо" [3]. Районна газета "Срібнянщина" мала власний сайт [4], де публікувалися здебільшого матеріали, аналогічні наявним у газеті. "Носівський вибір" [5] працював у Носівці.

У виборчих перегонах на окрузі № 209 узяли участь 17 кандидатів. Рівень їхньої присутності в засобах масової інформації був різним. Найраніше виборчу кампанію на сторінках місцевої преси розпочав кандидат-самовисуванець Іван Куровський. Уже з кінця липня і особливо в серпні матеріали, які прямо чи опосередковано висвітлювали його діяльність, були представлені на всіх рівнях видань, які надходили до мешканців округу – електронних та друкованих, районних та обласних. Головним напрямом його виборчої кампанії було завоювання голосів виборців м. Ніжина. Разом із тим активно публікувалися матеріали про підтримку Куровським сіл в окрузі, про здійснені за його сприяння ремонти, закупівлю, будівництво та ін. Відповідні матеріали про Куровського були представлені в усіх виданнях, у т. ч. в ічнянській "Трудовій славі" [6]. Значно менш активним виглядав кандидат-самовисуванець В. Марченко. Його підтримували видання, пов'язані з директором сільськогосподарського підприємства "Земля і воля" Л. Яковичиним – обласна газета "Чернігівщина" і інтернет-видання Ніжина "Уездные новости". Ці ж видання відразу взяли різко полемічний тон у характеристиках І. Куровського. Матеріалів на підтримку або проти інших кандидатів у перші тижні виборчої кампанії у місцевій пресі майже не було.

Стосовно передвиборної кампанії політичних партій у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, то поодинокі публікації на підтримку Партії регіонів з'являлися у цей час головним чином в обласних виданнях. З місцевих газет матеріали, що пропагували її досягнення, з'являються регулярно лише у "Носівських вистях" (у кожному номері газети), а також (але рідше) у "Трудовій славі". З інших політичних сил у місцевих виданнях згадувалась тільки "Об'єднана опозиція" Яценюка. В окремих інтернет-виданнях був опублікований список кандидатів на вибори від політичної партії "УДАР Віталія Кличка".

Значний сплеск присутності кандидатів у місцевих змі спостерігався напередодні святкування Дня Незалежності України. Менш заангажованими були інтернет-видання. Так, лише короткою згадкою про приїзд представника "об'єднаної опозиції" Б. Тарасюка обмежився інтернет-сайт "Нежин-сити". Жодної згадки про політичні події не було на сайті "Срібнянщини", в "Уездных новостях" з'явився ще один блог В. Марченка. "Носівський вибір", крім загальних повідомлень прохід виборчої кампанії в окрузі, опублікував короткий репортаж про "круглий стіл" у Ніжині, присвячений аналізу передвиборчих програм кандидатів із сприятливою характеристикою програми І. Куровського (якої насправді не було) та І. Пучки і критикою програм В. Безпалого, В. Боровика і В. Кубрака.

Більш активно вплинула передвиборча риторика на передсвяткову пресу. Привітання і матеріали про діяльність І. Куровського були розміщені у "Трудовій славі", "Ніжинському віснику", "Ніжин-інфо", "Вістях" та "Носівських вістях" [7]. Інші кандидати практично не згадувалися у цих виданнях. Стосовно висвітлення діяльності політичних партій, пропаганда досягнень діючої влади, пов'язаної з Партією регіонів, здійснювалась у матеріалах "Трудової слави" [8].

Після святкування Дня Незалежності кількість політичних матеріалів на сторінках інтернет-видань стала незначною. Жодних політичних новин з 27 серпня по 4 вересня не опублікували "Нежин-сити" та "Ніжин-інфо". Останній з цих сайтів 5–7 вересня оприлюднив ряд публікацій, переважно застарілих передруків з інших видань, на підтримку І. Куровського. "Уездные новости" 30 серпня і 5 вересня виклали нові блоги В. Марченка (перший з них був одночасно надрукований у № 35 "Чернігівщини"), а 5–7 вересня два критичні повідомлення стосовно виборчої кампанії І. Куровського. "Срібнянщина" один раз згадала помічника Куровського, який вітав дітей із святом знань. "Носівський вибір" вивісив ряд новин передвиборчої кампанії без особливого агітаційного характеру, а потім 4–8 вересня кілька повідомлень із критичними зауваженнями в бік матеріалів видань, які підтримували В. Марченка, Партію регіонів і І. Куровського.

Натомість кампанія в пресі додала ще більших обертів. Лише на підтримку І. Куровського було оприлюднено в місцевих газетах 16 репортажів, статей і фоторепортажів за перший же тиждень після свята [9] і 19 матеріалів, що висвітлювали його діяльність і критикували його опонентів, за другим [10] (це не враховуючи спецвипуску газети "Ніжин-інфо", цілком присвяченого діяльності І. Куровського). З'явилися перші репортажі про В. Боровика [11]. Стосовно партійної агітації, то "Ніжинський вісник" публікував як статті на підтримку чинної влади, так і програму "Об'єднаної опозиції", а також повідомлення про судові позови "УДАРу" і "Свободи", критичну статтю про партійний список

блоку Наталії Королевської "Україна вперед" [12]; з'явилися нові публікації з пропагандою досягнень діючої влади і Партії регіонів у "Носівських вістях" (тут же було і коротке рекламне повідомлення про початок діяльності громадської приймальної партії "УДАР" у Носівці). У № 36 "Вістей" вперше з'явилися матеріали про діяльність Радикальної партії та О. Ляшка.

Із резонансних політичних подій у цей час активно обговорювалось на сторінках преси прийняття закону про мовну політику, його наслідки і громадська реакція на ці події. Матеріал про реакцію на це міської ради Ніжина було розміщено на початку вересня 2012 р. в "Уездных новостях", а виступи глав фракцій "Батьківщини" і Партії регіонів у Ніжинській міській раді з цього приводу – у "Вістях".

У другій декаді вересня дещо похвалювалися інтернет-сайти. Правда, не всі. Жодних передвиборчих матеріалів не розміщено у цей час на сайті "Срібнянщини". Довго мовчав і "Ніжин. інфо", і тільки 19 вересня перерозмістив старий матеріал про відвідування І. Куровським села Григоро-Іванівки. Сайт "Носівський вибір" 10 та 11 вересня оприлюднив матеріали про переслідування владою кандидата від ВО "Свобода" В. Боровика і передвиборчі матеріали Ф. Лозяна, а також продовжив публікацію статей і заміток про події виборчої кампанії в області (але без прив'язки до Ніжинського виборчого округу). "Нежин-сити" 13 вересня опублікував репортаж "Олег Ляшко с вилами в самому центрі Нежина!!!", скептичний за змістом щодо Радикальної партії. Найактивнішим залишався сайт "Уездные новости", який продовжив викривальні репортажі про підтримку місцевими чиновниками виборчої кампанії І. Куровського, а також розмістив гострокритичний до діючої влади блог "Почему".

Серед друкованих видань "Трудова слава" і "Ніжинський вісник" у цей час подають публікації різного спрямування. Матеріали з пропагандою досягнень Партії регіонів розміщені на передових шпальтах, а статті з критикою дій влади – на останніх сторінках. У цих же газетах з'явилися агітаційні матеріали В. Боровика [13], статті за і проти О. Ляшка та матеріали про І. Куровського [14] і два вітання від кандидата М. Полуди на передових шпальтах. Аналогічний вигляд мали й газети "Срібнянщина" та "Слово Варвинщини", публікуючи матеріали за І. Куровського та В. Боровика [15]. Але якщо "Срібнянщина" передрукувала з обласної газети "Гарт" статтю з критикою дій уряду Партії регіонів і пропагандою ідей А. Яценюка [16], то "Слово Варвинщини" розміщувала тільки провладні матеріали (напр., "Соціальні ініціативи Президента – в дії" та ін. [17]).

Включно провладну позицію в цей час зберігали газети "Вісті", "Носівські вісті" та "Ніжин-інфо", де було розміщено 7 привітань І. Куровського та матеріалів із прямою чи завуальованою пропагандою його

діяльності [18]. "Носівські вісті" також продовжили публікації матеріалів про Партію регіонів та розмістили привітання її депутатів в облраді.

В останню декаду вересня більшість інтернет-сайтів "затихли", не розміщуючи жодних політичних матеріалів. Тільки "Срібнянщина" 24 вересня опублікувала фоторепортаж про ярмарок у Срібному з фотографіями виступів І. Куровського та В. Боровика. Винятком були лише "Уездные новости". З 20 по 26 вересня тут оприлюднено 4 матеріали, присвячені передвиборчій боротьбі. Два з них були спрямовані проти І. Куровського, одне інтерв'ю постраждалого від побиття кидало тінь на І. Пучку і одна стаття належала В. Боровику.

Інакше складається ситуація у пресі. Аналіз місцевих газет за 20-29 вересня виявив 35 статей, фоторепортажів, заміток та інших матеріалів, які прямо чи опосередковано пропагували діяльність кандидата-самовисуванця І. Куровського [19]. Особливо відзначилась інтенсивністю агітації газета "Ніжин-інфо", яка зуміла у двох номерах розмістити 10 матеріалів на його підтримку. Виборчих матеріалів на користь В. Боровика налічено 9, щоправда три з них – це оголошення про його представлення як кандидата в Ніжині. Вони були розміщені в різних газетах [20]. Передвиборчих матеріалів інших кандидатів у народні депутати у даних виданнях не виявлено.

Протягом цієї декади матеріалів на підтримку передвиборчої кампанії Партії регіонів, часто замаскованих під публікації про діяльність уряду або Президента чи замітки про окремих її представників на місцях, налічено 14, у деяких із них містилась також критика опозиційних до влади кандидатів [21]. На підтримку "Об'єднаної опозиції" та її лідера А. Яценюка було розміщено три матеріали [22]. Жодних передвиборчих матеріалів інших партій у даних виданнях не було. Зате почали з'являтися публікації, спрямовані на підрив авторитету тієї чи іншої політичної сили, головним чином через викривальну критику її лідерів. Таких налічено 5, усі вони були націлені проти Віталія Кличка, у двох також критикувався відомий футболіст А. Шевченко [23], що балотувався за списком партії "Україна-вперед".

На початку жовтня переважна більшість місцевих інтернет-сайтів повністю усунулися не лише від передвиборчої агітації, але й від висвітлення політичних новин. Лише "Уездные новости" продовжували викладати політичні матеріали. За першу декаду їх з'явилося 3. Один із них був спрямований проти І. Куровського ("Відкритий лист...І. Куровському" від іншого кандидата, М. Полуди), два були пов'язані з передвиборчою кампанією ВО "Свобода" (відеозйомка О. Тягнибока містила критику "УДАРу" та його списку як проекту Партії регіонів).

Натомість місцева преса продовжувала наповнюватися передвиборчою агітацією. На підтримку самовисуванця у народні депутати І. Куровського автором налічено 20 матеріалів [24]. З інших кандида-

тів по виборчому округу №209 найактивнішим продовжував виглядати В. Боровик: 5 матеріалів, статей та привітань від його імені [25]. Два рази у матеріалах газет згадувався М. Полуда, що можна теж вважати непрямую агітацією [26]. Інші кандидати у пресі не були представлені.

Стосовно партійної агітації, то провладних матеріалів, які пропалагували Партію регіонів, автором налічено 7 [27]. Один матеріал висвітлював діяльність представників ВО "Свобода" [28], решта партій на сторінках місцевих газет не були присутні. Збереглась тенденція т. зв. "чорного піару": в газетах округу надруковано два гостро-критичних випадки проти лідера "УДАРу" Віталія Кличка, одна з них також критикувала А. Яценюка і О. Тягнибока [29].

У другій декаді жовтня з-поміж інтернет-сайтів продовжували розміщення передвиборчих матеріалів тільки "Уездные новости", майже рівною мірою як кандидатів по округу, так і окремих партій. Три з цих матеріалів продовжували критику І. Куровського як прихованого висуванця влади, один мав нейтральний характер, аналізуючи передвиборчу агітацію, один був присвячений В. Боровику, а також була розміщена відеозйомка виступу у Ніжині представника "Об'єднаної опозиції" О. Кужель.

У газетах передвиборна агітація не вщухала. За неповними даними, на підтримку І. Куровського було розміщено у цей час 27 матеріалів, статей і фоторепортажів (у деяких лише згадувалась його меценатська допомога, але при цьому прізвище і внесок кандидата виділялися жирним шрифтом) [30]. Окрім нього, розміщувались передвиборчі матеріали на користь М. Полуди, а подекуди – і його привітання [31], всього їх було 3. Тільки одну передвиборчу статтю про В. Боровика розмістила "Трудова слава" [32]. Інші кандидати у місцевій пресі не згадувались.

На підтримку Партії регіонів за другу декаду жовтня опубліковано у місцевій пресі 5 матеріалів [33], на підтримку "Батьківщини", яка входила до партійного списку "Об'єднаної опозиції" - 1 стаття. Одна гострокритична публікація була оприлюднена про В. Кличка [34].

До вищезрозглянутого висвітлення передвиборної кампанії у місцевій пресі, необхідно додати, що дехто із кандидатів вирішив дійти до виборця не використовуючи місцеві видання, а пропонуючи їм, так би мовити альтернативу. Наприклад В. М. Кубрак, що балотувався від "УДАРу" Віталія Кличка, вирішив розповсюджувати інформацію через видання ніжинського осередку цієї партії "Нове слово", яка формально була зареєстрована на громадську організацію "Громадський актив краю". На відміну від вищеназваних, ця газета поширювалась не передплатою, а шляхом роздачі агітаторами "УДАРу", тому автор вирішив не розглядати її разом із звичайними

виданнями. Газета видавалась нерегулярно. До початку виборчої кампанії у 2012 р. з'явилися лише 2 номери.

З виходом 3-го номеру 8 серпня 2012 р. "Нове слово" активно включилося у передвиборчу гонку. Більшість матеріалів були присвячені критиці діючої влади і зокрема уряду Партії регіонів, пропагуванню програми "УДАРУ", Віталія Кличка як лідера і кандидата від цієї політичної сили по Ніжинському виборчому округу № 209 Віталія Кубрака. Газета поширювалася по всьому виборчому округу, але найінтенсивніше в Ніжині. Тираж її змінювався залежно від важливості, яку надавав окружний виборчий штаб розміщеним матеріалам. Наклад №3 газети, що знайомив із біографічними матеріалами В. М. Кубрака складав 10 тис. примірників. У вересні-жовтня газета видається щотижня. № 7-й "Нового слова" за 19 вересня вийшов накладом 15 тис. примірників, він висвітлював позицію В. М. Кубрака стосовно земельної реформи, критику мовного закону тощо. З 8-го по 12-й номер газета виходила тиражем 5 тис. примірників. Втім, у деяких випадках неофіційно тираж міг бути й вищий. Щоправда, роздача її примірників не завжди проводилася ефективно. Автору доводилося спостерігати цілу купу примірників "Нового слова", що спокійно день-у-день лежала в одному із гуртожитків на полиці.

Зрештою цю тактику запозичили і інші кандидати. У жовтні напередодні виборів було здійснено два випуски неперіодичного видання "Нова енергія Батьківщини". Другий із них накладом 70 тис. примірників містив розгорнуте інтерв'ю кандидата від ВО "Свобода" по виборчому округу В. Боровика, подаючи його як єдиного кандидата від опозиційних сил. Нарешті, у кінці другої декади жовтня вийшов друком "Вісник Івана Куровського" тиражем теж 70 тис. примірників. Зрозуміло, що усі 9 статей і заміток газети були присвячені передвиборній кампанії даного кандидата, а також захисту його репутації від компромату і наклепів.

Оглядаючи все вищесказане, варто підкреслити, що місцева преса і електронні видання зайняли різну роль і участь у передвиборній кампанії 2012 року. Можна сказати, що у цій кампанії вперше відбулася спроба використання місцевих інтернет-видань як засобу впливу на виборців. Однак враховуючи специфіку розсіяного розселення мешканців округу, успіху вона не мала. Місцеві інтернет-видання майже всі ще знаходилися на стадії становлення, мали обмежену аудиторію читачів. Кількість читачів передвиборчих і взагалі політичних матеріалів за спостереженнями автора у перші дні після публікації у більшості видань не перевищувала кількох десятків. Саме тому в останній місяць навіть найактивніші учасники передвиборчих перегонів відмовилися від їх використання. Певним винятком стали "Уездные новости", матеріали яких за перший тиждень, як правило,

були прочитані кількома сотнями користувачів. Більша на порядок аудиторія читачів була, без перебільшення, головною підставою активного використання цього видання у передвибірній боротьбі.

Значно інтенсивніше використовувалися більш традиційні для населення округу друковані видання, перш за все місцеві газети. За особливостями висвітлення передвибірчої боротьби їх можна поділити на дві групи. До першої можна віднести "Трудову славу", "Слово Варвинщини", "Срібнянщину", а також "Ніжинський вісник". На шпальтах цих газет розміщувалися матеріали на користь різних політичних сил та різних кандидатів у народні депутати по Ніжинському виборчому округу № 209. Однак в усіх випадках провладні матеріали розміщувалися на перших сторінках, як також матеріали на підтримку кандидата-самовисуванця І. Куровського. До другої групи належали газети "Ніжин-інфо", "Вісті" та "Носівські вісті", які за час кампанії не розмістили жодних матеріалів кандидатів, крім матеріалів про І. Куровського, і дуже рідко розміщували матеріали з висвітленням опозиційних до Партії регіонів сил (інколи це робили "Носівські вісті").

Можна виділити й третю групу видань ("Нове село", "Вісник Івана Куровського", "Чернігівщина", "Нова енергія Батьківщини"), наближених до місцевої преси, спрямованих на підтримку лише конкретного кандидата (іноді і політичної партії, до якої він належав). Кількість таких видань протягом кампанії зростала, що відображало посилення боротьби в інформаційному просторі, а значною мірою і фінансові можливості кандидатів, які дійсно претендували на перемогу.

Слід наголосити й на тому, що міжпартійна боротьба на сторінках місцевої преси, особливо в останній місяць, опинилась певною мірою в тіні боротьби за пост кандидата у народні депутати від округу. Кількість публікацій на користь чи проти тих чи інших кандидатів значно перевищувала публікації партійного характеру. Переважна більшість партій так і не з'явилися на сторінках місцевої преси, це можна пояснити їх незначними можливостями і часто відсутністю місцевих організацій. З іншого боку, явне домінування в більшості місцевих змі одного кандидата наводить на думку не тільки про його кращі фінансові можливості, але й про зв'язок із адмінресурсом. Опосередковано про це свідчить і входження І. Куровського невдовзі після обрання до фракції Партії регіонів.

За характером передвибірча кампанія була досить жорсткою і часто підступною. У змі було розміщено немало викривальних і відверто замовних матеріалів. Широко практикувалася дезінформація читача. Прикладом останньої можуть бути публікації такого собі Віктора Кличка, однофамільця лідера політичної партії, які майже щотижня розміщувалися у "Ніжинському віснику" і прославляли досягнення та соціальну політику уряду та Президента.

Отже, місцеві засоби масової інформації, перш за все газети стали важливим засобом інформаційного впливу на населення округу у виборчій кампанії 2012 року. Значення їх особливо виразно окреслювалось у боротьбі мажоритарних кандидатів по Ніжинському виборчому округу. Меншою мірою їх використовували у міжпартійній боротьбі за голоси по багатомандатному виборчому округу. Вибори ці стали також першою спробою використання місцевих інтернет-видань у передвиборчій агітації. Втім, практика показала, що тільки ті інтернет-видання, аудиторія яких обчислювалась сотнями читачів, могли дійсно предендувати на свою роль у цій кампанії і цікавили в цій ролі окремих кандидатів.

Джерела та література:

1. <http://nezhin-city.com.ua/>
2. www.uezd.com.ua
3. <http://nezhin-info.ucoz.ua/>
4. <http://sribne-gazeta.com.ua/>
5. <http://vybir-2010.at.ua/>
6. Ніжин-інфо, № 31, 2 серпня, с. 2-3; № 33, 16 серпня, с. 1–2; спецвипуск до Дня Незалежності України; Ніжинський вісник, № 59, 2 серпня, с. 1; № 60, 4 серпня, с. 1; № 64, 18 серпня, с. 1; Вісті, № 30, 27 липня, с. 2–3; № 33, 17 серпня, с. 1, 3, 5; Носівські вісті, № 30, 28 липня, с. 1; № 31, 4 серпня, с. 1,3; Трудова слава, №31, 2 серпня; № 32, 11 серпня.
7. Трудова слава, № 33, 18 серпня; № 34, 25 серпня; Ніжин-інфо, № 33, 23 серпня; Вісті, № 30, 24 серпня; Носівські вісті, № 31, 18 серпня, с. 2,3; №34, 25 серпня, с. .
8. Трудова слава, № 33, 18 серпня, с. 3; № 34, 25 серпня, с. 3; Ніжинський вісник, № 65, 23 серпня, с. 2; Носівські вісті, № 34, 25 серпня, с. 1-2.
9. Ніжинський вісник, № 66, 30 серпня, с. 1-3; Ніжин-інфо, № 34, 30 серпня, с. 1-3,7; Вісті, № 35, 31 серпня, с. 1-3; Носівські вісті, № 35, 1 вересня, с. 1,3,7.
10. Ніжинський вісник, № 68, 6 вересня, с. 1,3,7; №69, 8 вересня, с. 2; Ніжин-інфо, спецвипуск до Дня міста; Вісті, № 36, 7 вересня, с. 1-3,5,8; Носівські вісті, №36, 8 вересня, с. 1,2,3,9; Трудова слава, № 36, 8 вересня, с. 6-7; Срібнянщина, № 36, 8 вересня, с. 1-2.
11. Срібнянщина, № 36, 8 вересня, с. 3.
12. Ніжинський вісник, № 66, 30 серпня, с. 7; № 68, 6 вересня, с. 1,7.
13. Трудова слава, № 37, 15 вересня, с. 5; Ніжинський вісник, № 71, 15 вересня, с. 5.
14. Трудова слава, № 37, 15 вересня, с. 4,6,7; Ніжинський вісник, № 71, 15 вересня, с. 2-3.
15. Срібнянщина, №37, 15 вересня, с. 1-3; Слово Варвинщини, № 37, 15 вересня, с. 1,4-5.

16. Срібнянщина, №37, 15 вересня, с. 4.
17. Слово Варвинщини, № 37, 15 вересня, с. 1,6.
18. Ніжин-інфо, № 37, 15 вересня, с. 1-2,7-8; Вісті, № 37, 14 вересня, с. 1-3; Носівські вісті, №37, 15 вересня, с. 1-2,7-8.
19. Ніжинський вісник, №72, 20 вересня, с. 1,2; №73, 22 вересня, с. 2; №74, 27 вересня, с. 1; Ніжин-інфо, №38, 20 вересня, с. 2,6,7; №39, 27 вересня, с. 2,7; Вісті, №38, 21 вересня, с. 2,4; №39, 28 вересня, с. 1-3,5; Носівські вісті, №38, 22 вересня, с. 2-5,8; Слово Варвинщини, №38, 22 вересня, с. 1,2; №39, 29 вересня, с. 3; Трудова слава, №38, 22 вересня, с. 2; №39, 29 вересня, с. 2; Срібнянщина, №38, 22 вересня, с. 1-2; №39, 29 вересня, с. 1,3.
20. Ніжинський вісник, №73, 22 вересня, с. 3; № 75, 29 вересня, с. 1; Носівські вісті, №38, 22 вересня, с. 6; Слово Варвинщини, №38, 22 вересня, с. 6; № 39, 29 вересня, с. 15; Срібнянщина, №38, 22 вересня, с. 4; №39, 29 вересня, с. 2,3,6; Трудова слава, № 38, 22 вересня, с. 5.
21. Ніжинський вісник, №72, 20 вересня, с. 2; №73, 22 вересня, с. 1,3; №74, 27 вересня, с. 2; № 75, 29 вересня, с. 1; Вісті, №38, 21 вересня, с. 1; Носівські вісті, №38, 22 вересня, с. 1,5; Слово Варвинщини, №38, 22 вересня, с. 1,3-4; №39, 29 вересня, с. 3; Трудова слава, №38, 22 вересня, с. 3; №39, 29 вересня, с. 3; Срібнянщина, №38, 22 вересня, с. 3; №39, 29 вересня, с. 2.
22. Ніжинський вісник, № 72, 20 вересня, с. 7; Срібнянщина, №38, 22 вересня, с. 4; №39, 29 вересня, с. 5.
23. Ніжин-інфо, №38, 20 вересня, с. 6; № 39, 27 вересня, с. 7; Ніжинський вісник, №74, 27 вересня, с. 7; Трудова слава, №38, 22 вересня, с. 4; № 39, 29 вересня, с. 3.
24. Ніжинський вісник, №76, 4 жовтня, с. 3,7; №77, 6 жовтня, с. 1,2; Ніжин-інфо, №40, 4 жовтня, с. 1-2; Вісті, №40, 5 жовтня, с. 2,4; Носівські вісті, №40, 6 жовтня, с. 1-2,3,6; Слово Варвинщини, №40, 6 жовтня, с. 2-3; Трудова слава, №40, 6 жовтня, с. 1,2,5.
25. Ніжинський вісник, №77, 6 жовтня, с. 1,3; Носівські вісті, №40, 6 жовтня, с. 5; Слово Варвинщини, №40, 6 жовтня, с. 6-7; Трудова слава, №40, 6 жовтня, с. 5.
26. Трудова слава, №40, 6 жовтня, с. 5; Ніжинський вісник, №76, 4 жовтня, с. 7.
27. Ніжинський вісник, №76, 4 жовтня, с. 1; №77, 6 жовтня, с. 1; Вісті, №40, 5 жовтня, с. 3; Носівські вісті, №40, 6 жовтня, с. 1-2; Слово Варвинщини, №40, 6 жовтня, с. 1-2; Трудова слава, №40, 6 жовтня, с. 4.
28. Ніжинський вісник, №77, 6 жовтня, с. 3.
29. Ніжинський вісник, №76, 4 жовтня, с. 7; Трудова слава, №40, 6 жовтня, с. 4.

30. Ніжинський вісник, № 80, 18 жовтня, с. 1,3; Ніжин-інфо, №41, 11 жовтня, с. 2-3; Вісті, №41, 12 жовтня, с. 1-4,8; Носівські вісті, №41, 13 жовтня, с. 1,3,5-8; Трудова слава, №41, 13 жовтня, с. 6; Срібнянщина, №42, 20 жовтня, с. 1-2.

31. Ніжинський вісник, № 80, 18 жовтня, с. 7; Трудова слава, №41, 13 жовтня, с. 3,5.

32. Трудова слава, №41, 13 жовтня, с. 7.

33. Ніжинський вісник, № 80, 18 жовтня, с. 1,7; Носівські вісті, №41, 13 жовтня, с. 2; Трудова слава, №41, 13 жовтня, с. 2; Срібнянщина, №42, 20 жовтня, с. 1.

34. Трудова слава, №41, 20 жовтня, с. 11.

Кудінов Д. В.

СЕЛЯНСТВО І ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: МЕМУАРНЕ БАЧЕННЯ

Розглядається комплекс мемуарів очевидців єврейських погромів, що прокотилися теренами України в 1905 році. В центрі уваги – розуміння авторами спогадів, їх причинності, з'ясування ролі селянства як учасника переслідування євреїв, зв'язку погромів із урядовою діяльністю та пропагандою російських правих партій, засудження проявів антисемітизму, а також описання фактів протидії погромникам з боку селянства.

Ключові слова: селяни, євреї, "дні свобод", погроми, антисемітизм.

Проблематика єврейських погромів в Україні проходить червоною ниткою в спогадах їх очевидців. На разі є потреба їх історіографічного аналізу – це дозволить розширити базу етнополітичних досліджень, а також ввести знов у науковий обіг мемуари, що нині рідко або зовсім не використовуються істориками. Відповідно ставиться мета даної роботи – критичне осмислення участі селянства в єврейських погромах, зафіксоване в мемуарній літературі.

Мабуть, найважливіше питання, порушене мемуаристами у зв'язку із численними повідомленнями про єврейські погроми – що спонукало християнське населення України, передусім селянство, до подібних акцій? Приводами до єврейських погромів автори називали різноманітні чутки про царські маніфести "бити жидів", повідомлення з міст про "наруги" євреїв над державними символами, підбурення селян до антиєврейських виступів з боку чинів поліції та чорносотенців, інсценування "гніву народу", котрий нацьковувався на націю, що ніби намагалася "прибрати державу у власні руки", "жидівські маніфестації" в "дні свобод", які нерідко проходили із хуліганськими вчинками їх учасників і драгували консервативну частину українського суспільства, що усвідомила октройовані царські свободи як "жидівську волю". Голова Херсонського комітету селянських організацій РСДРП О. Черкунов у своєму аналізі йшов далі і пояснював погроми причинами здебільшого економічного характеру. Насправді, писав він, претензії селян стосувалися лише єврейської буржуазії, що нерідко виступала в ролі жорсткого кредитора або орендаря, що здирав три шкури з селян-суборендарів. Але, коли поширювалися чутки про те, що, наприклад, "три дні дозволено бити жидів", тоді розправа розповсюджувалася на всю єврейську громаду. Причому, "в даному

випадку більшість не грабувала, а саме знищувала". Звідси – незворотні людські жертви, посилення національної конфронтації та позбавлення євреїв впевненості у майбутньому [18, с. 114]. Подібну точку зору виклав публіцист Р. Оленін, який стверджував, що "антисемітизм місцевого походження" не мав під собою суворой націоналістичної основи, а спричинявся конфліктами селянства із "місцевими воротилами-євреями", себто єврейською буржуазією та орендарями. Антипоміщицькі настрої, підкреслював він, були виражені набагато сильніше аніж антипатії до юдеїв, а орендаря-єврея чи орендаря-куркуля біднота ненавиділа зовсім однаково [12, с. 156]. Приблизно те саме визнавав один з колишніх керівників Бунду в Україні М. Рафес, який пояснював у своїх споминах неприязнь українських селян до євреїв "ненавистю до великих власницьких класів" – панів, що, зрештою, співпало із гаслом геть "ляхів", "москалів" (поміщиків російського та польського походження) та "жидів" (євреїв-крамарів і орендарів). При цьому, на переконання мемуариста, тоді українське селянство ще не було по-справжньому "охоплене національною свідомістю" [15, с. 7-8]. В результаті, антисемітизм перетворився на звичайне побутове явище. Мемуаристка Н. Романович-Ткаченко уривком наводить сполин з юнацьких років, коли їй довелося в Гуляй-Полі побачити сцену побиття селянином єврейського підлітка, що супроводжувалося лайкою "геть до своїх Палестин щоб і духу твого не було" [17, с. 103]. Вочевидь, саме по собі селянство далі подібних побутових етнічних конфліктів йти не наважувалося. Оленін згадував, що, наприклад, на Полтавщині закликів до активних дій проти євреїв із середовища самого селянства не було чути, що погромам передувала "тривала та енергійна агітація" з боку чорносотенних елементів. Тобто для наростання погромних настроїв потрібний був зовнішній поштовх, певна гарантія безкарності, яка мала б об'єднати погромників та стимулювати їх до протиправних дій [12, с. 156].

Зрозуміти селян-погромників намагався в своїх мемуарах анонім з Ніжини, який місцевий єврейський погром пояснював бажанням селян встати на захист свого звичайного образу життя та порядку. "Дні свобод" у Ніжині він зобразив якоюсь вакханалією, в якій активну участь взяла єврейська молодь. Юрби демонстрантів переходили від одного навчального закладу до іншого, припиняючи тут заняття, палали з револьверів вгору, вигукували антиурядові гасла. Під улюлюкання публіки вони розірвали кілька портретів государя, розігнали дворянський та купецький клуби, позакривали лавки та крамниці. "Громадяни міста, міщани та прості мужики, що випадково приєдналися до революційної юрби, були вражені, здивовані та приголомшені тим що відбувалося", – змалював настрої обивателів мемуарист [11, с. 165]. Окрім цих фактів, які зустрічаються і у відповідних

поліцейських рапортах, у мемуарному нарисі присутня накреслена автором динаміка психологічної атмосфери, що панувала на вулицях міста в "дні свобод". Якщо перші два дні змальовані як революційний підйом одних городян і, водночас, схвильованість інших, на очах яких руйнувався звичний світ, то зовсім іншу картину бачимо в наступні дні. "Тероризування" революціонерів змінилося розгулом народної стихії, в якій переплелися цезаризм, антисемітизм, ненависть до інтелігенції. "У моральному відношенні, – підкреслив ніжинський анонім, – народна патріотична демонстрація була приголомшливою для наших демократів – росіян та євреїв. Більшість з них, головним чином з тих, кого не розшукала юрба, роз'їхалися з міста... Настільки вони боялися потрапити до рук народної юрби, по суті доволі *добродушної* (курсив наш), оскільки вона не сильно карала своїх противників, а лише як школярів ставила на коліна перед тим, кого вони ляляли і над ким знущалися, перед портретом Государя, а потім відпускала з тим, щоб вони більше не грішили і не чіпали священних для неї ікон..." [11, с. 179] Демонстрація сили, відкрита зневага влади, яка століттями вкорінювалася в свідомості селянської маси як священна і легітимна, дійсно підірвали авторитет соціалістів. Недарма побиття євреїв супроводжувалося суцільним переслідуванням "демократів". Хвиля погромів прокотилася по всьому повіту і пішла на спад 21 жовтня в день сходження на престол Миколи II, коли у Ніжині була влаштована хресна хода, яка переросла на патріотичну маніфестацію. Прикметне, що анонімний автор спогадів засудив подібний прояв стихійного виступу селянства, попри солідарність із ними щодо гніву проти революціонерів.

В цілому суб'єктивний погляд автора спогадів на те, що народ в короткий проміжок часу, який прослідував за 17 жовтня, не бажає йти за революціонерами і залишається відданим верховному вождю держави, традиціям та вірі, відповідав дійсності. Подібні факти несприйняття революції в окремих місцевостях України фіксуються як в архівних документах, так і в мемуарах. Зокрема, у спогадах колишнього члена Балтської групи РСДРП Х. Міронера міститься опис погрому, влаштованого за участю селян, іменованих автором не інакше як "темною масою" [8, с. 164-167]. На відміну від балтського соціаліста, ніжинський анонім уникнув критики до описаних ним самим картин проявів низької громадської та соціальної культури селянської юрби – влаштування єврейського погрому, вимоги ліквідації Ніжинського інституту, влаштування бійок та ін. Причина конфлікту в Ніжині ним одноznачно сприймалася як провокація з боку революціонерів та єврейської молоді. Не дивлячись на одностороннє трактування "днів свобод" у Ніжині, спогади аноніма відзначаються документальною точністю, що можна пояснити, передусім, свіжістю подій у пам'яті

автора (описані події менш ніж піврічної давнини). А сам матеріал сприймається здебільшого як репортаж з місця подій.

Те, що селяни нерідко виступали в якості головної сили погромників, які на власний розсуд або під впливом агітації вчиняли насильство над євреями та їх захисниками, вказували не лише два вище названих нами автори. Зокрема, це відзначили соціал-демократ Х. Зафран (погром у Житомирі у травні 1905 р.), українські громадські діячі "Просвіти" В. Приходько (погром району Новий План в Кам'янці-Подільському) та Д. Дорошенко (погром у Новгород-Сіверському) [4, с. 73-74; 5, с. 159; 13, с. 103]. Прикметне, що єврейські публіцисти того часу, як правило, запобігали уточнення соціального походження погромників, яких об'єднували в масу "громил", "хуліганів" або "учасників патріотичних маніфестацій". Зокрема, в опублікованих українським істориком Д. Вирським статтях, присвячених погрому в Кременчузі, лише побіжно можна здогадатися, що багатьма погромниками були люди, що прийшли з-за міста [1]. І лише документи МВС уточнюють участь селянства тут в подіях 19-20 жовтня 1905 р.

Яскраві картини погромів залишили у своїх спогадах Д. Дорошенко, О. Кібальчич, Г. Етнерович і М. Пижов. Зокрема, Дорошенко писав, що у жовтні 1905 р. йому довелося стати свідком єврейських погромів у Новгород-Сіверському повіті: "По дорозі бачили картину погрому: повибивані шибви у вікнах, порозкидане по вулиці вбоге майно жидівської бідноти, випущене з подушок пір'я, що мов пух укривало вулицю, а з вікон виглядали перелякані обличчя жидівських жінок і дітей". По селах шастали юрби селян з торбами, "щоб поживитися жидівським добром на погромі". "Я мимоволі думав про колишні часи Гайдамаччини, які гарно виглядали в літературі, але далеко не такі принадні були в дійсності", – підсумовував Дорошенко [4 с. 73-74]. Подібною була картина крелевецького погрому: вулиці вкриті пухом, а на центральному майдані – юрби мародерів ділять крам єврейських магазинів [6 с. 73-74]. У Кременчузі М. Пижов на власні очі "з ранку до пізнього вечора бачив картини дикого, кровожерливого розгулу розбійних озброєних банд, що організовано розподіляли між собою завдання. Одні громили, грабували, били; інші їх охороняли зі зброєю в руках; треті "солодкоголоссям" церковних пісень надихали (погромників – Д. К.)..." [14 с. 6].

Особливою жорстокістю відзначалися погроми на Житомирщині. Український історик І. Галант через 20 років після цих подій згадував, що Житомирський погром свого часу отримав приголомшуюче враження не лише не євреїв Росії, але й на передову частину російської громадськості [2 с. 91-92]. Селяни м. Троянів оточили 14 членів єврейської самооборони з Чуднова, що поспішали до своїх товаришів у Житомирі, та 12 з них вбили. В цілому, повідомляв Зафран, за три

дні погромів у Житомирі загинуло 35 осіб та близько 200 було поранено [5 с. 260]. Хоча ці дані потребують уточнення, навіть у приблизному підрахунку вони вражають. Для порівняння – за підрахунками дослідниці єврейської громади України А. Морозової, під час жовтневих погромів у 1905 р. на Чернігівщині загинуло 15 і було поранене 42 особи. У Кременчузі, відповідно, 10 і 41 особа [9 с. 61]. Значними були і матеріальні збитки, заподіяні українським євреям. Так, у Ніжині, за даними поліції, селяни розгромили 112 крамниць, 11 рундуків, 22 будинки, 11 квартир, одну булочну, маслобійні і винний льох [3, арк. 107].

Хоча пік антисемітської вакханалії припав на жовтень-листопад 1905 р., поодинокі випадки розправи над євреями траплялися і пізніше. Письменник В. Короленко писав, що у Сорочинцях під час розправи над повсталим місцевим населенням козаки виокремили євреїв і били їх окремо без розбору (грудень 1905 р.) [16 с. 165]. Єврейські мешканці с. Устивиці поблизу Сорочинців, дізнавшись про підхід карального загону Філонова, сховалися в лісах. Слід відзначити, що безпосередні учасники і жертви "сорочинської трагедії" ці епізоди в своїх спогадах упустили.

Мемуари фіксували не лише випадки участі селянства в розоренні єврейства, але й ситуації, коли сільські мешканці навпаки ставали на захист сусідів-юдеїв. З повідомлень мемуаристів виходить, що упередження антисемітських виступів залежало від рівня впливовості на селянство опозиційних партій, які твердо стояли на позиції недопущення етнічних конфліктів. На Полтавщині, повідомляв Оленін, контрагітація погромам з боку демократичної інтелігенції отримала свої плоди: публічне обговорення суті погромів діяло протверезне на селян. Важливим аргументом на користь об'єднання зусиль українських та єврейських землеробів, трудящих в цілому, був факт безправності і перших, і других, визнання євреями претензій селян на поміщицькі землі. В результаті, відзначив Оленін, випадки антисемітизму зникли зовсім. У Лохвиці, де під час безладів драгунами був вбитий єврей, на похорон зібралися не лише представники єврейської громади, але й кілька тисяч селян [12 с. 156-157]. Слова мемуариста підтверджують й інші автори спогадів. Так, один із ватажків Сорочинського комітету Селянського союзу Г. Муха згадував, що зміг упередити чорносотенний погром, до якого селян підбурював заможний козак Г. Палій [10 с. 91]. Вочевидь, не малу роль в цьому відіграв і той факт, що до місцевого соціалістичного гуртка входили як українці, так і євреї, що спільно виступили на захист соціальних інтересів селянства. Виключним фактом для Сорочинців було те, що до лав ВСС записувалися не лише українські селяни, але й єврейські землероби. А один представник єврейської громади – Меер Марголін – навіть входив до сільського проводу організації [7 с. 291-292]. Про щільний зв'язок революційно

налаштованих сорочинських селян та євреїв вказують і документальні свідчення. Зокрема, миргородський повітовий справник доповідав начальнику Полтавського ГЖУ про те, що представник місцевої єврейської громади А. Готліб збирав кошти на потреби сорочинського страйкового комітету ВСС [16 с. 123].

Подібна консолідація українських селян та євреїв спостерігалася і в інших місцевостях. Зокрема, у с. Наксія Тираспольського повіту, згадував О. Черкунов, на захист євреїв встала самооборона, створена селянином Андрієм Реквізаном, яка захищала навіть ненависних селянам євреїв-орендарів [18 с. 115]. У с. Ісакчи Лубенського повіту місцева революційна молодь, озброєна револьверами, здійснила спробу зупинити погром, влаштований як місцевими антисемітами, так і "гастролерами" з Києва, які вже мали погромний досвід [19 с. 99-100].

Єврейські погроми 1905 року, що дружно засуджувалися авторами мемуарів незалежно від їх політичних уподобань, були виявом незрілості громадянської свідомості. Тож не дивно, що, коли в пік революції вона почала не за днями, а за годинами зростати, антисемітизм поступався змичкою між євреями, передусім, трудовим елементом, та селянством. Викореню антисемітизму сприяло розширення фронту соціальних завдань революції (Оленін зауважував про те, що "визвольна боротьба знищила штучні національні перегородки", з чим ми повністю погоджуємося). Зрештою криваві сутички на національному ґрунті самі по собі слугували звинуваченням системі, що провокувала міжнаціональну конфронтацію і справляли на широкі маси населення вагомий моральний вплив щодо їх запобігання. На жаль, до кінця причини та пагубність антисемітизму не були усвідомлені громадськістю, а уроки недостатньо вивчені, що призвело до повторення хвиль погромів під час громадянської війни в Україні.

Література:

1. Вирський Д. Єврейський погром восени 1905 р. у Кременчузі / Д. Вирський // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 110-117.
2. Галант І. Житомирський погром 1905 року / І. Галант // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 88-102.
3. ДАЧО, ф. 127, Оп. 18, Спр. 60, Арк. 107.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки) / Д. Дорошенко. – Вінніпег: Видавнича спілка "Тризуб", 1949. – 167 с.
5. Зафран Х. 1905 год в Житомире / Х. Зафран // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 149-173.
6. Кибальчич А. Страничка воспоминаний о Кролевеччине / А. Кибальчич // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп: Конотопская тип. Окрместхоза, 1925. – С. 52-56.

7. Козиленко М. До повстання сорочинських селян / М. Козиленко, Ф. Вільченко // Літопис революції. – 1930. – № 6. – С. 287-302.
8. Миронер Х. Из истории революционного движения в Балте (Воспоминания о 1903-06 годах) / Х. Миронер // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 155-168.
9. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А. В. Морозова. – К. : Б. в., 2009. – 300 с.
10. Муха Г. Как произошли сорочинские события / Герасим Муха // 1905 г. на Полтавщине. – Полтава: Б. м., 1925. – С. 90-100.
11. Нежинская революция и контрреволюция (18-24 октября 1905 г.) // Исторический вестник. – 1906. – № CIV. – С. 160-185.
12. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция. К характеристике освободительного движения в Малороссии / Р. Оленин // Русское богатство. – 1907. – № 2. – С. 135-169.
13. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В. Приходько. – Нью-Йорк – Мюнхен: Криниця, 1967. – Ч. 1. – 183 с.
14. Пыжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 г. Воспоминания руководителя восстания / Н. Пыжов. – М. : Изд-во Всесоюзного общ-ва политкаторжан и сс. -поселенцев, 1929. – 175 с.
15. Рафес М. Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол "Бунда") / М. Г. Рафес. – М. : Государственное изд-во, 1920. – 168 с.
16. Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы / Сост. Ф. И. Бойко и А. И. Момот. – Х. : Харьк. обл. изд-во, 1957. – 261 с.
17. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки зі споминів / Н. Романович-Ткаченко // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 103-128.
18. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний) / А. Н. Черкунов // Каторга и ссылка. – 1925. – № 2. – С. 103-117.
19. Этнерович Г. Воспоминания батрака о 1905 – 1906 годах / Г. Этнерович // Пути революции. – 1926. – № 3. – С. 98-108.

РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ ЯК ФЕРМЕНТ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ В ІСТОРІОСОФІЇ А. ТОЙНБІ

Історіософська концепція А. Тойнбі розглядається як така, що заперечує претензії філософії модерну утвердити розум у якості визначальної характеристики суб'єкта історії та вказує на релігійну свідомість як на ключовий чинник вияву історичної активності мас.

Ключові слова: *світова історія, цивілізація, релігійна свідомість, еліта, внутрішній пролетаріат, зовнішній пролетаріат, суб'єкт історії.*

Погляди А. Дж. Тойнбі є однією зі спроб повернути ідею єдності людської історії, примиривши її з концепцією локальних цивілізацій. Реалізація програми глобального розуміння історії здійснювалася в контексті релігійного світогляду мислителя, який еволюціонував у напрямку від християнства до містичного пантеїзму "ексхристиянського" типу. Стрижень єдності історичного процесу британський філософ убачає в родовій природі "вічної людини". Визначальними рисами (інгредієнтами) такої природи є, передусім, свідомість, яка включає як самосвідомість, так і усвідомлення навколишнього світу. Зі свідомістю відкривається можливість здійснення вибору, що у свою чергу передбачає його бажання або волевиявлення – другої визначальної риси людської природи. Третьою серед цих рис виступає схильність до розрізнення добра і зла, а четвертою – релігія [3, с. 22-44]. Хоча визначальною рисою людини визнається свідомість (що вказує на спадкоємність позиції А. Тойнбі з ліберальною моделлю суб'єкта історії), поступ історії пов'язується не з розробкою проекту або діяльністю у відповідності з пізнаними законами історичного розвитку. Духовними реакціями на одне із відкриттів свідомості стає в однаковій мірі як свобода вибору, так і релігійний порив. А. Тойнбі по-філософськи обґрунтовує релігійну свідомість та робить її ферментом розвитку всесвітньої історії. Суть такого обґрунтування полягає у твердженні, що людина може пізнати лише частину універсуму, яка не може бути пояснена на основі себе самої. Тут британський мислитель виявляє свою прихильність до характерного для всіх представників філософії життя елітарного тлумачення рушійних сил суспільного розвитку. Як відомо, А. Бергсон заявив про те, що всі люди в принципі здатні до містичного проникнення в абсолютне, але вдається це

небагатьом. Для А. Тойнбі еліта суспільства, або його "творча меншість", є носієм "життєвого пориву" як універсальної рушійної сили історії. Британський філософ, повністю поділяючи думку А. Бергсона про те, що основою культурної творчості є містичний "життєвий порив" людини до божественного абсолюту, екстраполював її на увесь історичний процес.

Передумови для виникнення еліти є схожими з передумовами виникнення класів. В епоху неоліту люди створили достатньо розвинену систему землеробства і почали займатися скотарством, що стало базою для отримання надлишкового продукту, який, у свою чергу, забезпечив звільнення "творчої меншості" для виконання її історичної місії. Цивілізацію необхідно "ототожнити ... зі станом суспільства, в якому існує, хоча і незначна, меншість населення, вільна від завдання не тільки виробляти продукти харчування, але і бути втягнутою в будь-яку область економічної діяльності – промисловості і торгівлі, яка є необхідною для відтворення матеріального життя суспільства на цивілізаційному рівні" [Цит. за 2, с. 94]. Генезу цивілізації А. Тойнбі пов'язував із діяльністю "творчої меншості", яка здатна прийняти "виклик" і дати на нього гідну "відповідь". На її долю випадає постійне оновлення суспільного життя, його убезпечення від застою та розпаду.

Надлам цивілізації А. Тойнбі пов'язав у першу чергу з втратою сили і самовпевненості в еліти, "творчої меншості". На зразок того, як творчий індивід у стані заспокоєності досягнутим лише копіює існуючі зразки та забуває про необхідність іти вперед, еліта втрачає свою здатність діяти. Такого роду явища згубно впливають на більшість, яка втрачає віру в ідеали меншості, і, не маючи стримувальних традицій, штовхає суспільство до хаосу. Тим не менше, парадоксальним чином цей вибуховий процес дезінтеграції завершується позитивними результатами – створенням універсальної держави, універсальної церкви і варварських військових формувань. Серед цих трьох досягнень найціннішим А. Тойнбі вважає універсальну церкву, бо вона не тільки має корені в минулому, що є характерним і для двох інших, а й належить майбутньому. Тому саме їй відводиться роль ланки, яка зв'язує історію, що дуже переконливо продемонстрували такі світові релігії, як буддизм, християнство та іслам. Будучи створеною переважно зусиллями внутрішнього пролетаріату, релігія "постає, по-перше, як лялечка цивілізації, її зародок; по-друге – як один із інтегративних чинників та рушій її поступу і, по-третє – як підсумок цивілізаційного процесу" [1, с. 298]. Саме вона визначає роль внутрішнього пролетаріату в історичному процесі, що привело до відмови від терміну маси у запропонованій "філософією життя" елітарно-масовій моделі суб'єкта історії. До такого висновку британський історик

прийшов шляхом аналізу фактичного матеріалу, який демонструє становлення багатьох цивілізацій, серед яких і західна. "В рамках універсальної держави, під владою правлячої меншості пролетаріат створює вселенську Церкву. І після чергового й останнього бунту, під час котрого дезінтеграція остаточно завершується, ця Церква здатна зберегтися й стати тією лялечкою, з якої згодом виникне нова цивілізація" [6, с. 26].

Однак елітарність колективної моделі суб'єкта історії А. Тойнбі не викликає сумніву, бо саме з появою "творчої меншості" пов'язується виникнення цивілізації – макро-індивіда історії. "...Цивілізації, що перебувають у процесі розвитку, відрізняються від примітивних суспільств насамперед тим, що в їхньому суспільному організмі відбувається ніби внутрішній рух бродіння творчих індивідуальностей. (...) Особистості вищого порядку, генії, містики чи надлюди – назвіть їх, як вам хочеться, – це тільки дріжджі, які бродять у казані, заповненім пересічним людством. Динамічні особистості, які спромоглися зламати у власних душах "кору звичаю", перетворюють свою індивідуальну перемогу на перемогу суспільного масштабу, якщо їм щастить уникнути суспільної поразки і зламати "кору звичаю" у своєму соціальному середовищі. (...) Суспільство можна назвати цивілізацією лише в тому разі, якщо такі прояви ініціативи й акти послуху зливаються в єдиному" [5, 1, с. 218-219].

Філософія історії А. Тойнбі дає нам яскравий приклад взаємопроникнення ідей, характерних для класичних індивідуальної та колективних моделей історичного суб'єкта, трансформованих під впливом методологічних установок "філософії життя". Вся ця філософія загалом пронизана намаганням виявити в історичному поступі людства прихований смисл та рушійні сили, які здатні його реалізувати. Британський філософ виділяє три рушійні сили цивілізаційного поступу – "творча меншість" або еліта, "внутрішній пролетаріат" і "зовнішній пролетаріат". "Творча меншість" виступає універсальною рушійною силою історії, бо вона є носієм "життєвого пориву" і на її долю випадає реагування на безкінечні "виклики" із зовнішнього природного та соціального середовища. Якщо еліта є тією силою, що намагається створити базу для збереження єдності цивілізації, то обидва "пролетаріати" діють у напрямку її руйнування. "Коли в історії будь-якого суспільства творча меншість вироджується у панівну меншість і намагається силоміць утримувати становище, яке вона здобула завдяки своїм високим заслугам, така зміна в природі правлячого елемента сприяє відокремленню пролетаріату, який більше не захоплюється своїми правителями і не наслідуює їх, а повстає проти свого уярмлення" [5, 2, 247]. Перестає діяти механізм наслідування, відбувається надлом цивілізації. Він виявляється в тому, що основна

маса, яка є суб'єктом цивілізаційного процесу з пасивної більшості перетворюється на внутрішній пролетаріат, а молодші суспільства, які існують поряд із цивілізацією, що занепадає, визначаються А. Тойнбі як зовнішній пролетаріат. "Пролетаріат, коли він усвідомлює свою окремішність, від самого початку поділяється на дві дуже різні частини. Існує внутрішній пролетаріат, зневажений і непокірний, і зовнішній пролетаріат за кордонами держави, який чинить затятий опір будь-яким спробам поневолити його" [Там само].

Втрату західною цивілізацією її християнського фундаменту під натиском наукового знання британський мислитель вважає ознакою глибокої кризи. Оскільки людина не може жити без будь-якої релігії, занепад впливу християнства на Заході мав своїм наслідком піднесення релігій-замінників у формі постхристиянських ідеологій – націоналізму, індивідуалізму і комунізму. Порятунком західної цивілізації британський філософ убачає у відродженні впливу релігійного начала на свідомість людей. Виказуючи скепсис щодо ідеологій, А. Тойнбі у той же час поділяв і відстоював деякі представлені у них ідеї. Так, у його поглядах співіснують прихильність до ліберально-плюралістичної ідеї єдності людської історії та соціалістична ідея необхідності обмеження влади монополістичного капіталу. Загальна історіософська схема історичного поступу британського теоретика не позбавлена також і консервативних нот, які були характерними для західної ідеології 70-80-х років ХХ століття. Об'єднане людство в майбутньому "повинно не тільки визначати політичні форми співіснування окремих держав у межах світового співтовариства, але й усвідомити ліміти зростання, які йому не варто вичерпувати через віру в науково-технічний прогрес" [2, с. 105].

Як стверджує А. Тойнбі, історія існує там, де є час, тобто поле, в якому і завдяки якому відбувається зміна станів людського суспільства та виявляється зміст історії. Він намагався віднайти свідчення трансляції культурно-історичного досвіду в процесі міжцивілізаційної комунікації, що, у свою чергу, вказує на можливість суспільного прогресу. Критикуючи обмеженість вищих релігій, зокрема за їх здатність сіяти ворожнечу між людьми, британський теоретик намацував контури єдиної релігії майбутнього, яка, на його погляд, неодмінно має бути пантеїстичною та такою, що здатна гармонізувати як людські стосунки, так і ставлення людини до природи. Така позиція є близькою до мистико-пантеїстичних поглядів П. Тейяра де Шардена та сверднувальної тези про релігійне джерело "комунікації" в історії людства К. Ясперса. Для всіх зазначених мислителів є характерним філософське обґрунтування релігійної свідомості як своєрідний вияв заперечення на претензії філософії модерну утвердити розум у якості визначальної характеристики суб'єкта історії.

Література

1. Бойченко В. І. Філософія історії: Підручник. – К. : Т-во "Знання", КОО, 2000. – 723 с.
2. Губман Б. Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. – М. : Наука, 1991. – 192 с.
3. Семенов Ю. И. Социальная философия А. Тойнби. Критический очерк. – М. : Политиздат, 1960.
4. Тойнбі А. Дж. Додаток // Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К. : Основи, 1995. – Т. 2. Скор. версія томів VII-XII Д. Ч. Сомервелла. – 406 с.
5. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: У 2 т. – К. : Основи, 1995. – Т. 1. Скорочена версія томів I -VI Д. Ч. Сомервелла. – 614 с.
6. Тойнби А. Дж. Мой взгляд на историю // Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. – М. : Изд. группа "Прогресс". "Культура"; СПб. : Ювента, 1995. – 478 с.

НІЖИНСЬКИЙ ВІЙТ ПЕТРО ТЕРНАВІОТ – ВИЗНАЧНА ОСОБИСТІТЬ В ІСТОРІЇ МІСТА НІЖИНА.

Стаття присвячена одному з аспектів магдебурзького права в місті Ніжині – вйтівству. Висвітлено вимоги до кандидата на вйта та процес його обрання, визначено коло функціональних обов'язків вйта. Висвітлено деякі нюанси вйтівства Петра Тернавіота.

Ключові слова: Ніжин, магдебурзьке право, вйт.

Work is devoted to one of the sides of the Magdeburg Law in the beautiful ancient city Nizhin - voitovstvo. Reflected the requirements to candidates for commune and its election process, defined responsibilities to enter. Outlined some of the nuances in the post Voit Peter Ternavyot.

Key words: Nizhin, Magdeburg right, Voight.

Работа посвящена одной из сторон магдебургского права в городе Нежине – вйтовству. Отражены требования до кандидатов на должность вйта и процесс его избрания, определены функциональные обязанности вйта. Очерчены некоторые нюансы на посту вйта Петра Тернавиота.

Ключевые слова: Нежин, магдебургское право, вйт.

26 березня 1625 р. місто Ніжин отримало грамоту на магдебурзьке право від польського короля Сигізмунда III. Ніжин був у числі тих міст, що отримали право на магдебургію у першій половині XVII ст. У згаданій грамоті Сигізмунда III вказується, що ніжинські міщани, купці і ремісники, шинкарі та перекупники зі своїм майном підлягають під юрисдикцію міського уряду [1, арк. 47 зв.]. Крім того, будь-які приїжджі люди повинні повідомляти у міський уряд про свій приїзд, а привезений ними товар потрібно залишати у спеціальному "дому меском гостином" [2, арк. 47 зв.].

Далі в грамоті подається структура міського уряду. До складу інших урядників міських належали бургомістри, райці, лавники, яких обирали напередодні нового року з числа міщанства [3, арк. 48]. Процес обрання міських урядників на новий термін каденції надає нам один із документів з фонду Ніжинської міської думи. В кінці року у приміщенні Благовіщенського монастиря було зібрано кандидатів на посаду та інших осіб, що мали право голосу на виборах. Процес голосування проходив таємно, а результати оголошували відразу [4],

на жаль у фондах магістрату таких матеріалів не збереглося. У "Правах" вказано, що членів уряду потрібно обирати з "мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных, ...учених, законнорожденных, ...не молодших от двадцяти п'яти, а не старейших от семи десяти лет, ...не излишне богатых, ... и не весьма скудных, но средних и не лакомых" та інше вказуючи цілий перелік умов для майбутніх кандидатів [5, с. 755].

Теоретично до міського уряду повинні входити війт, 4 бурмистри, 5-6 райців та писар, загалом 11-12 осіб. На основі зібраного нами матеріалу вдалося відтворити приблизний склад міського уряду та списки осіб, що перебували при владі. На сьогоднішній день вдалося встановити імена 6 війтів, 63 особи, що займали посаду бурмистра та 29 осіб, що перебували на посаді райці.

Голову міського уряду спочатку призначав польський король, як це йдеться у грамоті від 26 березня 1625 р., а потім було надане право на обрання війта самими міщанами. Останнє було затверджено грамотою у березні 1660 р. Ще першою грамотою на магдебургію було зазначено вимоги до кандидата на війтівство – "людей добрых, цнотливых" [6, арк. 48]. До обов'язків війта належало керівництво адміністрацією та судом, тобто виконавча та судова влада. За відсутності війта його функції переходили до одного з бурмістрів, якого називали наказним війтом або нарочним війтом чи лентвійтом.

Довгий час на посаді війта Ніжина перебували батько та син Тернавіоти – Стерій та Петро, як зазначає О. Лазаревський були ніжинськими греками, що розбагатіли на відкупах, вони тримали "індуктний збір". У джерелах найбільше інформації збереглося про війта Петра Стерієвича Тернавіота. Нажаль, матеріали Ніжинського міського магістрату фактично не збереглися і встановити повну картину каденції Петра Стерієвича Тернавіота на посаді ніжинського війта можливо лише фрагментарно. Перші згадки про П. Тернавіота як війта ніжинського датувалися 1729 р. Збереглися свідчення 1736 р. про прохання до Генеральної Військової канцелярії підтвердити уряд війта Петра Стерієвича Тернавіота підписане Ніжинським полковником Михайлом Хрущовим [7, арк. 2], що вказує на певний авторитет Петра Тернавіота в місті.

Проте війтівство Петра Стерійовича Тернавіота було не однозначним. Досить важко було управляти містом в якому співіснували різні урядові інстанції: міський магістрат, грецький магістрат та полковий уряд. Та й фінансове забезпечення міського магістрату було недостатнім. Незважаючи на вказані у грамоті Сигізмунда III від 1625 р. на утримання міських інституцій крім відведених земель "на ранг" надано також низку міських податків грошей на утримання міста не вистачало. Так, О. Лазаревський у своїй праці наводить інформацію стосовно суми міського бюджету у розмірі 600 руб та подає джерела

такого доходу. "Податки беруть: з вагів – 79 руб. і 6 коп; з привозного волоського вина – 302 руб; з комор шинкових – 111 руб. ; з крамових комор – 23 руб 50 коп; з найманих двох хат ратушних шинкових – 70 руб; з різних яток – 6 руб 60 коп; з варіння пива – 1 руб 74 коп; з соляних комор – 70 коп. " [8, с. 65]. Очевидно з часом даних коштів було надіслано донесення від Юрія Сердюкова про повернення грошей у розмірі 1100 руб. позичених міськими урядниками на чолі з війтом Петром Тернавіотом у грецького купця Дмитра Сердюкова [9, арк. 2].

Вище зазначалося, що Петро Тернавіот був відкупником індуктового збору за продаж пеньки, льону та коноплі 1736 р. Війт просив видати наказ до стародубського полковника з старшиною, щоб "малороссийские обыватели так и стародубовцы и прочие которые пенкою торгуют надлежащу б индукту без прекословно платили, дабы у воном индуктовом зборе не учинилося какова недобору, а мне немалого убитку" [10, арк. 1]. Даний відкуп Петро Тернавіот тримав у своїх руках до середини 1749 р., потім передав цей збір до Генеральної Військової канцелярії [11, 337 арк.].

Матеріальне становище війта Тернавіота вказує його нерухоме майно. Як вказує "Генеральне следствие о маетностях" селом Плоским володіло ряд ніжинських війтів серед них Стерий Тернавіот і син його Петро Стерієвич Тернавіот [12, с. 73-74]. З джерел відомо про володіння слободою у Яготинській сотні Переяславського полку, яку він придбав у переяславського полковника Василя Томари. Сусіди та служителі нарікають на таке володіння та називають його незаконним [13, арк. 3-51]. Також відомо про землі, які знаходилися за містом Ніжином на головній Київській дорозі по сусідству з землями сотника другої полкової Ніжинської сотні Якова Володьковського [14, арк. 42 зв.].

У ніжинського війта Петра Тернавіота були непорозуміння з своїми підлеглими. Староста Золотоноської сотні Переяславського полку Маским Кучинський перебував у війта на службі з оплатою 10 руб. в рік. Потім Кучинський розрахувався зі служби у Тернавіота та отримав деякий розрахунок. Виявилось, що ніжинський війт заборгував Кучинському 80 руб. за службу, які й вимагала виплатити вдова Кучинська [15, арк. 2]. Скарга ігумена Переяславського Михайлівського монастиря Германа на війта Петра Тернавіота повідомляє про незаконне захоплення останнім сіна, будівельної деревини та іншого рухомого майна на спірних землях [16, 16 арк.]. Сотник Глинської сотні Лубенського полку Антон Крижанівський скаржився на П. Тернавіота та вимагав повернення нічного столика, який той силою захопив [17, 17 арк.].

Тай сам війт Петро Тернавіот позивався до різних людей за несплату боргів. Управитель Батуринської волості Михайло Тарицин завинив війту 110 руб. грошей, які не міг вчасно повернути [18, 5 арк.].

Посадові обов'язки вимагали постійного перебування в'їта в місті та контролю за різними процесами життя в Ніжині. Та в'їт час від часу виїздив з міста до Глухова та інших міст. Також відомо про відсутність в'їта Петра Тернавіота весною 1742 р. у місті. У фонді Генеральної Військової канцелярії збереглося прохання Петра Тернавіота та виданий йому паспорт на проїзд до Москви [19, арк. 2, 4]. Очевидно, його перебування в Москві продовжилось аж до середини осені 1742 р., бо на рапорті, що поданий у Генеральну Військову канцелярію вказано відсутність в'їта, документ підписало три бурмістри [20, арк. 3 зв.]. Не було також в'їта Тернавіота і влітку 1749 р., в джерелі вказано про його перебуванні в Санкт-Петербурзі [21, арк. 2].

Отже, довгий час посаду в'їта в місті Ніжині займав багатий ніжинський грек, який тримав відкуп – Петро Стерієвич Тернавіот. Його особа відповідала всім вимогам, що висувалися до кандидата на в'їтівство. Проте, його особисте нерухоме майно зумовлювало низку невдоволень з боку іншої старшини та простого населення.

Література:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України) Ф. 786, оп. 1, спр. 2.
2. ЦДІАК Ф. 786, оп. 1, спр. 2.
3. ЦДІАК Ф. 786, оп. 1, спр. 2.
4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині Ф. 341, оп. 1, спр. 2.
5. Правах по которым судится малоросийский народ/ под ред. А. Ф. Кистяковского / А. Ф. Кистяковский. – К., 1879. – 838 с.
6. ЦДІАК Ф. 786, оп. 1, спр. 2.
7. ЦДІАК Ф. 51, оп. 3, спр. 5303.
8. Лазаревський О. Описание старой Малоросии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том второй. Полк Нежинский / О. Лазаревский. – Киев: Тип-фия М. Н. Милаевского, 1893. – 521 с.
9. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 13618.
10. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 5665.
11. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 9277.
12. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. / Под ред. Н. П. Василенко / Н. П. Василенко – Чернигов, 1901. – 417 с.
13. ЦДІАК ф. 51, оп. 1, спр. 1756.
14. ЦДІАК ф. 78, оп. 2, спр. 1.
15. ЦДІАК Ф. 51, оп. 3, спр. 14833.
16. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 12073.
17. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 8689.
18. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 9362.
19. ЦДІАК Ф. 51, оп. 3, спр. 8348.
20. ЦДІАК Ф. 51, оп. 3, спр. 8434.
21. ЦДІАК Ф. 51, оп. 3, спр. 9565.

ПОЛІТИКА СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

У статті досліджуються концептуальні засади "Східного партнерства" як відеалуження Європейської політики сусідства, яке стартувало 2009 року і є одним з пріоритетних напрямів співробітництва України з ЄС на сучасному етапі.

Ключові слова: *Європейський Союз, Європейська політика сусідства, Східне партнерство, східний вимір, угода про асоціацію.*

У сучасних умовах усе більшої актуальності набуває питання формування й запровадження нового відгалуження Європейської політики сусідства – "Східного партнерства". Для України це дуже важливий напрямок зовнішньої політики Європейського Союзу, адже він здійснюється в умовах активного політичного діалогу Україна-ЄС, який відбувається останні кілька років у контексті євроінтеграційного курсу України.

Про актуальність проблеми свідчить низка публікацій, що з'явилися протягом останніх років, а також численні обговорення, науково-теоретичні семінари, конференції, круглі столи, організовані на державному та громадському рівнях. Серед літератури, у якій висвітлюється питання розвитку "Східного партнерства" ЄС, слід зазначити видання Українського незалежного центру політичних досліджень за ред. В. Мартинюка, яке побачило світ за підтримки міжнародного фонду "Відродження" [10] і розглядає погляди на можливості використання СхП для подальшого процесу європейської інтеграції України в двосторонньому і багатосторонньому вимірі. Також цю проблему аналізують А. Веселовський [1], С. Гуцал [3], К. Єлісеєв [4], С. Павленко [5], В. Самохвалов [6], Т. Сидорук [7;8], О. Сушко[9], О. Чумаченко[11;12], О. Шаповалова [13] та інші дослідники та експерти.

Метою даної статті є з'ясування причин започаткування і концептуальних засад "Східного партнерства", визначення особливостей його застосування щодо України та перспектив його використання для наближення до членства в ЄС.

"Східне партнерство" (СхП) як нова стратегія Європейського Союзу започатковане на Установчому саміті в Празі 7 травня 2009 р. Воно є відповіддю на запит щодо регіональної диференціації держав-партнерів в рамках Європейської політики сусідства (ЄПС) та посилення двостороннього та багатостороннього співробітництва ЄС із країнами Східної Європи та Південного Кавказу. "Східне партнерство"

не передбачає перспективи членства для держав-учасників і спрямоване лише на розвиток з ними особливих відносин, побудованих на взаємному визнанні спільних цінностей, досягнення верховенства права, належного управління, дотримання прав людини, принципів ринкової економіки та сталого розвитку.

Задля досягнення мети "Східного партнерства" були поставлені такі цілі:

- Сприяти політичному та економічному наближенню партнерських країн до ЄС;
- Підтримувати безпеку, стабільність та належне врядування;
- Сприяти встановленню партнерських стосунків між організаціями громадянського суспільства та урядами держав;
- Підтримувати встановлення контактів між людьми за допомогою довгострокової стратегії лібералізації візового режиму на індивідуальній основі та за визначених умов;
- Підвищувати рівень енергетичної безпеки;
- Підтримувати реформи в різних секторах та захищати навколишнє середовище.

Отже, характерними особливостями "Східного партнерства" є такі:

- гнучкість, оскільки СхП враховує потреби, можливості й досягнення кожної країни-партнера;
- застосування до країн-партнерів, які мають подібні політичні, економічні й соціальні інтереси;
- диференціація – принциповий підхід до кожної з країн-учасниць залежно від успішності просування внутрішніх реформ і розвитку відносин з ЄС;
- укладання угод про асоціацію включно з угодами про зону вільної торгівлі;
- двосторонній і багатосторонній формати співробітництва;
- сприяння країнам-партнерам у наближенні до стандартів ЄС завдяки реалізації процесів інтеграції країни-партнера до ЄС в окремих сферах;
- збільшене фінансування порівняно з тим, що надається в межах ЄПС (утім джерела фінансування чітко не визначені);
- створення організаційної структури – зустрічі на різних рівнях, а також Форуму громадянського суспільства СхП;
- розвиток безпекового виміру співробітництва, зокрема й у сфері енергетичної безпеки[11].

"Східне партнерство" стало кроком вперед у відносинах ЄС зі своїми східними сусідами у порівнянні з форматом Європейської політики сусідства, однак концептуальна незавершеність та інституційна аморфність СхП викликали критичну оцінку з боку центральноєвро-

пейських держав-членів ЄС та України. Водночас, попри критику та негативні прогнози, СхП існує вже понад п'ять років і має певні результати.

"Східне партнерство" – це стратегія розвитку відносин ЄС з шістьма державами Східної Європи і Південного Кавказу, спрямована на побудову спільного простору на основі спільних цінностей. Його виникнення було зумовлене наступними чинниками:

- ЄПС, яка охоплює 16 найближчих сусідів ЄС (Ізраїль, Йорданію, Палестину, держави Північної Африки, Східної Європи та Південного Кавказу), не враховувала особливостей розвитку відносин ЄС з окремими державами-сусідами та потребувала перегляду в напрямку регіоналізації. Це зумовило появу ініціативи щодо створення Середземноморського Союзу, а згодом - "Східного партнерства";

- попередні спроби Євросоюзу виробити єдиний формат відносин із залученням усіх держав Східної Європи та Чорноморського регіону (в тому числі Туреччини та Росії) виявилися невдалими. Як приклад можна згадати недієву "Чорноморську синергію".

Запроваджуючи "Східне партнерство" як складову частину Європейської політики сусідства, ЄС реагував на зовнішній запит щодо посилення інтеграційної складової (з боку східноєвропейських країн) та на внутрішню потребу щодо посилення східного виміру власної зовнішньої політики.

В процесі пошуку ефективної східної стратегії ЄС та дискусій щодо переформатування ЄПС виокремилися два базових підходи – німецький та польський. Німецький підхід ґрунтувався на більш широкому охопленні східної політики ЄС, яка мала включати політику щодо Росії в якості центрального компоненту і повинна бути спрямована на становлення кооперативного порядку у Великій Європі. Польський підхід був сфокусований на країнах Східної Європи та орієнтований на їх наближення до Євросоюзу в тій мірі, яка б дозволяла уникнути їх повернення до сфери впливу Росії [13, с. 6].

Компромісний варіант проекту східної політики ЄС втілюється в ініціативі "Східне партнерство". На момент проведення установчого саміту в Празі у 2009 році Євросоюз прийняв рішення перевести відносини з усіма шістьма державами Східної Європи та Південного Кавказу в єдиний формат Угоди про асоціацію зі створенням поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (УА та ЗВТ), а багатосторонній вимір регіональної співпраці оформити як низку механізмів співпраці секторального рівня. Водночас найбільш важлива складова – визнання перспективи членства східноєвропейських держав в ЄС – була виключена з проекту, а рівень співробітництва в практичних сферах не був чітко визначений. Така суттєва концептуальна обмеженість зумовлювалася потребою віднайти єдиний підхід серед усіх країн-членів ЄС,

беручи до уваги суттєві розходження в їх зовнішньополітичних пріоритетах.

У розумінні мети функціонування та подальшого розвитку "Східного партнерства" країни-члени ЄС дотримуються багатьох спільних позицій і водночас мають не менший перелік розбіжностей. Перш за все, серед європейських країн досягнуто консенсусу, що СхП виконує роль функціонального майданчика для програмованої взаємодії ЄС з країнами Східної Європи, стабільність якої є для європейської спільноти не менш важливим завданням, аніж вирішення внутрішніх проблем. Такому розумінню зокрема сприяв збройний конфлікт між Росією та Грузією у серпні 2008 р. Такий підхід стимулює і теперішнє відкрите втручання Росії в події на Сході України. Усі європейці усвідомлюють потребу забезпечення принаймні мінімальних стандартів управління на території межуючих країн, зокрема тих, що мають право претендувати на членство в ЄС на основі Статті 49 Лісабонського договору. Окрім того, теза про пріоритетне значення для Європи розвитку Росії, яка домінувала упродовж 1990-х – на початку 2000-х років, нині суттєво відкоригована – до уваги береться, з одного боку, потреба ЄС у збалансуванні зростаючого геополітичного впливу Росії, а з іншого – зацікавлення ЄС у підтримці інтересу країн СхП до європейської інтеграції.

Досягнута згода передбачає використання інструментів "м'якого" впливу на країни Східної Європи для стимулювання їх європеїзації у сфері публічного управління, створення сприятливих умов для торгівлі та інвестицій, тобто для поступової інтеграції з європейським спільним ринком, що, зрештою, відповідає інтересам європейського бізнесу. Водночас модель СхП не включає питання безпеки як такі, що можуть викликати різку політичну реакцію Росії.

Така філософія східної політики зумовила формування "синтетичного підходу" до інституційного оформлення "Східного партнерства". Зокрема, йдеться про запровадження принципів:

- комбінованого фінансування;
- поєднання дво- і багатосторонніх форматів співробітництва;
- всеохоплюючого тематичного формату взаємодії;
- використання різноманітних договірно-правових форм.

Враховуючи різні інтеграційні наміри країн-учасниць СхП та формати їхньої взаємодії з ЄС, готовність та спроможність проводити реформи, формат ініціативи передбачив також запровадження засад:

- індивідуального підходу до кожної країни;
- вибору кожним учасником глибини і темпів інтеграції.

Досягнутий у середовищі європейських країн компроміс визначив перелік "бонусів", які ЄС може запропонувати партнерам на Сході:

- угоду про асоціацію і поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі;
- секторальну інтеграцію до європейського ринку;
- лібералізацію візового режиму;
- поширення формату регіональної інтеграції та взаємодії на рівні громадянського суспільства.

Європейські країни, незважаючи на участь у російських енерго-проектах, зацікавлені у диверсифікації джерел енергопостачання, і тому саме "Східне партнерство", враховуючи участь Азербайджану, приєднання України до Енергетичного Співтовариства, підписання Спільної заяви щодо модернізації газотранзитної системи України, розробку проекту Євро-Азіатського нафтотранспортного коридору, може виконати роль майданчика для створення альтернативних джерел та шляхів транспортування газу і нафти. Враховуючи економічні проблеми "старої" Європи, межуючі суспільства розглядаються також як перспективне джерело багатьох ресурсів: людей, сільського господарства, сировини. Водночас серед членів ЄС існують істотні розбіжності щодо розуміння довгострокових цілей "Східного партнерства", зокрема тих, що можуть реалізовуватися після досягнення поточних завдань ініціативи.

Зацікавленість у реалізації ідеї СхП вочевидь є взаємною, проте кожна з країн-партнерів східного виміру має свої пріоритети. Азербайджан, який володіє великими запасами нафти й газу і тому має важливе геополітичне значення для ЄС, визначає пріоритетним напрямом співробітництво в енергетичній сфері. Вірменія сподівається на допомогу в розв'язанні проблеми Нагірного Карабаху. Грузія має намір інтегруватися до ЄС у всіх сферах. Білорусь розглядає "Східне партнерство" як можливість посилити незалежність від Росії й залучення європейських інвесторів. Молдова офіційно заявляє про інтеграцію до ЄС, незважаючи на проблеми внутрішньополітичної нестабільності [11].

Критична реакція України щодо "Східного партнерства" на початковому етапі була викликана тим, що очікування України від нової східної політики ЄС значно перевищували європейські пропозиції: СхП не містило принципово нових підходів до розвитку відносин між ЄС та Україною. У тому вигляді, в якому його ухвалили, "Східне партнерство" свідчило про те, що Євросоюз обрав для себе роль спостерігача за розвитком політичних процесів в регіоні та відмовився, принаймні на даному етапі, грати активну роль, щонайменше в якості противаги для російської регіональної присутності. Не маючи готової східної стратегії, ЄС на рівні двосторонніх відносин застосував до країн-партнерів стратегію "успішного прецеденту". Україна при цьому відіграє роль "флагмана" – саме на базі українського досвіду

Європейський Союз виробляє свої підходи до співпраці з іншими країнами-партнерами по СхП [17, р. 6].

Саме стратегічний курс України на інтеграцію до ЄС виявився вирішальним чинником, що дозволив Брюсселю взяти на себе роль центру регіонального тяжіння для всіх держав "Східного партнерства" і таким чином сформувати СхП в сьогоdnішньому вигляді. Сучасна політична та економічна ситуація в ЄС не є сприятливою для подальшого розширення Європейського Союзу. Водночас ЄС потребує розширення власної політичної та економічної присутності у східноєвропейському регіоні. Це не лише посилить політичний та економічний вплив ЄС, але й забезпечить більший рівень стабільності та безпеки в Європі. Таке завдання можна вирішити за рахунок політичної асоціації та економічної інтеграції країн-партнерів з ЄС. Політична асоціація в даному випадку передбачає односторонню асоціацію країн-партнерів з правовим полем Європейського Союзу. Економічна інтеграція має відбутися через запровадження поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі країн-партнерів - СхП та ЄС.

Неспроможність ЄС до розширення на нинішньому етапі не виключає можливості такого прагнення у майбутньому. Про це свідчать політичні заяви з боку ЄС про те, що Європейська політика сусідства "не зачиняє двері європейським країнам, які в майбутньому можуть мати бажання стати членами ЄС" [14]. Непрямим підтвердженням вірогідності розширення ЄС (за сприятливих умов) за рахунок держав "Східного партнерства" можна вважати і посилання на статтю 49 Договору про ЄС в спільній Комунікації Європейської Комісії та Високого представника ЄС у закордонних справах та політиці безпеки "Нова відповідь сусідству, що змінюється" [15]. Саме виходячи з цієї тези слід розглядати позицію ЄС щодо надання перспективи членства державам-партнерам СхП, зокрема Україні.

Як відомо, українська дипломатія прагнула домогтися принципової згоди ЄС на закріплення в Угоді про асоціацію (УА) можливості майбутнього членства України в ЄС. В цьому контексті слід враховувати, що не існує жодного прямого правового зв'язку між асоційованими відносинами та відкриттям перспективи членства. В правовій практиці ЄС не

має такого виду асоціації, як підготовка до членства в Євросоюзі. В усіх випадках укладення

угоди про асоціацію мало обмежений вплив на початок процедури приєднання до ЄС. Значно важливішим вважається формальне визнання з боку ЄС "кандидатського" статусу країни та подання цієї країною офіційного прохання про вступ. Таким чином, в юридичній площині включення в УА тези про перспективу членства не несе ніяких наслідків ані для України, ані для ЄС. Фактично, нещодавно

укладена угода про асоціацію між Україною та ЄС не гарантує вступ і не передбачає перспективу членства, але водночас жодним чином не заперечує такої можливості.

Питання про внесення положення про європейську перспективу України до Угоди має переважно політичне значення як для ЄС, так і для України. Насамперед це має змінити сприйняття України в ЄС не лише серед політичних еліт, але й більш широких суспільних верств. Так само воно матиме потужний вплив на зміст внутрішньополітичного життя України та її практичну зовнішньополітичну діяльність.

Офіційно сьогодні ЄС обґрунтовує неможливість надання для України "перспективи членства" "втомою від розширення", проблемами конвергенції держав-членів ЄС, політичними та економічними проблемами всередині ЄС. Однак стратегія секторальної інтеграції держав "Східного партнерства" спрямована на побудову спільного політичного та економічного простору, що у майбутньому сприятиме повноцінній інтеграції країн Східної Європи до ЄС, якщо вони матимуть таке бажання. Така позиція, що містить одночасно незаперечення можливості європейської інтеграції до ЄС та небажання надавати Україні "перспективу членства", має, на нашу думку, наступні причини:

- по-перше, ЄС зацікавлений в інтеграції східноєвропейського простору, однак наразі неготовий вкладати в цей процес необхідні ресурси. Враховуючи безпечілітну прихильність, яку показує Україна щодо європейської інтеграції, Євросоюз вважає за доцільне зайняти позицію очікування із використанням мінімальних стимулюючих засобів (в тому числі фінансових) до проведення державами-учасниками СхП необхідного комплексу реформ, які б посилили їх конвергенцію з ЄС;

- по-друге, надання "перспективи членства" державам Східної Європи має величезне геополітичне навантаження, оскільки означатиме готовність ЄС взяти на себе більші союзницькі зобов'язання щодо цих держав. Враховуючи весь комплекс викликів для зовнішньої політики ЄС на пострадянському просторі і, насамперед, у його відносинах з Росією, надання "перспективи членства" Україні може порушити досить хиткий зовнішньополітичний баланс, якого Європейський Союз досяг на теперішній час.

Як результат, відсутність політичної складової в "Східному партнерстві" на даний момент цілком задовольняє Брюссель, однак робить його концептуально незавершеним та функціонально непривабливим з точки зору держав Центральної та Східної Європи.

2011 рік став етапним у розвитку східної політики ЄС. Однак, якщо для України та інших держав-прихильників посилення політичної

складової "Східного партнерства" очевидно була потреба концептуального переоформлення, то для Брюсселя та держав Старої Європи потреба полягала в підведенні первинних підсумків функціонування СхП та внесення необхідних коректив з метою його вдосконалення.

Для України робота над "вдосконаленням" "Східного партнерства" є не менш важливою, ніж для ЄС. Насамперед необхідно усвідомити те, що СхП не є доповнюючим форматом до двосторонніх відносин України з ЄС. "Східне партнерство" сьогодні є політикою ЄС щодо держав Східної Європи і Південного Кавказу, яка включає в себе абсолютно всі сфери взаємовідносин цих країн з ЄС. Звичайно, Україна у процесі внесення змін у СхП може відігравати лише непрямую роль, оскільки мова йде про формування зовнішньополітичної стратегії Євросоюзу. Однак значна чутливість до зовнішніх впливів самого процесу вироблення зовнішньої політики ЄС надає додаткові можливості для України.

Оцінюючи процеси вироблення східного виміру зовнішньої політики ЄС, слід враховувати виклики, що стоять перед Євросоюзом та зумовлюють постійну трансформацію підходів ЄС:

- потреба поєднання позицій всіх держав-членів Європейського Союзу;
- особливості східноєвропейського та південнокавказького напрямів, які вимагають збалансування стратегії відносин ЄС з країнами цих регіонів з одного боку, та з Росією з іншого;
- динаміку розвитку політичних процесів в східноєвропейському регіоні та на Південному Кавказі.

Україна поділяє як виклики, так і стратегічні цілі Євросоюзу щодо реалізації СхП, а саме:

- трансформацію країн регіону (їх європеїзацію);
- прив'язку країн Східної Європи до ЄС;
- посилення безпеки в регіоні Чорного моря.

Брюссель на кожному кроці підкреслює, що "Східне партнерство" жодною мірою не спрямовано проти Росії. Незважаючи на це, Москва з самого початку розглядає СхП як загрозу для своїх інтересів у країнах, охоплених цією програмою. Міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров охарактеризував СхП як "спробу створення союзної сфери впливу на Сході", а прем'єр-міністр Дмитро Медведєв зазначив, що "з боку деяких держав робляться спроби використати цю структуру в якості партнерства проти Росії". Крім неприхильних заяв Росія не робить якихось конкретних дій щодо своєї участі у "Східному партнерстві". Зі свого боку ЄС теж не планує її прийняття до цієї програми. Росія постійно підкреслює, що не хоче стояти в одному ряду з Вірменією чи Молдовою та пред'являє право на привілейоване ставлення до неї.

У цьому контексті ключове завдання ЄС сьогодні полягає у збалансуванні у його східній політиці двох напрямів – "Східного партнерства" та відносин з Росією [13, с. 14]. Успішність зовнішньої політики України залежить від вирішення схожої проблеми – поєднання євроінтеграційного та російського зовнішньополітичних напрямів. Ключем до вирішення цього завдання могло б стати рішення Євро-союзу до наповнення СхП політичною складовою та посилення своєї політико-безпекової присутності в Чорноморському регіоні. Це вплинуло б на розстановку сил та дозволило б ЄС досягти необхідного балансу у своїй східній політиці. А для України спростило б пошук шляхів поєднання євроінтеграційного вектору з відносинами з Росією.

Враховуючи таку стратегічну мету "Східного партнерства", як посилення безпеки та стабільності в Чорноморському регіоні, досить дивно виглядає відсутність в самій ініціативі безпекового виміру співробітництва, хоча причини уникання чутливої тематики цілком зрозумілі. Усвідомлюючи неповноцінність СхП без цього виміру співпраці, ЄС заявляє про необхідність доповнення "Східного партнерства" співпрацею в рамках іншої ініціативи ЄС "Чорноморської синергії". Втім поєднання двох ініціатив нині малоімовірно, хоча доповнення формату "Східного партнерства" політичним та безпековим виміром співробітництва було б дуже корисним для всіх його учасників. Це може бути здійснено через започаткування нової платформи з назвою "співробітництво у сфері політики та безпеки" або через переформатування платформи 1 в частині зміни її назви з "демократія, належне врядування та стабільність" на назву "співробітництво у сфері політики та безпеки". [16]. Між іншим, така платформа пропонувався ще в шведсько-польській ініціативі щодо запровадження "Східного партнерства".

Збільшення політичної присутності Європейського Союзу в Чорноморському регіоні є важливим кроком до стратегічного наповнення східної політики ЄС. Однак Європейський Союз також повинен бути готовий до поступового збільшення політичних і функціональних можливостей СхП та надання обмежених форматів інтеграції. Зокрема ЄС міг би запропонувати в якості концептуального доповнення до "Східного партнерства" положення про перспективу отримання членства в ЄС через механізм оцінювання виконання комплексу умов – досягнення відповідних критеріїв та етапів [1]. Критеріями залишаються Копенгагенські критерії; в якості етапів можуть бути прийняті (наприклад): функціонування Угоди про асоціацію і зону вільної торгівлі, запровадження безвізового режиму, ефективна інтеграція в європейський освітній та гуманітарний простір тощо.

Враховуючи складність сучасних політичних процесів в Європейському Союзі та в Середземноморському регіоні, досить складно

говорити про часові перспективи внесення якісних змін в політику ЄС на східному напрямку. Прискорити цей процес можна лише об'єднавши зусилля зацікавлених країн. Тому Україна має врахувати можливості двосторонньої дипломатії як для вироблення спільного бачення розвитку "Східного партнерства", так і для просування необхідних змін на рівні ЄС.

Отже, започаткований навесні 2009 року східний вимір Європейської політики ЄС розвивається дуже швидко. Попри низку недоліків, на які вказують як вітчизняні, так і іноземні експерти, зокрема, той факт, що формат СхП на певний час відклав дискусії про можливість надання перспектив членства Україні, Східне партнерство заслуговує на позитивну оцінку та дозволяє стверджувати про наявність додаткових можливостей для України щодо забезпечення свого інтересу в співпраці з ЄС. Звичайно, існують певні межі можливостей Східного партнерства. Ця програма є допоміжним інструментом, який доповнює вже існуючі міжнародні інструменти і додає додаткового важелю впливу на процес реформ в Україні і на процес позиціонування України в цій частині світу. Основними залишаються двосторонні відносини між Україною та ЄС, у яких багато чого досягнуто і які останнім часом просуваються вперед, хоча і не такими темпами, якими б хотілося.

Література

1. Веселовський А. На межі. Східне Партнерство та/або Європейська Інтеграція. // Матеріали міжнародного експертного круглого столу "Східне партнерство та ідея європейської інтеграції. Можливості, обмеження і сфери співробітництва з точки зору Польщі та України", 23 листопада 2010 року. – Вроцлав 2010. – С. 13-25
2. Гнидюк Н. А. Інструмент європейського сусідства і партнерства та фінансова допомога Європейського Союзу / Н. А. Гнидюк; за заг. ред. В. Ю. Стрельцова. – К. : Книга плюс, 2010. – 192 с.
3. Гуцал С. Інструменти Східного партнерства: можливості для України // Транскордонне співробітництво на нових східних кордонах ЄС: матеріали міжнародної конференції / Гол. ред. С. І. Мітряєва. – Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2009. – С. 159–162.
4. Єлісеєв К. Україна і ЄС: партнерство-асоціація- членство // Дзеркало тижня. – 2009. – №16 (744). – 30 квітня – 15 травня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/ukrayina_i_es_partnerstvo_asotsiatsiya_chlenstvo.html.
5. Павленко С. Сучасні аспекти та перспективи ініціативи ЄС "Східне партнерство" // Транскордонне співробітництво на нових східних кордонах ЄС: матеріали міжнародної конференції / Гол. ред. С. І. Мітряєва. – Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2009. – С. 163–167.

6. Самохвалов В. Східне партнерство – Чорноморська дружба: 1:0 на користь України і її друзів. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-314463.html>.

7. Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства : монографія / Тетяна Віталіївна Сидорук. – Львів : ПАІС, 2012. – 444 с.

8. Сидорук Т. В. Європейська політика сусідства та відносини Україна – ЄС / Т. В. Сидорук . – Острог : Видавництво Національного ун-ту "Острозька академія", 2008. – 210 с.

9. Сушко О. Східне партнерство як допоміжний інструмент досягнення членства України в ЄС. – Режим доступу: <http://2008.dif.org.ua/ua/publications/comentar/rd6r7t7t78>

10. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / [І. Ф. Газізуллін, М. М. Горчар, О. В. Коломієць [та ін.]; за ред. В. Мартинюка: Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство "Україна"], 2009. – 84 с.

11. Чумаченко О. А. Східне партнерство для України: наближення до ЄС чи підміна перспективи членства. – Режим доступу: <http://www.kyuu.edu.ua/vmv/v/10/11.htm>

12. Чумаченко О. А. Східне партнерство Європейського Союзу: особливості двосторонніх відносин і багатостороннього виміру. . – Режим доступу: <http://www.kyuu.edu.ua/vmv/v/p05/ar328342.pdf>

13. Шопалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. //International Review. Відносини Україна – ЄС: "Східне партнерство" у регіональному вимірі – 2010, - №3(15). – С. 4-14.

14. Ferrero-Waldner B. "To launch first seven Action Plans under the European Neighbourhood Policy" - Press Conference, 9 December 2004. – Режим доступу: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/04/529&fo>.

15. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. "A new response to a changing Neighbourhood" - European Commission, High Representative of the European Union for Foreign and Security Policy. - Brussels, 25. 05. 2011. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com_11_303_en.pdf.

16. Polish-Swedish Proposal: Eastern Partnership - Ministry of Foreign Affairs of Poland, June 2008. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl/Polish-Swedish,Proposal,19911.html>.

17. Snigyr O. Eastern Partnership - Beyond Initiative, But Not A Strategy Yet // European Union Foreign Affairs Journal – N° 4–2010. – P. 5-12. – Режим доступу: http://www.libertasinstitut.com/de/EUFAJ/no4_2010.pdf.

РЕКОНСТРУКЦІЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ ПЕРВІСНИХ МИСЛИВЦІВ І ЗБИРАЧІВ УКРАЇНИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Проаналізовані археологічні матеріали з пам'яток пізнього палеоліту і мезоліту. Основна увага приділена реконструкції форм релігійних вірувань. Встановлено, що релігійний світогляд первісного населення України з привласню вальним типом господарства мав синкретичний характер, коли неможливо провести чітку грань між проявами мисливської магії, тотемізму, анімізму і фетишизму.

Релігія є однією з форм суспільної свідомості, яка відображає систему поглядів та дій людини, пов'язаних з вірою в існування надприродних вищих сил. Її витoki коріняться в ірраціональних уявленнях первісних людей про довкілля і власну природу. Саме ж ірраціональне світосприйняття виникло під впливом умов матеріального буття. Мисливсько-збиральницький спосіб життя сприяв формуванню у людей уявлень про їхню невіддільність від навколишнього середовища. Людина сприймала себе як частину навколишнього світу й переносила на довкілля властивості власної природи. Тисячоліттями тривав стан речей за якого низький рівень розвитку привласнювального господарства перебував у протиріччі з достатньо високим рівнем інтелекту Гомо сапієнса, здатністю його мозку до складного абстрактного мислення. Природна цікавість людини спонукала появу потреби у первісних мисливців і збирачів пояснення і підпорядкування собі всього того, з чим доводилося повсякденно стикатися і що часто примушувало відчувати власну безпорадність перед проявами грізних і незрозумілих сил природи, життєвих вдач і невдач. На цьому підґрунті сформувались основні форми релігійного світогляду первісних мисливців і збирачів: магія, тотемізм, анімізм, фетишизм.

Археологічні джерела, незважаючи на свою фрагментарність і неоднозначність в інтерпретації, дають можливість стверджувати наявність релігійності у первісних мисливців і збирачів України. Як форма суспільної свідомості релігія складається з уявлень та обрядів (культів). Уявлення, первинно міфологічні та культу як сукупність магічних дій становили певну первісну релігійну систему. На багатьох досліджених археологами пізньопалеолітичних і мезолітичних пам'ятках України фіксуються культові ділянки або об'єкти, котрі доречно трактувати як культові: розчищені, вирівнені, пофарбовані барвниками площадки, оконтурені щелепами різних промислових тварин, їх пофарбовані червоною охрою черепи, розставлені у певній системі,

черепи тварин над покрівлями жител витвори мистецтва, підвіски, намистини з зубів впольованих хижаків, чуринги, тощо. Усі вони відображали появу не тільки естетичних смаків та емоцій, але і були виявом утилітарних проявів, пов'язаних з виробничою діяльністю і ймовірними складними магічними діями, заклинаннями, чарами за допомогою яких люди намагалися справити вплив на перебіг природних подій, змінити їх, спрямувати у потрібному напрямі, вберегтися від лиха.

Релігійність мисливців і збирачів пізнього палеоліту та мезоліту мала синкретичний характер - неможливо провести чітку межу між проявами магії, тотемізму, анімізму і фетишизму. Окрім цього, у різних місцевостях обрядовість мала свою специфіку зовнішніх проявів. На півночі вона пов'язувалася з образами могутнього мамонта, ведмідя, оленя а на півдні - бізона, тура, коня, котрі були основними промисловими тваринами в означених місцевостях. Свідомством наявності культу мамонта слугують знахідки розписаних яскравою червоною охрою мамонтових черепів на Кирилівській та Межиріцькій стоянках. Охру - фарбу мінерального походження первісні мисливці і збирачі широко використовували у своїх магічних ритуалах. До пам'яток культового призначення відноситься і місцезнаходження Семенівка Баришівського району Київщини. У кісткових скупченнях, ізольованих від самої стоянки, окремо відсортовані кістки мамонта і бурого ведмедя. З останнім, на думку Д. Я. Телегіна, доцільно пов'язувати знахідку граветоїдного вістря від списа, що нагадує зафіксовану етнографами картину ритуального вбивства тварини в ході ведмежого свята у синполітійних первісних суспільствах зони Євразійської і Далекосхідної тайги. На Мізинській стоянці в одному з жител виявлено п'ять великих кісток мамонта з нанесеним охрою орнаментом. С. М. Бібіков інтерпретував житло як культовий центр мізинської общини мисливців на мамонтів.

У Південній частині України основними культовими тваринами були бізон і бик. На Амвросіївській стоянці Донецької області досліджене грандіозне костисце з 1000 кістяків впольованих бізонів. П. І. Борисковський вважав його культовим місцем, куди мисливці складали кістки впольованих тварин, сподіваючись на їх наступне; перевтілення у живих і, відповідно, продовження вдалих полювань у майбутньому. Особливий інтерес викликає добре досліджене культове місце на стоянці Анетівка 2 у Миколаївській області. На її південній околиці розташовувалось пофарбоване у яскраво-червоний колір коло, викладене 9 щелепами бізонів. У центрі пофарбованого кола на підпорках піднімалась пофарбована голова бізона, а в одному та півтора метрах на схід та південний схід від кола знаходилися ще три пофарбовані бізонячі черепи. Між ними та колом містилися лопатки та великі

трубчасті кістки цих тварин. Ще один густофарбований охрою череп бізона містився у 9 метрах на північний захід від кола і три малофарбовані черепи бізонів розташовувалися півколом на відстані 0,5 м один від одного на відстані 5-ти метрів на південний схід від кола. Окремо виявлена пофарбована у білий колір каоліном округла в плані ділянка діаметром в 4,5 м. Поруч були зібрані уламки каоліну та шматочки охри, які в суміші з жиром використовувалися для ритуального розфарбування обличчя та тіла мисливців, як це і в наш час продовжують робити у деяких первісних племенах мисливців і збирачів серед аборигенів Австралії, папуасів Нової Гвінеї, меланезійців Соломонових і Новогвінейських островів, індіанців басейнів річок Амазонка та Оріноко, в Екваторіальній Африці.

Описані залишки найбільшого з досліджених археологами на теренах України культового комплексу а матеріалізованими фрагментами складних за змістом обрядово-театралізованих мисливських свят. Ймовірно на пофарбованому білим каоліном колі, розмальовані, прикрашені мисливці зі списками здійснювали різноманітні магічні дії, які супроводжувалися танцями довкола черепів бізонів, співами, імітацією процесу полювання з наступним ритуальним споживанням м'яса священних тварин і складанням кісток у пофарбованому колі. Метою цього мисливського ритуалу було приманення тварин, віддання шани вищим силам, від яких начебто залежав успіх полювання, поновлення і збільшення поголів'я промислових звірів.

В контексті релігійної інтерпретації наявних артефактів звертають на себе увагу пам'ятки мистецтва, зокрема образотворчого. Тогочасне мистецтво не є "чистим". Маючи різні функції: обрядово-магічні, знаково-комунікативні, воно являло невід'ємну складову світоглядних уявлень, первісних мисливців і збирачів. Саме мисливцями прильодовикової смуги Європи полишено знаменитий печерний живопис. Однак в межах України печер дуже мало, тільки в одному місці – Баламутівській печері у Чернівецькій області на стіни нанесено 60 монохромних стилізованих малюнків, виконаних сажею. Зображення не такі реалістичні, як у печерному живописі Західної Європи. Розпізнаються образи різних видів тварин, мисливців-лучників і рогатих людей у шкурах з піднятими догори руками. Поза всяким сумнівом печера була культовим місцем, де фінальнопалеолітичні і мезолітичні мисливці відправляли магічні обряди у масках з імітацією сцен полювання які відповідали їх світоглядним уявленням.

Одним із найбільших природних святилищ, де відправлялися мисливські магічні обряди є Кам'яна Могила на Запоріжжі. Вона являє собою колишній острів, а нині пагорб, заввишки 15 м серед заплави р. Молочної. Центр його становить розколотий на окремі частини колись монолітний пісковиковий щит площею близько 3 га, що залягає на

материковому піску. Під цим кам'яним панциром розташовуються гроти, утворені внаслідок вивітрювання його м'яких порід. Починаючи з пізнього палеоліту, ці гроти протягом тисячоліть використовувалися як культове приміщення для релігійних обрядів. У дослідженому В. М. Даниленком Гроті бика центральне місце займає зображення пораненого описами тура. Місяця поранень позначені ямками які імітують рани від списів. Поруч розміщується композиція кола з чотирьох турів у позиції кругової оборони. Отже, ці зображення можна пов'язувати з мисливською магією. Вочевидь, таке ж значення мали й виконані прокресленими лініями зображення трьох оленів, коней, кабанів у Гроті Чаклуна. Над зображеннями тварин підноситься постать чаклуна-заклинателя, котрий виконує магічний ритуал. Зображення турів і кабанів дає підстави віднести ці композиції до мезолітичного часу.

Важливе місце у світоглядних уявленнях первісних мисливців і збирачів займало жіноче начало: скульптурні, стилізовані або символічні зображення жінок, які виготовлялися з бивнів мамонтів, пісковуку, мергелю та бурштину. Найбільшу кількість жіночих зображень – 20 статуеток з мамонтового бивня знайдено на Мізинській стоянці; 5 – на Межирицькій. З Добраничівської стоянки походить невелика жіноча статуетка виготовлена з пісковуку та унікальна дев'ятисантиметрова жіноча фігурка, зроблена з бурштину. Схематизовану об'ємну статуетку жінки знайдено на стоянці Молодове 5. Вона також заввишки біля 9 см, виготовлена з мергелю. На стоянці Мураловка знайдено гравіроване зображення жінки, прорізане чіткими, глибокими лініями на пластині з рогу оленя. У заглибленнях різьблення наявна червона охра, яка відігравала з поміж інших кольорів найбільшу роль у культових обрядах. У Південній частині України знахідки жіночих фігурок і зображень покищо поодинокі. Тільки зі стоянки Рогалик 8 на середній течії Сіверського Донця походить графічне зображення жінки.

Значення жіночих образів можна зрозуміти, лише враховуючи специфіку мислення первісних мисливців і збирачів, згідно з яким здатність природи до постійного оновлення, багатство її флори і фауни, асоціювалося з жінкою, яка виношує, народжує та вигодовує дітей. Це, однак, не виключає варіативності у семантиці жіночих зображень та їхніх функцій: вони є відображенням культу родючості, землі (кормової території), символами реальних або міфічних матерів-прародительок; це ті, хто керує душами родової общини; вони слугували для виконання обрядових колективних дій, а також втіленням домашнього вогнища, його затишку і тепла. При всьому розмаїтті трактування, наявність цих фігурок засвідчує широке побутування культу жіночого божества. У них закладені як реалістичні так і міфологічні уявлення про жінку – матір, господарку домашнього вогнища, прародительку роду, божество плодючості, володарку промислових

тварин та їстівних рослин, носій духу, тощо. Самі ж зображення, завдячуючи своєму втіленому змісту, слугували для виконання колективних мисливських ритуальних дійств, пов'язаних з промисловою магією та культом предків.

Окремо слід сказати про образ жінки-пташки, відображений у мізинській скульптурі з мамонтового бивня. Із застереженням можна припустити, що жінка-пташка була образотворчим втіленням складних міфологічних уявлень про єдність реального і потойбічного світу, куди переносяться душі померлих, а отже, засвідчує початок формування уявлень про нематеріальне або роздвоєння матеріального після смерті: тіло покидає, відлітає з нього безтілесна душа, яка є проявом анімізму, віри в душу, котра може існувати окремо від фізичного тіла.

Археологічним свідченням тотемічних уявлень фінальнопалеолітичної і мезолітичної людності України є знайдені у гротах Кам'яної Могили плиточки з пісковика розмірами від 5 до 70 см. У первісному стані вони лежали на полицках, утворених при вивітрюванні м'яких частин стель гротів, але пізніше більшість їх була скинута вітром на споди гротів. В. М. Даниленко визначив ці плиточки як праобрази чуринг – тотемічних символів, а М. О. Чмихов – самими чурингами – тотемами. За спостереженнями етнографів чуринги (мовою австралійського аборигенного племені аранда) містились у спеціальних таємних сховищах і символізували належність їх власників до якоїсь тотемної групи. У гроті Чуринг В. М. Даниленко, а пізніше М. О. Чмихов в сукупності знайшли 50 плиток з пісковика, які за формою нагадували різні породи прісноводних риб з нанесеними на них лінійно-геометричними накресленнями зі слідами червоної охри і чорної сажі. Деякі лінії підкреслювали особливості форми риб, інші, на думку В. М. Даниленка можна розрізняти як зображення мамонта, бика, птаха, жінки, рослини. Вважалися чуринги і вмістилищем людських душ, зосередженням зародків людей, тварин, птахів, риб, рослин. Оживити зародки, вкладені до чуринги тотемом у його давноминуле життя (час сновидінь) можна було здійснюючи обряд натирання чуринги охрою та жиром та виконанням довкола неритуальних заклинань, співів. В уяві аборигенів після цього тотем змушує зародки виходити з чуринги, а по закінченню життєвого шляху знову повернутися до неї. Чуринга уособлювала тіло тотема і водночас тіло його власника. Виконуючи обряд із чурингою мисливець і збирач залучався до героїчних діянь свого тотема, отожднюючись з ним і переймаючи його могутність.

Крім чуринг Кам'яної Могили тотемом, пов'язаним з вірою в існування надприродного зв'язку та кровної спорідненості родового колективу з різними видами тварин, птахів, риб, змії, рослин могли правити й інші артефакти. Зокрема тотемами могли слугувати вовчі черепи, прилаштовані на покрівлях Мізинської і Пушкарівської стоянок, симво-

лами тотемів-тварин – анімалістичні зображення, тотемів риби, яєць-ікринок – рибоподібні плиточки Кам'яної Могили та чуринги-гальки з печери Балин-Кош у Криму.

Простежується за археологічними джерелами у світогляді первісного населення України фетишизм – віра у надприродну властивість деяких предметів, їх магічну силу. Фетишами доречно трактувати численні артефакти з пізньопалеолітичних і мезолітичних стоянок, зокрема підвіски з щелеп та просвердлених зубів тварин, намистини з мушель і бурштину/

Крім задоволення суто естетичних вподобань їх власників вони мали й вищезазначене функціональне призначення. З гінцівської стоянки походять підвіски з фрагменту ведмежої щелепи і зубів ведмедя та вовка зі стоянки Міра на Запоріжжі – підвіски з зубів лисиці і росомахи, зубів коня – з Осокорівки, зубів ведмедя – з Межириччя, зубів пса – з Молодови 5, ведмедя і вовка – з Добраничівки, вовка, лисиці, рисі – Кудлаївки, Пісочного Рову Криниці 2, Зимівників, Народичів та інших. На багатьох стоянках трапляються просвердлені річкові і морські мушлі та бурштинові намиста. Крім функції прикрас на шиї людини втілювали релігійне пошанування предмета фетиша, були матеріалізованою вірою у його чудодійну захисну силу та допомогу.

Ускладнення світоглядних уявлень первісних мисливців і збирачів мало місце у пізньому мезоліті. З'являються перші могильники, які мали ідеологічне значення. Поховальний культ віддзеркалював уявлення життя, смерті, відродження. Він містив сукупність обрядових дій, які мали відношення до померлих і пов'язаних з цими обрядами релігійних вірувань. Смерть уявлялася як закінчення життя на цьому світі і водночас як перехід до іншого світу, потойбічного. Цьому слугували засоби поховання, положення тіл покійників, супроводжувальний інвентар. Близько 18% похованих у Волоському могильнику на Надпоріжжі були посипані червоною охрою. Кістяки Волоського могильника у тому ж регіоні орієнтовані головами виключно у східному і південно-східному напрямку. Аналізуючи обряд посипання тіл похованих охрою та положення і орієнтацію похованих Д. Я. Телегін дійшов висновку, що населення, яке залишило могильники у пізньому мезоліті поклонялося Сонцю і пов'язаному з ним теплу, також вогню, який символізував домашнє вогнище з його затишком, теплом та спокоєм. Червоний колір охри теж символізував кров, тепло, а відтак і життя у потойбічному світі.

Наведені і інтерпретовані археологічні джерела з пізньопалеолітичних і мезолітичних пам'яток, залишених первісними мисливцями і збирачами засвідчують довготривалий процес формування й ускладнення релігійних вірувань. У пізньому мезоліті вони вже являли собою найдавнішу систему світогляду первісних мисливців і збирачів на теренах України.

Література

- Археология Украинской ССР: В 3 т. - К., 1985. - Т. 1.
Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. - 1953. - № 40.
Горелик А. Ф., Тарасенко Н. И. Женское изображение из палеолитического местонахождения Рогалик 8 на Северском Донце. - К., 1992.
Даниленко В. М. Кам'яна Могила. - К., 1986.
Ефименко П. П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. - К., 1953.
Зализняк Л. Д. Население Полесья в мезолите. - К., 1991.
Історія Української культури: В 5 т. - К., 2001. - Т. 1.
История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. - М., 1986.
Мириманов В. В. Первобытное и традиционное искусство. - М., 1973.
Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. - К., 1989.
Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. - К., 1982.
Телягін Д. Я. О скоплении костей и бивней мамонта на Семеновской палеолитической стоянке на Киевщине // Древняя история населения Украины. - К., 1991.
Черниш О. П. Палеолитическая стоянка Молодове 5. - К., 1961.
Чмихов М. О. Давня культура. - К., 1994.
Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка: К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. - К., 1965.
Яковлева Л. А. Образотворче мистецтво пізнього палеоліту // Археологія. - 1996. - № 3.
Яковлева Л. А. Роль женщины в позднепалеолитической общине (по материалам искусства Восточной Европы и Сибири) // Древняя история населения Украины. - К., 1991.
Яковлева Л. А. Символіка поховань пізнього палеоліту Східної Європи // Археологія. - 1994. - № 4.

ІНТЕРНАТ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА В НІЖИНІ

У статті досліджено правові засади та особливості інтернату, специфіку студентського життя в Ніжині наприкінці XIX – початку XX ст. На значному документальному матеріалі розкрито переваги і недоліки закритого характеру Інституту князя Безбородька.

Ключові слова: *Історико-філологічний інститут князя Безбородька, "Статут", інтернат, казенний кошт, студентська корпорація.*

Ніжинська вища школа перших сто років свого існування (1820 – 1920 рр.) носила ім'я князя Безбородька і була закритим навчальним закладом, у якому вихованці навчалися і проживали, маючи повне державне утримання, тобто перебували в інтернаті. Ідея інтернату є давньою і її поява відноситься до часів виникнення перших європейських університетів. Так, відомо, що вже в XIII ст. для бідних студентів Паризького університету стали влаштовувати так звані колегії, тобто гуртожитки, де студенти безкоштовно отримували і харчування і одяг [1]. Таким чином, поступово складався такий побут студентства, коли отримувалася можливість навіть без грошей мати забезпечення і цілковито віддаватися навчанню.

В Україні така практика мала місце починаючи з Києво – Могилянської (1631 – 1632 рр.) академії, коли Петро Могила заснував для бідних студентів так звану "бурсу". У Російській імперії заклади інтернатного типу з'являються з виникненням Московського університету (1755 р.), де молоді люди знаходилися на повному державному утриманні (кошти), звідси й назва – "казеннокошті". Надалі така практика розширювалася, проте на другу половину XIX ст. інтернатів при вищих навчальних закладах було небагато – це, зокрема, Петербурзький і Ніжинський Історико – філологічні інститути, а також духовні академії.

Вивчення історії вищої школи в Україні, в т. ч. і організації та функціонування інтернату, є достатньо актуальними, оскільки на сьогодні практично відсутні будь-які дослідження з цієї проблематики. Завданням нашої роботи є створення цілісної характеристики класичного зразка такого інтернату в Ніжинському Історико – філологічному інституті князя Безбородька (1875–1920 рр.).

Історико-філологічний інститут у Ніжині був покликаний готувати вчителів давніх мов, російської мови і літератури та історії. У Статуті інституту (§ 7) зазначалося, що штатне число вихованців визначається в

100 осіб, які живуть у будівлі інституту і знаходяться на повному казенному утриманні [2]. Державний інтерес виявлявся в тому, щоб студенти, забезпечені казною у всьому найнеобхіднішому, могли *"цілковито, безперешкодно віддаватися своїм навчальним заняттям, не відволікаючись, як це змушені робити університетські студенти, на копійчані уроки, щоб знайти засоби свого існування"* [3]. Почесний попечитель інституту граф О. О. Мусін – Пушкін зауважував, що чотирирічне перебування студентів інституту в інтернаті має для них, як майбутніх педагогів, ще й інше, вищою мірою важливе значення у виховному і дисциплінарному відношеннях. Пройшовши через таку школу, вони будуть справжніми педагогами за покликанням, які будуть цінувати ту діяльність, якій вони себе присвятили, і не будуть виходити із закладу педагогами за примусом, без визнання, за фатальною, несприятливою необхідністю, що склалася [4].

Розглянемо облаштування студентів у інститутському інтернаті. В "Инструкции в дополнение к уставу Историко – филологического института князя Безбородко в Нежине" в розділі про утримання студентів зазначається, що студенти розміщуються в особливих кімнатах, оснащених необхідними меблями (п. 60). У п. 61 читаємо: *"Кімнатне убєблювання утворюють: столи, стільці, дивани, шафи для зберігання всього, що відноситься до занять, туалетні шафи біля ліжок, нарешті металеві ліжка з матрацами і двома подушками, байковими і пікейними ковдрами і звичайною постільною білизною"* [5].

Відповідно до п. 7 "Правил для студентів", студенти були зобов'язані суворо дотримуватися встановленого в інституті порядку стосовно часу, призначеного для молитов, навчальних занять, обіду, вечері та ін., а саме:

З 7. 00 ранку студенти встають.

О 7. 30 ранку вранішня молитва і чай.

З 8. 30 до 14. 00 – лекції.

З 14. 00 – обід.

З 16. 00 до 18. 00 – додаткові лекції .

З 18. 00 – чай.

З 21. 30 – вечеря, вечірня молитва.

О 22. 00 – відкриття спальних кімнат.

О 23. 00 – всі студенти лягають спати [6].

Стосовно харчування студентів інтернату п. 66 "Инструкции..." зазначав загалом наступне: *" О 7. 30 ранку і о 18. 00 – увечері чай з булкою; об 11. 30 ранку – шматок хліба з сіллю; о 14. 00 – після полудня, на обід – три страви; о 21. 30 – на вечерю одна страва. З напоїв – квас і вода."*

Примітка. Хворим студентам їжа і напої призначаються лікарем" [7]. А в п. 67 роз'яснювалося, що страви на обідній стіл приготов-

ляються за особливим розкладом на цілий тиждень, який складається економом разом з черговим на кухні студентом і затверджується директором [8]. До речі, за "Правилами для студентів" останні повинні були по черзі виконувати обов'язки чергового на кухні.

Меню студентів інституту видається досить калорійним і поживним. Ось для прикладу, що споживали студенти на обід в період з 25 лютого до 3 березня 1876 р. : неділя – борщ, котлети, левашники; понеділок – суп з картоплею, зрази, налисники; вівторок – суп з рисом, котлети, левашники; середа – суп з картоплею, зрази, "хворост"; четвер – щі, ростбіф, сирники; п'ятниця – суп з картоплею, зрази, левашники; субота – суп з картоплею, котлети, млинці з варенням [9].

Щоб не склалося враження про вбогість і одноманітність раціону студентів, згадаємо ще такі страви протягом 1876 – 1878 рр., як баранина з картоплею, тістечка, нирки під соусом, яловичина з картоплею, біфштекс, курчата, бізе, молоко [10].

Крім того, обов'язковим було облаштування для студентів так званого святкового столу на Різдво та Великдень. Наприклад, 8 квітня 1913 р. Правління інституту ухвалило для великоднього столу студентів придбати 4 окороки шинки, 300 яєць, 20 пляшок вина, два пуди пасок, два пуди телятини і 8 сирних пасок [11]. Навіть у роки суворого режиму економії коштів (1908 – 1910 рр.) не рахувалися з витратами на це. Так, наприклад, 20 грудня 1910 р. Правління інституту ухвалило для покращення різдвяного столу студентів придбати: шинки 2 окороки до 10 руб., індичок 8 шт. на 16 руб., поросят 10 штук на 11 руб., булок 3 пуди 10 фунтів на 15 руб., а всього на 52 руб. [12].

Таке забезпечення ніжинських студентів було повним контрастом до харчування пересічного російського студента. На думку найавторитетнішого фахівця з історії російського студентства А. Є. Іванова, *"у цілому факти свідчать: наприкінці XIX – початку XX ст. більшість російського студентства хронічно недоїдала. У роки Першої світової війни недоїдання переросло в хронічне голодування. Причиною було різке подорожчання продуктів харчування"* [13]. Так, під час анкетування харківські студенти в 1901 р. про свою їдальню писали таке: *"М'ясо – підшова", "Борщ – якесь місиво", "Час від часу переходжу на ковбасу, щоб відпочити від обідів у студентській їдальні"* [14]. А що повинен був казати радянський студент на початку 1920 – х рр., вже за більшовицької влади ? За результатами анкетування 1923 р. 17,8 % студентів відповіли, що обідають коли – не – коли, 22, 7 % – ніколи не мають м'яса, у 40 % м'ясо буває –2 рази на тиждень [15]. І таких прикладів можна наводити багато, коли студенти були приречені на напівголодне існування.

Колишні студенти ніжинського інституту свідчили зовсім про протилежне. Так, випускник 1900 р. П. О. Єгоров зауважував, що *"харчу-*

вання студентів було більше ніж достатнім: за обідом три поживних страви, вечеря м'ясна, багато квасу, а до чаю давалося по 10 грудочок цукру" [16]. О. О. Карпеко (випускник 1914 р., а в 1922 – 1924 рр. і директор інституту) у своїх спогадах зазначав, що "між вранішнім чаєм [...] і обідом, на великій перерві до їдальні на перекуску спускалися бажуючі, Там, здебільшого, з'їдали шматок хліба і запивали чудовим інститутським квасом. Іноді на столах стояли декілька склянок молока. На обід зазвичай подавалося три страви, а в святкові дні – чотири. Четвертою була якась холодна закуска перед рідким. Завершувався обід обов'язковим солодким: фруктами, тістечками, какао, желе, морозивом і тому подібними спокусливими речами" [17].

Власне ж їдальня знаходилася на першому поверсі північного крила будівлі інституту. Вона була великою і світлою. Зліва від входу вздовж стіни стояли два довжелезних столи, які були накриті білими скатерками. Справа були ще два таких столи. Обабіч столів стояли ослони для сидіння. За окремим столом сидів певний курс, а на ослонах були позначені постійні місця для студентів, які закріплювалися за ними на всі чотири роки навчання. За порядком у їдальні завжди наглядали чергові наставники студентів [18].

За словами О. О. Карпека, "їдальню всі любили не тільки тому, що там можна було ситно поїсти. Їдальня була ще й місцем різних студентських зібрань. Останні, здебільшого, відбувалися під час вечірнього чаювання, коли доступ до неї був можливим найдовше – аж до півтори години. Керівниками таких зібрань, зазвичай, бували старшокурсники [...] Говорили коротко, не розмазуючи, економлячи час. Рішення ухвалювалися винятково конкретні. До виконання вони починали втілюватися негайно. В їдальні також відбувалися зібрання з питань суто побутового характеру: обговорювали кухонні справи, лазневі, лікарняні, білизняні і т. п." [19].

Особливим предметом клопотів адміністрації інституту було здоров'я студентів. За штатним розписом служб інституту в ньому обов'язково повинна бути лікарня з лікарем і фельдшером. Вона знаходилася в цегляному одноповерховому будинку на межі двору і парку. Там були амбулаторія, аптека і стаціонар на 10 ліжок. Витрати на забезпечення лікарні були досить значними. Наприклад, в 1883 р. аптеці Келера в Москві за придбані ліки заплатили 215 руб. 59 коп., а аптеці Бялкевича в Ніжині 85 руб. 97 коп. [20]. У 1897 р. аптекар В. Миронський надав ліків на 381 руб. 07 коп. [21], а в 1903 р. з аптечного складу Равиковича було відпущено ліків на 234 руб. 11 коп. [22].

У лікарні передбачалося лікування так званих "легких" хворих, яким надавалися відповідні ліки і передбачалося їхня ізоляція. Разом з тим, деколи в лікарні перебували не тільки хворі. О. О. Карпеко у

спогадах зазначав, що студенти часто використовували перебування в лікарні для посиленних занять і якщо комусь потрібно було підігнати який – небудь предмет, то він прагнув потрапити на стаціонарне лікування. У лікарні можна було працювати цілий день і навіть не витратити час на відвідання їдальні, бо їжу приносили до лікарні. Вечорами можна було навіть до пізніх годин займатися навчанням. О. О. Карпек припускає, що інститутське начальство, мабуть, здогадувалося про такі хитрощі студентів, проте ніяких покарань не було – надто благородну мету переслідував такий обман [23].

Безкоштовним було для студентів лікування і протезування зубів, а також придбання окулярів, в т. ч. і з темним склом. Так, наприклад, багато років слідкував за здоров'ям студентів дантист Вайсбанд, який за договором із Правлінням інституту регулярно це робив і, зокрема, в 1906 р. він подав рахунок за лікування на 51 руб. 80 коп. (1 цементова пломба – 25 коп., екстракція 1 кореня – 25 коп., 1 платинова пломба – 60 коп.) [24]. Якщо звичайна пара окулярів коштувала 3 руб., то в 1879 р. для студента І. Жеребцова придбали спеціальні окуляри в очній клініці Університету св. Володимира за 39 руб. 59 коп. [25]. Загалом же, Правління інституту кожного року замовляло по декілька пар окулярів для студентів.

Звичайно ж, студенти мали і тяжкі захворювання, які вимагали значних коштів і тривалого лікування. Наприклад, в 1877 р. студенту А. Стефановському, який перехворів хронічною плевропневмонією, Правління інституту надало 125 руб. для лікування в м. Липецьку кумисом. Така ж допомога була надана П. Барсову (страждав болями в грудях, кашлем з кров'ю і мокротою) для лікування кумисом у тому ж закладі в м. Липецьку [26]. У серпні 1881 р. вкрай нужденному К. Рубінському було видано 100 руб. для тривалого лікування терміном з 1 вересня до 1 січня 1882 р. [27].

Особливо показовою у цьому відношенні була ухвала Правління інституту від 7 березня 1903 р. Було заслухано рапорт лікаря Самойловича про те, що студент IV курсу Юрьєв, страждаючи протягом трьох років хронічною бугорчаткою легенів, потребує кліматичного лікування на півдні. Лікар радив відправити хворого на батьківщину в м. Тифліс. Правління ухвалило: " *Виходячи із заяви лікаря і беручи до уваги хворобливий стан студента Юрьєва, п. Голова (директор Ф. Ф. Гельке – П. М.) знаходить можливим відправити його на батьківщину у супроводі фельдшера Інститутської лікарні і видати кошти на лікування і поїздки на батьківщину в розмірі 100 руб.*" [28].

Як відомо, до інституту приймалися молоді люди без фізичних вад, які, як вважалося, могли б заважати майбутнім вчителям у їхній педагогічній роботі. Проте інвалідність набута за період навчання не

ставала перешкодою для надання матеріальної допомоги на лікування. З наявних документів не вдалося з'ясувати, яким чином випускник Д. Яворський втратив ногу, проте Правління інституту 25 квітня 1903 р. ухвалило придбати за 100 руб. протез для Яворського у київському хірургічному магазині Л. М. Кауч [29]. Наведені витрати були найбільшими видатками на лікування студентів, а незначні захворювання до документів Правління, звичайно ж, і не потрапляли.

Як відомо, чистота – запорука здоров'я і в інституті за цим суворо стежили. Як зазначав О. О. Карпеко, відвідини лазні були такими ж обов'язковими, як і зміна білизни два рази на тиждень. За його ж визначенням, *"в інституті загалом підтримувалася зразкова чистота, особливо в гуртожитку"* [30]. Інститутська лазня розташовувалася в дворі між пральнею і лікарнею. Лазня нагріювалася два дні, бо за один день її не встигали всі відвідати. Встановлювалася черговість на купання. Студенти відвідували її на другий день. До цього порядку прилаштувалися й інші господарські справи, зокрема, на день лазні мінялася постільна білизна, а на тумбочки біля ліжок клалися чисті сорочки, підштаники, шкарпетки, рушники і носові хустини. Того ж дня на кухні готувалося побільше квасу і обов'язково легкі страви, щоб студенти не йшли до лазні з туго набитим шлунком. Крім того, служителі слідкували за тим, щоб у коридорах, їдальні та інших місцях загального користування не було протягів [31]. Цього дня заняття відбувалися зі значною кількістю відсутніх студентів і це не вважалося порушенням правил, оскільки майже не було випадків відсутності студентів в аудиторіях без поважних причин. Дехто зі студентів встигав побувати в лазні навіть до сніданку. День лазні для студентів закінчувався пізно ввечері.

Час від часу адміністрації інституту доводилося ухвалювати рішення, які підтримували порядок в інтернаті, особливо тоді, коли виявлялися певні відхилення в його підтриманні. Так, зокрема, 1 грудня 1910 р. Правління інституту ухвалило наступне: *"Зобов'язати студентів неухильно і з ретельною акуратністю здавати у чітко визначені терміни, тобто по середах і по суботах, ношену білизну служителям навзаєм отримуваної чистої білизни; причому невчасно здана білизна буде вважатися втраченою і на підставі правил для студентів Історико-філологічного інституту вартість кожної втраченої речі буде заноситися до боргової книги за студента та компенсовуватися з третьої не в залік зарплати, отримуваної при призначенні на місце"* [32]. Ця ухвала спонукала студентів до більшої дисципліни стосовно дотримання вказаного порядку і відмовлятися від певних хитрувань з білизною.

Стосовно ж забезпечення студентів одягом, взуттям і т. п., то протягом всього періоду існування інституту були певні коливання в

бік збільшення чи зменшення кількості цих предметів. Зокрема, 26 травня 1901 р. Правління інституту ухвалило проект забезпечення студентів одягом і взуттям на наступні роки. Процитуємо всю ухвалу:

"1. Студентам, які вступили на 1-й курс, на початку 1-го навчального півріччя видаються: віц-мундир, сукняна тужурка, драпове пальто, одна пара штанів, одна пара черевиків і одна пара калош; на початку 2-го півріччя одна пара черевиків і одна пара калош і штанів і в травні місяці парусинова тужурка.

2. Студентам 2-го курсу на початку 1-го навчального півріччя видаються: віц-мундир, одна пара штанів, черевиків і калош; на початку 2-го півріччя одна пара штанів, черевиків і калош і в травні місяці білий кітель (з чортової шкіри).

3. Студенти 3-го курсу на початку 1-го навчального півріччя отримують сукняну тужурку, по одній парі штанів, черевиків і калош і на початку 2-го півріччя – по одній парі штанів, черевиків і калош і в травні місяці – парусинову тужурку.

4. Студенти 4-го курсу отримують драпове пальто або, за бажанням, 25 рублів після закінчення курсу, віц-мундир, по одній парі штанів, черевиків і калош і в другому півріччі по одній парі черевиків.

Крім того на початку кожного навчального року студенти всіх чотирьох курсів отримують форменого кашкета і по одній парі підтяжок. Білизною натільною і постільною студенти, які знаходяться в Інституті, користуються без обмежень певним числом; тим же студентам, хто закінчив курс (тобто випускникам – П. М.), дається у повну їхню власність по три зміни натільної білизни" [33].

У ціновому вираженні весь комплект обмундирування студента був досить значним. Наприклад, в 1890 р. придбані для студентів роботи коштували 7 руб., напівпальто – 6 руб., штани – 2 руб., краватка – 20 коп., підтяжки – 1 руб. 15 коп. [34].

Як бачимо, студенти інституту мали гарне забезпечення одягом і взуттям. На практиці доволі часто доводилося робити понаднормові видачі речей. Для ілюстрації процитуємо прохання студента IV курсу Миколи Гладилова до Правління інституту 27 листопада 1882 р., тобто це за декілька тижнів до кінця першого півріччя (подаємо мовою оригіналу): "Износил свои брюки, я имею честь покорнейше просить Правление Института сделать мне новые дополнительные брюки, так как в противном случае я буду лишён возможности не только выходить из Института, но даже ходить на лекции и даже на уроки в гимназию" [35]. Прохання М. Гладилова було задоволено.

Інтернат давав студентам також можливість безкоштовно отримувати послуги перукаря, який регулярно відвідуючи інститут підстригав і навіть голив усіх бажуючих. Бажали голитися не всі. Для декого борода була предметом особливого пошанування. Колишній учень

інститутської гімназії, а згодом і власне інституту В. В. Данилов згадував: "Я помню все выпуски Института, начиная с 1895/96 учебного года и по 1904/05. Эх, какие там были в старые годы студенты-бородачи ! Красота !" [36]. За договором з Правлінням інституту перукар після проведеної роботи отримував від студентів спеціальні марки, які наприкінці місяця повертав до Правління для грошового розрахунку. Тривалий час надавав студентам такі послуги перукар Купріяненко, проте в 1897 р. його зазідали в маніпуляціях з марками і договір розірвали. Було укладено новий договір з іншим власником перукарні – Зискіним, який зобов'язався за 20 руб. на місяць присилати до інституту для підстригання і гоління студентів майстра (не єврея) два рази на тиждень увечері від 18 до 23 год., визначивши ціну за 1 гоління – 5 коп., за підстригання – 10 коп. [37]. Як згадував О. О. Карпеко, *"виявом гарного смаку ми вважали також кожного дня чистити черевики, свій костюм, натирати крейдою гудзики, одягати білий комірець, чистити зуби і часто підстригатися і голитися. Здебільшого підстригалися "їжачком", голили тільки бороду, вуса залишали [...] Перукарський стілець розташовувався на третьому поверсі головного корпусу, в студентській залі навпроти великого старовинного дзеркала"* [38].

Цікавою деталлю побуту студентів було те, що вони самі навіть ліжок не заправляли, не говорячи вже про доставку води, палива для груб у спальнях, освітлення і т. п. дрібниць повсякденного життя. Все це робили так звані служителі, закріплені за кімнатами студентів чи іншими приміщеннями інституту. Служителі були, як правило, відставними солдатами чи унтер-офіцерами, які сумлінно виконували свої обов'язки, зазвичай називаючи студентів "панічами". Якихось конфліктів між "панічами" і служителями, які б розбирало Правління інституту, здається, не було, а студенти зберігали добру пам'ять про своїх помічників і через півстоліття після випуску: *"Как сильно запечатлелись в нашей памяти и лица, и вся обстановка того времени ! Кака живые стоят передо мной даже наш низший персонал: и старики Лука и швейцар Андрей, и гардеробник Фёдор, и "библиотекарь" Иван..."* [39].

Дозвілля студентів було різноманітним. Під час зимових канікул, як згадував О. О. Карпеко, студенти *"відвідували вечори в місті, більше займалися музикою і співали в інституті, проводили тривалі шахові турніри, багато писали листів, організовували навіть заміські прогулянки, чого не могли робити під час навчання, коли необхідно було всю увагу спрямовувати на вивчення лекцій і рекомендованої літератури, яку в перші місяці не вміли використовувати як треба, читали все підряд. Відпочили між першим і другим семестрами добре"* [40].

Окрім канікулярних днів, творчий відпочинок студентів бував здебільшого наприкінці робочого дня, після вечері, коли влаштувалися своєрідні концерти. Співали хором українських, російських пісень під акомпанемент гітари, чи без неї. *"Як було тепло і затишно, коли були разом ! Можливо і не вміли тоді берегти, так як треба, те тепло, дещо послаблюючи його своїми дрібними сварками, проте це були лише малесенькі хмарки, які набігали на наше здебільшого безхмарне небо"* [41]. Справжнім святом і відпочинком душі для студентів були музично-вокальні вечори, коли до інституту приходили гості з міста. Часто організовувалися і спільні вечори, наприклад, з жіночою гімназією Кушакевич. Проведення вечора було можливим тільки після дозволу попечителя Київського навчального округу. Репертуар був класичним та великодержавно-патріотичним. Були в репертуарі і твори українських митців: пісні, поезії, фрагменти оперних творів. Деколи ці вечори мали благодійницьке спрямування і зібрані кошти (іноді більше сотні рублів) передавалися на відповідну добротворчій акцію, в т. ч. і на допомогу так званим "своєкоштным" студентам, тобто тим, хто не проживав у інтернаті і не був на повному державному утриманні. Вечір завершувався танцями, як правило, під духовий оркестр 44-ої артилерійської бригади, розквартированої в Ніжині. Після танців студентам дозволялося проводити додому дам, з якими вони танцювали чи спілкувалися на вечірці. Як зазначав у своїх спогадах О. О. Карпечко, студенти були дуже задоволені після таких вечорів, коли започатковувалися дружні стосунки багатьох студентів з ніжинськими дівчатами. Загалом, студенти були задоволені тим, що повеселилися так як треба і тим, що побачили на вечорі все ніжинське товариство [42].

Проте такого ж задоволення студенти не отримували від своїх моральних зобов'язань та інших приписів "Правил для студентів". Зокрема, п. 5 зазначав наступне: *"5. Студенты Историко-филологического института князя Безбородько должны исполнять христианские обязанности. Институт требует, чтобы студенты: во-первых, ежегодно были у исповеди и святого причастия; во-вторых, чтобы в воскресные и праздничные дни, в которые учащиеся увольняются от классных занятий, присутствовали при Божественной литургии; во-третьих, чтобы ежедневно являлись к утренней молитве в 7 ½ часов."*

Примечание. Чтение как утренних, так и вечерних молитв, а равно и молитв перед обедом и после обеда, возлагается на одного из студентов ежедневно по очереди. После утренней молитвы, читается Евангелие на греческом языке. Чтение молитв начинается не раньше прихода наставника в столовую. До окончания молитвы, после обеда и ужина, студентам воспрещается выходить из столовой без особого на то разрешения. " [43].

З кожним роком зростало число тих, хто ці зобов'язання ігнорував чи якимось чином обходив. Конференція інституту неодноразово обговорювала питання стосовно виконання студентами християнських зобов'язань та ухвалювала рішення про посилення контролю за цим та спонукання студентів до неухильного виконання п. 5 "Правил". Проте, адміністрації переломити цю тенденцію так і не вдалося. Наприклад, у 1882 р. протоієрей інститутської церкви А. Хойнацький у своєму рапорті до Конференції відзначав, що *"всі студенти минулого тижня Великого Посту цього 1882 року говіли, сповідувалися і причастилися святими Таїнствами в Інститутській Церкві, за винятком наступних семи студентів першого курсу"* [44] і далі перераховував їхні імена. Трохи пізніше, в 1901 р. у сповідній відомості Свято-Олександрівської церкви зазначалася начебто благополучна ситуація стосовно сповіді та говіння студентів: *"Всі, хто навчається в Інституті і Гімназії, які були в наявності, числом 66 учнів по Інституту, 127 по Гімназії, говіли в Інститутській церкві, а ті, хто від'їжджали у відпустки, привезли свідоцтва про говіння від місцевих причетів – по Інституту – 27 і по Гімназії – 94"* [45].

Ця "благополучна" картина вже за декілька років змінилася майже до протилежної, коли сам директор І. І. Іванов 31 серпня 1912 р. на засіданні Конференції запропонував відновити в інституті читання молитов. Тоді Конференція ухвалила поставити в обов'язок студентам суворе дотримання припису правил для студентів інституту відносно читання вранішньої (о 8 год.), передобідньої і післяобідньої молитов. Це пояснювалося тим, що вже в останні роки директорства Ф. Ф. Гельбе (а потім і за І. І. Іванова) цими приписами правил стали нехтувати і, зокрема, загальна молитва не здійснювалася, а вранішня молитва була зведена до того, що одним (деколи двома – трьома студентами) читалися встановлені молитви і таке невдовзі зійшло нанівець [46].

Підтвердження цьому знаходимо у спогадах О. О. Карпека: *"Ні якої реєстрації відвідань церкви в наш час (1910–1914 рр. – П. М.) не існувало, проте без будь-якого запису згадувалися ті, хто акуратно відстоював обідні і вечірні. Відзначали їх іноді як найбільш позитивних. Проте на менш позитивних не накладалося ніяких стягнень. Таких випадків не було. Вимога обов'язково бути в церкві ставилася один раз на рік, у великий піст, коли всі повинні були говіти. Це відбувалося в перший тиждень посту. Навчальні заняття цього тижня скасовувалися. Ходити до церкви повинні були щоденно і вранці і ввечері. Це зобов'язання студенти виконували без будь-якого задоволення: воно їх надто втомлювало. Тому встановлювалася черга: частина студентів йшла до церкви, а частина залишалася в своїх кімнатах чи йшла куди-небудь у гості. Деякі на перший*

тиждень посту відїжджали додому, звідки привозили довідки про говіння. Ці довідки деколи були надто неофіційні, написані рідними, родичами чи просто знайомими. Ніхто з адміністрації до цього не придивався, як не придивався і до того, що лави студентів інститутській церкві під час говіння були надто рідкими" [47].

А чи мали місце відкриті конфлікти між студентською корпорацією і адміністрацією інституту? Як відомо, наприкінці XIX ст. протестні акції студентів російських університетів стали звичним явищем. Причин виникнення протестів було багато, а найчастіше вони мали стихійний характер і були пов'язані з кричущою несправедливістю начальства, забороною студентських зібрань та організації, зростаючою політизацією суспільства. Конфлікти такого роду тоді називалися обструкціями, а з точки зору влади – "безпорядками". Виходячи з наявних документів, можемо стверджувати, що за всю історію існування Інституту князя Безбородька такий конфлікт мав місце тільки одного разу і збігся в часі з сотою річницею пам'яті князя О. А. Безбородька в 1899 р.

Конфлікт мав дві фази, які, здавалося б, зовсім не пов'язані між собою. Невдоволення студентів режимом інтернату спершу вилилося в інцидент в їдальні 11 лютого 1899 р. Під час обіду, і за присутності інспектора А. В. Добіаша і чергового наставника А. П. Кадлубовського, деякі студенти IV курсу демонстративно скинули на підлогу яблука, які були на столах. Після цього студенти IV і II курсів встали і тим самим змусили всіх студентів теж підвестися з-за столів. Прочитавши молитву (що означало завершення обіду), студенти, не піднімаючи скинуті яблука, залишили їдальню [48].

Конференція інституту, розглянувши рапорт інспектора А. В. Добіаша, засудила такі дії студентів і ухвалила просити директора оголосити догани студентам IV і II курсів і попередити четвертокурсників, що *"у випадку не виправлення вони будуть виключені з інституту"* [49]. Важко сказати, як ці рішення вплинули на студентів, проте все це мало продовження. З березня 1899 р. Конференція інституту, обговорюючи питання про вшанування пам'яті О. А. Безбородька (6 квітня виповнювалося 100 років від дня його смерті), ухвалила провести цього дня божественну літургію та урочистий акт з виступом професора М. М. Бережкова, звільнивши від занять студентів інституту та учнів гімназії [50].

6 квітня під час обіду на столах у їдальні стояли куплені студентами пляшки вина і пива, що було порушенням режиму (ст. 12 "Правил для студентів" забороняла спиртні напої в інституті, хоча, як вже згадувалося, на Великдень студентам давали вино). Спроба інспектора і чергового наставника не допустити розпивання спиртних напоїв призвела до вибуху невдоволення студентів. Конференція інституту

два дні (26 і 27 квітня) обговорювала події 6 квітня і поведінку студентів. Було ухвалено оголосити догани всім, хто був причетним до внесення спиртних напоїв чи непокори того дня. Крім того, було ухвалено, що *"более строгому взысканию подлежат студенты, дерзко обращавшиеся к начальнику заведения, а также все те, которые виновны в шикании, свистках и шуме в столовой, битьи стёкол и бросании бутылок в верхнем студенческом помещении после обеда и в шуме, тушении ламп и вторичном битьи стёкол там же после 11-и часов, равно как и в проламывании двери в столовую. Конференция имеет основание отнести все только что упомянутые безчинства к студентам младших курсов, как и в прежде бывшем шикании в столовой и в неявке всем курсом на домашнее чтение виновны младшие же курсы"* [51]. Конференція запропонувала 7 студентам I курсу і 6 студентам II курсу написати заяви про звільнення з інституту, зауваживши при цьому, що *"не желая однако поименованных студентов лишать возможности продолжать образование без потери учебного года, Конференция допускает всех их к переводным из курса в курс испытаниям, при чём подать прошение об увольнении они имеют по окончании испытаний"* [52].

Наприкінці травня 1899 р. Конференція ухвалила оголосити 8 студентам (з 13, що повинні були написати заяви), що вони можуть продовжити навчання в інституті, а 5 студентів було виключено з інституту [53]. Тоді ж Конференція окремо відзначила і старшокорсників, які не втрутилися і не зулянили ще на початку конфліктну ситуацію: *"При этом Конференция не может не выразить особенного порицания тем из студентов старших курсов, которые вместо того, чтобы добрым примером повлиять на младших, своими поступками и своими рассуждениями способствовали появлению пива или вина около всех без исключения приборов в столовой"* [54]. Студенти IV курсу, які в лютому самі були причетними до порушення режиму, цього разу не захотіли бути на боці адміністрації і конфлікт мав серйозні наслідки. На цьому інцидент було вичерпано і більше подібного "заколоту" не було, хоча й траплялися випадки невиконання "Правил для студентів".

У перші роки ХХ ст. наростаюча політизація суспільного життя зачепила і студентське середовище. Особливо це було помітним у роки революції 1905–1907 рр. Не вдаючись до аналізу студентського життя в ці роки (це тема окремого дослідження), зауважимо тільки те, що політичне розмежування серед студентів було досить істотним, хоча студенти й не брали активної участі в революційних подіях. Це розмежування справляло негативний вплив на стосунки в колективі. Одних студентів захопив вир революції, а інші були пасивними і не виявляли якоїсь зацікавленості в перебігу революційного процесу, а це не сприяло збереженню попередніх товариських стосунків. Саме

під час та після революції збільшилося число заяв від студентів з проханням дозволу на поселення на квартирі в місті. Зростаюче число заяв змушувало Конференцію інституту час від часу (в 1905, 1908, 1909 рр.) розглядати цю проблему. Зокрема, в 1909 р. Конференція констатувала, що сам устрій інтернату не сприяє навчанню, оскільки немає окремих кімнат для одного чи двох студентів, а ті кімнати, в яких проживають студенти, містять до 14 осіб. Такі умови не дають можливості сповна віддаватися науці. Конференція також наголошувала, що останнім часом ці труднощі значно примножилися. Лавина суспільних подій не могла не викликати серед студентів відгуку на ці події, які повсюдно захопили вищу і навіть середню школу та розділили учнівську молодь на різні групи з різними почуттями і поглядами [55].

Конференція визнавала, що *"просьбы о разрешении жить вне Института не могут быть удовлетворены по Уставу, но это не мешает обходу закона со стороны наиболее настойчивых и искусных. Многие из студентов находят возможным негласно обзаводиться не только частными квартирами, но даже законными семьями, и в таких случаях и принцип и факт интерната подвергаются уже полнейшему поруганию и окончательно дискредитируются в глазах студентов все Институтские правила и порядки"* [56]. У листопаді 1905 р. Конференція вже клопотала перед міністерством дозволити студентам поселення на приватних квартирах, проте не отримала дозволу. Разом з тим, в наступні роки ситуація з інтернатом не ставала кращою, хоча й не ускладнювалася.

"Гордіїв вузол" інтернатських проблем "розрубала" Перша світова війна, коли не стало й самого інтернату і зійшло нанівець безкоштовне державне утримання студентів. 9 серпня 1914 р. у зв'язку з початком війни Правління інституту ухвалило *"тимчасово закрити інтернат, оскільки всі його приміщення, навіть всі господарські, разом з господарським інвентарем надані лазарету, що відкривається. Протягом 12 серпня казеннокошті студенти повинні виселитися до міста на приватні квартири"* [57]. Директор інституту Й.-Е. Леціус клопотав перед міською Управою про допомогу в отриманні для студентів дешевих квартир, оскільки вони мають утримання всього на 20 руб. 53 коп. на місяць [58].

Після фактичної ліквідації інтернату студенти протягом 1914–1918 рр. проживали в будинку Самохіних на вул. Гоголя (декілька десятків осіб) та на приватних квартирах, отримуючи невелику грошову компенсацію. Перестала існувати їдальня з чотириразовим харчуванням. Зійшло нанівець державне забезпечення одягом і взуттям, а після пожежі влітку 1918 р. в коморі інституту, коли згоріли запаси тканинного матеріалу, більше ніхто не отримував ніякого одягу.

Тільки в короткі періоди між регулярними зайняттями садиби інституту військовими частинами в 1918–1920 рр. вдавалося надавати деякі помешкання у флігелях інституту для проживання найменш забезпеченим студентам. Головна ж будівля інституту після трирічного перебування в ній госпіталю та частих розквартирувань солдатів, була непридатною для функціонування хоча б у якості гуртожитку для студентів, не говорячи вже про відновлення повноцінного інтернату. Слідом за інтернатом ішов до завершення своєї освітньої місії і сам Історико-філологічний інститут князя Безбородька. Такий навчальний заклад радянській владі був непотрібним.

Таким чином, оглянувши історію функціонування інтернату в ніжинському інституті, можемо відзначити його наявність як виразну особливість інституту з-поміж інших вищих навчальних закладів Російської імперії. Закритий характер навчального закладу з інтернатом, де було повне державне забезпечення студентів, мав істотні переваги над іншими вишами країни, які не давали такого утримання, а студенти були змушені майже за все платити. Ці переваги дозволяли ніжинським студентам не думати про хліб насущний, про одяг і житло, а сповна присвятити себе одній справі – навчанню, маючи під рукою одне з найкращих книжкових зібрань імперії. Ціла плеяда відомих вчених і висококваліфікованих педагогів з вдячністю пізніше згадували свою alma mater – Інститут князя Безбородька.

Література

1. Кирпичников А. Очерк истории студенческих общежитий в Западной Европе и у нас / А. Кирпичников // Русская старина. 1899. - ноябрь. – С. 302.
2. Устав Историко – филологического института князя Безбородко в Нежине // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1875. – июль. – С. 66.
3. Мусин – Пушкин А. А. О Нежинском историко – филологической институте князя Безбородко /А. А. Мусин-Пушкин. – К., 1902. – С. 14.
4. Мусин – Пушкин А. А. Высшие учебные заведения с интернатами в Германии и Франции / А. А. Мусин-Пушкин // Известия Историко – филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. VII. – К., 1882. – С. 7.
5. Инструкция к уставу Историко – филологического института князя Безбородко в Нежине //Известия Историко – филологического института князя Безбородко в Нежине за 1877 г. – К., 1877. - С. 48.
6. Правила для студентов Историко – филологического института князя Безбородко в Нежине, утвержденные г. министром народного просвещения 10-го апреля 1876 года // Известия Историко – филологического института князя Безбородко в Нежине за 1877 г. – К., 1877. - С. 51.
7. Инструкция к уставу Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. - С. 48.
8. Там само. - С. 48.

9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧОН). - Ф. 1105, оп. 2, спр. 46, арк. 1 – 1 зв.

10. Див. : Там само. – Арк. 5 – 24.

11. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1888, арк. 35 зв.

12. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1665, арк. 124 зв. - 125.

13. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально – историческая судьба /А. Е. Иванов. – М., 1999. – С. 325.

14. Прилуцький В. Повсякденне життя студентів // Нариси повсякденного життя радянської України. - Ч. 1. – К., 2010. – С. 84.

15. Там само. – С. 84.

16. Егоров П. А. Воспоминания. - Рукопис / П. А. Егоров //Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. – С. 13.

17. Карпеко А. А. Там, где учился Гоголь. Ч. 1. – Рукопис /А. А. Карпеко //Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. – С. 139.

18. Там само. – С. 140.

19. Там само. – С. 141, 145.

20. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 2, спр. 213, арк. 3 зв., 5 – 5 зв.

21. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 908, арк. 7.

22. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1217, арк. 52 зв.

23. Карпеко А. А. Вказана праця. – С. 391-392.

24. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1410, арк. 89 зв.

25. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 2, спр. 105, арк. 48 зв.

26. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 61, арк. 131 зв. -132, 171 зв.

27. ВДАЧОН. Ф. 1105, оп. 2, спр. 134, арк. 453 зв. -454.

28. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1217, арк. 22 зв.

29. Там само. Арк. 34 зв.

30. Карпеко А. А. Вказана праця. – С. 362.

31. Там само. – С. 367.

32. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1665, арк. 113.

33. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1128, арк. 38.

34. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 2, спр. 310, арк. 16, 19 зв., 23.

35. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 2, спр. 179, арк. 2.

36. Лист В. В. Данилова до О. О. Карпека, 1960 р. (без дати) / Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины в м. Києві (далі: ЦДАМЛМ), ф. 284, оп. 1, спр. 106, арк. 22 зв.

37. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 863, арк. 38 зв.

38. Карпеко А. А. Вказана праця. – С. 109.

39. Лист Л. І. Пуцилова до В. В. Данилова, 16 вересня 1953 р. / ЦДАМЛМ, ф. 134, оп. 1, спр. 134, арк. 1.

40. Карпеко А. А. Вказана праця. – С. 132-133.

41. Карпеко А. А. Свой институт не забудем никогда /ЦДАМЛМ, ф. 284, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

42. Карпеко А. А. Там, где учился Гоголь. – С. 431.

43. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 54, арк. 2.

44. Моціяка П. П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів /П. П. Моціяка. – Ніжин, 2011. – С. 55-56.
45. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 2, спр. 359, арк. 3 зв.
46. Моціяка П. П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. – С. 134.
47. Карпеко А. А. Вказана праця. – С. 446.
48. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 999, арк. 8-8 зв.
49. Там само. – Арк. 7 зв.
50. Там само. – Арк. 12.
51. Там само. – Арк. 29-29 зв.
52. Там само. – Арк. 29 зв.
53. Там само. – Арк. 29 зв.
54. Там само. – Арк. 29.
55. Об интернате при Институте /Отчёт о состоянии Института кн. Безбородко за 1910-1911 учебный год //Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1911. – С. 27.
56. Там само. – С. 27-28.
57. Моціяка П. П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. – С. 169.
58. Там само. – С. 169.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО КІНЦЯ XVI СТ. У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Витоки взаємовідносин українського та польського народів сягають в далеке минуле. Історія українського народу на століття тісно перепліталася з історією польського народу. Цьому сприяли тісні економічні, політичні та культурні контакти як в додержавний час, так і протягом століть потому.

Сьогодні Україна стоїть перед вкрай принциповим вибором геополітичного статусу і місця на європейському континенті як незалежної, суверенної держави. Польща ж активно підтримує Україну на міжнародному рівні, захищаючи її інтереси. Проте в історії взаємовідносин українського та польського народів є сторінки, які недостатньо вивчені, деякі факти замовчувалися, документи трактувалися суб'єктивно, створювалися та поширювалися стереотипні уявлення, міфи, які впливали на історичну свідомість обох народів.

Це зумовлює актуальність даної теми та потребу детального її вивчення і переосмислення вченими обох країн. Метою даної статті є дослідження доробку польської історичної науки у вивченні історії взаємовідносин українських козаків та Речі Посполитої кінця XVI ст.

Провідними українськими фахівцями з дослідження польсько-козацьких відносин у польській історіографії є: Т. Гриневич [2, 3, 4], Є. Сінкевич [9], Л. Зашкільняк [5,6], Д. Вирський [1], О. Руда [7,8], Н. Яковенко [12].

Загальні тенденції польської історіографії репрезентують праці таких польських істориків, як: Є. Серчик [18], А. Грабський [15], Є. Матерницький [17] та інших. У наукових доробках цих вчених проаналізовано ті політичні реалії, у яких розвивалася польська історична думка.

Дослідженню проблем історії України у польській історіографії, в тому числі аналізу польсько-українських взаємин, процесів творення історичних концепцій, формуванню історіографічних ідей, присвячені праці польських істориків: Б. Барановського і З. Лібішевської [13], А. Стемпніка [19]. Особливо слід відзначити монографію А. Стемпніка [19], в якій автором проаналізована узагальнена історіографія українсько-польських відносин польськими науковцями XVIII – початку XX ст.

Період XV–XVII ст. в історії українського та польського народів є найбільш дискусійним у сучасній історіографії. На жаль, ці дискусії не привели до одностайності думок між українськими та польськими істориками. Навіть і в самому середовищі польської історичної науки існували кардинально відмінні оцінки та підходи стосовно історичного

минулого Речі Посполитої. Намагаючись дати відповідь на запитання про причини кризи і занепаду І Речі Посполитої, польські історики повертаються до історії взаємовідносин українського козацтва та Польсько-Литовської держави.

Оцінки козацтва, як соціального явища, у польській історіографії сягають XVI–XVII ст. Першим істориком, який згадав українських козаків, був польський хроніст М. Бельський. Його "Хроніка всього світу" мала значний вплив на подальші дослідження козацького періоду як важливе історіографічне джерело. М. Бельський описував козаків як повсякденне явище, добре відоме сучасникам. Він стверджував, що козацтво виділилося із народу завдяки розумовому складу і характеру окремих особистостей та специфіці умов життя[10].

В подальшому польські хроністи П. Пясецький, Ш. Старовольський у своїх працях сформували нейтральний стереотип козака-українця, якого до кінця XVI ст. ототожнювали лише з позитивними явищами: свободою, звитягою, відданістю, готовністю виступити на захист кордонів Речі Посполитої[1, с. 72-73, 85-86].

Серед тих, хто формував громадську думку польського суспільства про Україну кінця XVI ст. помітне місце займали хроністи І. Бельський і Р. Генденштейн. Вони дали опис перших "козацьких війн" другої половини XVI ст. – найбільш складного періоду у польсько-українських відносинах. При цьому варто звернути увагу на особливості біографії кожного з авторів, які вплинули на формування суспільно-історичних поглядів хроністів та специфіку висвітлення відповідних історичних подій. Зокрема, Р. Гейденштейн вів активне політичне життя як дипломат і королівський секретар. До того ж, поряд з основною роботою, займав посаду офіційного придворного історіографа, що вимагало від нього бути провідником загальнодержавної ідеології у висвітленні тогочасних історичних подій. Відповідно його хроніка містить цінну інформацію, але вимагає критичного ставлення з огляду на тенденційність викладу матеріалу [11, с. 61, 70].

І. Бельський, син М. Бельського, активно займався доопрацюванням спадщини батька, при цьому, не будучи професійним політиком, активно займався політичною діяльністю. Його "Хроніка Польська" висвітлювала історію Польщі крізь призму діяльності шляхти та магнатів, але максимально об'єктивно з використанням офіційних та неофіційних джерел, які історик критично переосмислював. М. Бельський був стриманий в історичних оцінках, подавав факти, які намагалися приховати або сфальсифікувати офіційні кола, тому деякий час його хроніка була заборонена королівським указом до відповідного редагування [11, с. 62, 70]. Ці праці започаткували різні оцінки та підходи стосовно козацьких рухів на Україні в XVI ст. Навіть належність обох істориків до одного суспільного кола не зумовлює єдності в оцінці історичних подій.

Погіршення польсько-турецьких відносин внаслідок козацьких морських походів, загострення козацько-польського конфлікту призвели до тенденційного висвітлення козащини у працях польських дослідників [1].

З 20-х років XVII ст. у польській історіографії починає формуватися стереотип українця-варвара, жорстокого та аморального розбійника, дикуна, якому протиставлялися польські шляхтичі, що боронили від зазіхань "польську Русь". Про козаків вчені цього періоду (В. Рудавський, С. Твардовський, В. Каховський) писали з відвертою неприязню, вживаючи до них прикметники "свавільний", "зрадливий", "відступник" тощо [8, с. 251].

Певні зміни у висвітленні українсько-польських відносин спостерігалися в польській історіографії другої половини XVIII – початку XIX ст., яка розвивалася під впливом ідей Просвітництва. Історики цього періоду (А. Нарушевич, Є. Бандтке, К. Квятковський) не схвалювали методи козацької боротьби, але з розумінням ставилися до мотивів, якими вони керувалися, виправдовували їхні самостійницькі прагнення [8]. Вчені вважали, що козацько-польські суперечки можна було залагодити шляхом мирних переговорів і компромісу, однак наявні розбіжності та небажання сторін не дозволили це зробити. Вони критикували обидві воюючі сторони: польську шляхту – за невміння вести бойові дії та егоїстичну політику, що шкодила національним інтересам, козаків – за укладання перемир'я із ворогами Речі Посполитої [8, с. 253].

Польські вчені-історики доби романтизму першої половини XIX ст. (Й. Лелевель, Г. Шмітт, Є. Морачевський) простежували тісний зв'язок між козацькими "бунтами" та ситуацією, що склалася в Україні XVI–XVII ст. Вагому частину провини за козацькі війни вони покладали на польську сторону, критикували антикозацьку урядову політику, соціальні та релігійні утиски. Проте негативно оцінювали й залучення козаків на службу Речі Посполитій. Реєстр, на їхню думку, був наслідком вимушеного компромісу, який обмежував можливості шляхти та її вплив на оборону краю. Натомість кордони Речі Посполитої, вважали, обороняло недостойне військо, що прославилося своїми розбійницькими походами [8, с. 225].

Й. Лелевель у праці "Польща, її історія та порядки" зауважував, що з часом в історії про козаків і не згадували б, якби не політика самої Речі Посполитої, яка взяла їх на службу, запровадивши реєстр, і довірила оборону південно-східних кордонів [15, с. 69]. Критика козацької політики Польщі поєднувалася з акцентуванням уваги на польської цивілізаційних заслугах на Сході. Українські козаки викликали певне зачарування у польських істориків-романтиків, зокрема, Б. Залеського та М. Чайковського, які сприймали їх як останніх лицарів Європи, котрі зберегли ідеали часів Середньовіччя [10, с. 89].

Сприйняття України та її народу польськими вченими другої половини XIX ст. різнилося з попереднім трактуванням окресленої проблематики.

Зокрема, представник варшавської історичної школи В. Смоленський вважав, що вже на початковому етапі розвитку українсько-польських відносин між поляками та лицарями українських степів було налагоджено тісну співпрацю. За посередництва поселенців польська колонізація "плугом і мечем" просувалася углиб степів, а козаки обороняли її від татарських навал. Взаємини між українцями та поляками кардинально змінилися з початком самостійних грабіжницьких нападів козаків на татар, з якими Річ Посполита намагалася підтримувати добросусідські стосунки. На думку вченого, така поведінка українських козаків змусила польських монархів запровадити козацький реєстр [6, с. 230].

Аналізуючи причини козацьких війн кінця XVI – першої третини XVII ст. польські історики критикували не лише методи боротьби козаків, а й застосування польським урядом сили для придушення повстань. Такі вчені, як: М. Бобжинський, В. Смоленський, А. Левицький, А. Яблоновський в козацько-польському протистоянні звинувачували не пересічних козаків чи українське населення, а можновладців і шляхту, які над державними інтересами поставили власні партикулярні – з одного боку, та козацьких отаманів, які виступали проти Речі Посполитої й укладали угоди з сусідніми державами – з іншого [8, с. 258–259].

Належну увагу дослідженню проблематики українського козацтва приділили також польські історики на зламі XIX–XX ст. Варто відзначити, що цей період характеризувався активізацією польської національної міфотворчості та формування негативних українсько-польських стереотипів і міфів, відповідно до яких козачину розглядали як суто внутрішню проблему Речі Посполитої та виправдовували збройне придушення козацьких виступів. Зокрема, А. Шельонґовський, Т. Корзон, Ф. Равіта-Ґавронський, Ф. Конечни в руйнівних суспільних процесах XVII ст. менше звинувачували устрій давньої Речі Посполитої, а більше – самих козаків, вважаючи, що поділ всередині козащини на реєстрових і чернь призвів до невдоволення та заворушень [6, с. 230]. На думку Т. Корзона, козацькі повстання XVI ст. були неминучими та зумовленими устроєм Речі Посполитої. Причину боротьби він вбачав у самій козащині і вважав, що розшарування українського козацтва на реєстрових, які утворили певну аристократичну групу, та "чернь", яка чинила грабіжницькі воєнні походи, лише загострило ситуацію [7, с. 147].

Історики кінця XIX – початку XX століть (А. Соколовський, Ю. Балабан, А. Шельонґовський, Ф. Равіта-Ґавронський, Ф. Конечний) були

переконані, що формування козащини було наслідком дефективного суспільно-економічного устрою Речі Посполитої, яка не спромоглася гарантувати безпеку Україні та забезпечити їй належний культурно-економічний розвиток. Польські дослідники не виводили генезу формування війська самостійної України від запровадження козацького реєстру, применшували значення реєстру та вважали його внутрішньою проблемою Речі Посполитої [8]. Ці вчені-історики дійшли висновку, що його запровадження мало для Речі Посполитої подвійне значення: з одного боку, обмежувало сваволю козаків, з іншого – сприяло складному та тривалому процесу формування козацтва як окремої станової групи зі своїми особливими інтересами, економічними та суспільними прерогативами, що і призвело до послаблення Речі Посполитої та козацько-польського конфлікту[8,с. 161].

З відновленням II Речі Посполитої стала актуальною проблема стосунків зі східними та південними сусідами, з якими Польщу пов'язувало багато сторінок історії. В міжвоєнній польській історичній науці склались дві протилежні історіографічні орієнтації – "західна" та "східна", представники яких схилилися відповідно до ідеологій політичних таборів "національних демократів" та прихильників Юзефа Пілсудського. Історики "західної" орієнтації (О. Чоловський, В. Собеський, Ф. Равіта-Гавронський, М. Бобжинський) вважали, що козацтво було ворожим до держави, гальмувало її розвиток і не вписувалось в розвиток нової політичної нації. Необхідними визначали заходи не з пошуку компромісу із козаками в XVI ст., а рішучі дії з їх радикальної асиміляції в єдиному державному організмі [4,с. 322].

Ф. Равіта-Гавронський вбачав необхідність силового розв'язання "козацького питання" на Україні, оскільки козацтво, на його думку, було фактором, який перешкодив повній асиміляції руського населення в єдиному національно-політичному організмі Речі Посполитої [3, с. 332]. За подібні суб'єктивно-оціночні та політично зорієнтовані погляди на історію Польщі Ф. Равіта-Гавронський пізніше буде розкритикований ревізіоністом в польській історичній науці О. Гуркою [2, с. 16].

Відомий історик Краківської історичної школи М. Бобжинський, як прихильник західної історіографічної орієнтації, розглядав козацтво як породження хибної політики Польщі на Сході. А польська влада, на його думку, своїми планами війни з Османською імперією сприяла зростанню та зміцненню козацтва[4,с. 321].

Натомість представники "східної" орієнтації з табору Ю. Пілсудського, зокрема С. Закревський, шукаючи міжнаціонального компромісу між польським та українським народами, розглядали українське козацтво не як деструктивний чинник, а як невід'ємний елемент буття Речі Посполитої. Подібною точки зору дотримувався видатний польський історик В. Томкевіч. У розвідці "Польська чорноморська політика Нової доби"

питання участі та ролі українського козацтва в політичному житті Речі Посполитої вчений розглянув побіжно, проте зробив висновок, що канцлер Я. Замойський в значній мірі недооцінював вплив козацького фактору на розвиток польської держави і саме відсутність вирішення козацького питання призвело до польсько-турецьких війн в подальшому [4, с. 306]. Вирішити козацьке питання, вважав В. Томкевіч, можливо було шляхом реалізації ідей гетьмана Станіслава Конєцпольського, залучивши козацтво до політичного тіла Речі Посполитої, створивши з українського козацтва постійне осіле військово-формування, яке б підтримувало колонізацію степу, охороняло вихід до Чорного моря та вело б боротьбу з Кримським ханством [4, с. 307].

З 30-х років ХХ ст. в історичній свідомості польського суспільства почалося руйнування стереотипів, пов'язаних з українським козацтвом. В контексті цих суспільних процесів об'єктивний підхід до висвітлення козацько-польських відносин був започаткований польським істориком О. Гуркою, який у своїх дослідженнях історії Речі Посполитої ХVI–ХVII ст. висунув гасло "ревізійонізму" всієї польської історичної науки [2, с. 14]. Вчений розглядав козацтво як важливий елемент польсько-литовської політичної системи, який міг бути використаний у зовнішньополітичних акціях проти Османської імперії та Кримського ханства. Але, як вказував історик, таким заходам протистояли українські магнати та маси шляхти, що через власні егоїстичні інтереси довели державу до руїни [4, с. 321].

У 40-х – першій половині 50-х років ХХ ст. радянська польська історіографія лише епізодично зверталася до проблем козацтва ХVI ст., цензура та політичний тиск майже повністю позбавили істориків можливості об'єктивного історіописання.

Лише з кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст. соціально-політичні та національні аспекти української історії опинилися в центрі уваги польських науковців, які на той час почали відходити від офіційної ідеологічної доктрини. Козацьку проблематику в даний період досліджували такі вчені: В. Серчик [18], А. Подраза [5], З. Вуйцик [8] та ін., які не лише простежували зв'язок між українським народом і козаками, а й сприймали останніх як виразників народних соціальних і національних інтересів, що виступали за відновлення державності. Їхнім здобутком було те, що вони переглянули надбання польської історичної науки, зокрема, піддали критиці ідею цивілізаційної місії Польщі на Сході. Так, З. Вуйцик чи не вперше в польській історіографії наголосив, що, крім культурних здобутків, поляки принесли в Україну соціальний гніт і денационалізацію. Створена З. Вуйциком концепція українського козацтва була сприйнята й іншими тогочасними науковцями, які почали розглядати козацькі виступи як національно-визвольні змагання усього українського народу [8, с. 259].

В сучасній польській історіографії активізувалися дослідження причин і наслідків козацьких війн для Речі Посполитої. Українське козацтво й надалі залишається основним предметом досліджень таких сучасних польських учених, як: В. Серчик [18], Я. Качмарчик [16] та ін. У їхніх розвідках Україна вже виступає не як складова Польщі, а як країна з самостійним історичним процесом розвитку з давніх часів до сьогодення.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у польській історіографії спостерігалися позитивні зрушення у бік об'єктивного висвітлення козащини та історії України, загалом, відмова від міфологізації українського минулого. Завдяки цьому з'явилися наукові розвідки Я. Качмарчика, В. Серчика, М. Богуцької та ін., в яких козацтво постало в новому об'єктивному світлі. Науковці дедалі частіше зображають козаків як оборонців національних, соціальних і релігійних прав українського народу.

Розглядаючи роль українського козацтва у визвольній боротьбі українського народу проти польських магнатів, сучасна польська дослідниця М. Богуцька зазначає, що грізні наслідки Люблінської унії дали про себе знати менше ніж за століття з часу її підписання. Одним з таких наслідків була Брестська унія, оскільки прийняття Брестської унії, як відомо, збіглося в часі з придушенням козацького повстання С. Наливайка [14, с. 27]. Цей факт, визнає В. Серчик, не міг не вплинути на свідомість і самих козаків щодо зміни їх ставлення до релігії. Вони почали відходити від релігійної індиферентності і виявляти прихильність до православної віри, підтримувати боротьбу православ'я проти уніатства. До козаків, як вважає В. Серчик, переходить функція захисників православ'я в Польщі [18, с. 14].

Таким чином, аналіз історіографічних концепцій та наукових досліджень польської історичної науки ХVІ–ХХ ст. дозволяє констатувати, що віддзеркалення взаємин українських козаків з Польщею, а пізніше і Річчю Посполитою у кінці ХVІ ст. у польській історіографії мало різнорідний характер та визначається комплексними об'єктивними причинами розвитку історичної науки відповідного історичного періоду і суб'єктивним сприйняттям історичної дійсності вченими, залежно від їх приналежності до певної історіографічної течії або школи, та відповідних політичних вподобань.

Література:

1. Вирський Д. Дискурс про козаків (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини ХVІ – середини ХVІІ ст.) – Київ, 2005. - 111 с.
2. Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії. // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 5–20.

3. Гриневич Т. Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. // Хроніка 2000. – 2012. – Вип. 3: Україна-Польща: діалог удуродвж тисячоліть: Ч. 2. – С. 315-328.

4. Гриневич Т. Україніка на сторінках часопису "Przegląd Historyczny" у міжвоєнний період. // Історіогр. дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 158–177.

5. Зашкільняк Л. Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944-1989 рр.) // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995). – Львів; Люблін, 1996. – С. 200-260.

6. Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów :Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. 3. – S. 228-244.

7. Руда О. Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. // Чорноморський літопис. – 2010. – вип. 2 – С. 132-138.

8. Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2010-2011. – Вип. 3-4. – С. 250-267.

9. Сінкевич Є. Краківська історична школа в польській історіографії. // Харків. історіогр. зб. – X. : Вид-во НУА, 2006. – Вип. 8. – С. 134–140.

10. Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі// Незалежний культурологічний часопис "І". – 1997. – № 10. – С. 86-90.

11. Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. – К. : Наукова думка, 1991. – 140 с.

12. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XVI ст. до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Наук. думка, 1993. – 416 с.

13. Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleniczej walki ludu Ukrainińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. - 1954. - R. 61. - № 2. - S. 197–217.

14. Vogucka M. Dawna Polska. Narodziny, rozkwit, upadek. — Warszawa, 1973. — S. 256-321.

15. Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań, 2000. – S. 69-81.

16. Kaczmarczyk J. Koncepcje polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego. // Польсько-українські студії. – Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець–Подільський, 29–31 травня 1992 р. – Київ, 1993. – С. 70–72.

17. Maternicki J. Problem, treść i funkcja syntezy dziejów ojczystych w historiografii polskiej w latach 1907–1914. //Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. – 1963. – Т. 3. – S. 219-221.

18. Serczyk W. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy. //Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej 16-17 października 2000 r. w Rzeszowie. – Rzeszów, 2002. – S. 14-15.

19. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porzoborowego 1795–1918. –Lublin, 1998. - S. 95-100.

ТЕОРИЯ ЦЕННОСТИ МАКСА ШЕЛЛЕРА

Знаменитый немецкий философ Макс Шеллер считается основоположником философской антропологии и является представителем феноменологической этики. Он желает развить этику на основе феноменологического опыта, целью его этических исследований "является строгое, научное, позитивное обоснование философской этики, а не построение системы этики, [6, с. 33], но основной проблемой Шеллера является проблема ценности, в частности, нравственной ценности, так как в основе этой этики лежит как раз общая теория ценности.

По его мнению, ценность не может быть понята как свойство чего-то сущего, так как ценность также не может сделать вещь ценной. Ценность и бытие не выводимы друг из друга, заключает он. По мнению Шеллера, действительность пропитана ценностями. Лишь благодаря существованию ценности всё существующее приобретает смысл. Он считает, что необходимы "демонстрация" ценности, её "показ", а не "дефиниция" или логическое обоснование. Важнейшей проблемой философии Макса Шеллера это проблема ценности. По его мнению: ценности не тёмные силы, а ярко воспринимаемые феномены.

Вселенная проникнута ценностями. Ценность идеальный объект и существует независимо от вещей и других ценностей. Ценности нам даётся в чувствах, но не в эмпирическом, в интенциональном чувстве, потому что только интенциональное чувство может воспринимать ценности. Оно имеет функции восприятия. Оно познавательный акт. Интенциональное чувство даёт справку о ценностях. Оно характеризуется своим особенным обращением к ценностям.

Таким образом, ценность как ценностная качественность есть идеальный объект, существующий независимо от всякого предмета. Она независима также от ценного, от всякой цели.

Ключевые слова: философская антропология, ценность, ценностная этика, феноменологическая этика, аксиология, объективистская аксиология.

The known German philosopher the representative of phenomenal ethics and philosophical anthropologist Max Sheller tries on a basis of experience to develop ethical the main purpose of which is purpose: "the scientifically positive basis of strict philosophical ethics, instead of creation of ethical system".

The basic problem of ethical research Sheller is a problem of value? And in particular problem of moral value? Because the general theory of value is the basic of his ethics.

By major problem of philosophy Max Sheller it is a problem of value. In his opinion: values not dark forces, and brightly susceptible phenomena. The World is full of values. The value ideal object also exists irrespective of things and other values. Values to us gives in feelings, but not in empirical, and intentional feeling, because only intentional feeling can perceive values. It has functions of perception. It is a perceptual act. Intentional feeling gives the information on values. It are characterized by the especial reference to values.

The value does not exist really in time and in space, there as all real things. The union between values and things is seen in "value" i. e. in individual goods. The values represent unity of property and quality of things.

In " values – cost is objective and at this time true " .

So values is an ideal object and exists independently from any things and values.

Key words: *philosophical anthropology, value, value ethics, phenomenal ethics, axiology, objectivistic axiology.*

Знаменитый немецкий философ Макс Шелер считается основоположником философской антропологии и является представителем феноменологической этики. Он желает развить этику на основе феноменологического опыта. целью его этических исследований "является строение. Научное, позитивное обоснование философской этики, а не построение системы этики" [6, с. 33]. но основной проблемой Шелера является проблема ценности, в частности. нравственной ценности, так как в основе этой этики лежит как раз общая теория ценности. По его мнению, ценность не может быть понята как свойство чего-то сущего, так как ценность также не может сделать вещь ценной. Ценность и бытие не выводимы друг из друга, заключает он. По мнению Шелера, действительность пропитана ценностями. Лишь благодаря существованию ценности всё существующее приобретает смысл. Он считает, что необходимы "демонстрация" ценности, её "показ", а не "дефиниция" или логическое обоснование. Существование ценности аналогично существованию звука и цвета, её свойства ничем не похожи на свойства физических предметов, или на свойства данного вещественного единства, блага. Шелер пишет: "Ценности – такие как приятное, дружественное, благородное принципиально можно постичь, не представляя их как свойства человека или вещи" [6, с. 35].

По Шелеру, в мире существует множество определённых ценностей, создающих собственную сферу с особыми отношениями и связями. Ценностные качества не есть какие-то тёмные силы, о которых нам не известно ни то, откуда они появились, и ни то, куда они нас поведут. Шелер пишет: "Ценности не есть такие тёмные силы, они феномены, чётко воспринимаемые мной" [6, с. 39].

Ценности никогда не даются нам в восприятии в чистом виде. Они даются нам постольку, поскольку добро как таковое, например, делают для нас понятным. Нельзя рассматривать ценности подобно предметам, существующим в реальности. Они не существуют реально во времени и пространстве, так же как и другие реальные вещи. Связь ценности и вещи, их единство, по мнению Шелера, видна в "ценном", или единичном благе. Он отрицает мысль, согласно которой в мире сначала были вещи, а затем возникли ценности. По его мнению, "мир есть и изначальное благо, и изначальная вещь" [6, с. 44]. Благо не основано на вещи в том смысле, что нечто должно обязательно быть вещью, чтобы затем стать благом. Благо представляет собой единство ценностного качества с вещью. Ценность. Согласно Шелеру, не есть нечто надстроенное на вещи или возникшее на неё, по его мнению, вещи целиком пронизаны ценностью: царство вещей не есть главнейшая, определяющая сила для царства ценностей, для шелера она таковой никогда и не была. Формирование мира благ происходит посредством определённого порядка ценностей. То, какое благо будет создано конкретно, зависит от использования энергии, человеческих способностей, "материала", "техники" и множества других факторов. Главное же то, данное царство благ подчиняется определённому порядку ценностей. Этот последний же является идеальной сферой ценностных качеств, ценностей, существующих независимо от всяких вещей и благ. Эту сферу Шелер называет также царством "идеальных объектов".

"Идеальные объекты", ценностные качества, по мнению Шелера, с необходимостью характеризуются объективностью, которая выражается в том, что ценность совершенно независимо от существующего.

Ценность независима от носителя ценности. Ценность как идеальное. Существует сама по себе. Существование блага указывает на существование ценности само по себе. По мнению шелера. "ценность в благе объективна и в то же время истинна" [6, с. 43]. Всякое ценное, или единичное благо, представляет собой определённый строй ценностей, малую иерархию ценностей, размышляет философ.

Таким образом, ценность как ценностная качественность есть идеальный объект, существующий независимо от всякого предмета. Она независима также от ценного как единичного блага. Ценность независима также от всякой цели. По мнению Шелера, само существование цели определяется ценностью. Хотя и здесь Шелер различает двоякую цель: цель воли и цель стремления. Во взаимоотношении этих целей цель стремления является основополагающей, поскольку, по мнению шелера. Нечто не может стать целью воли, не будучи ранее целью стремления, Этот процесс, по мнению Шелера,

необратим. Цель стремления может существовать без цели воли, обратное же невозможно.

По мнению Шелера, ценность нам даётся в чувстве. Он принципиально отличает эмпирическое чувство от интенционального. Эмпирическое чувство является, по мнению Шелера, самой низкой ступенью чувства. Хотя, по его мнению, эмпирическое чувство никогда не бывает без объекта, однако. Несмотря на это, оно никогда не имеет интенциональной связи с объектом. Оно всегда дано как состояние, а не как функция, акт. Эмпирическое чувство, по заключению Шелера, не может определять структуру ценности. Постигание ценности, по его мнению, происходит посредством эмоционально-интенциональных актов. Интенциональное чувство как акт характеризуется направленностью на ценность. Оно обладает функцией восприятия, является познавательным актом. Интенциональное чувство поставляет сведения о ценности. Оно постигает ценность.

Ценности в теории М Шелера представлены как "квалитеты" , "идеальные сущности" , существующие сами по себе. В его теории ценность родственна идеям Платона. Несмотря на некоторые нюансы, представленные здесь точки зрения тождественны в одном – для них ценности – независимое идеальное царство. Для каждой из них существование ценностей выходит за пределы обычного пространственно-временного существования и предстаёт как существующее по способу существования идеального. Для них характерно то, что ценности существуют независимо, сами по себе. Ценности обладают совершенно независимым от реальности идеальным миром существования. Поэтому они полностью независимы от субъекта. Такое осмысление ценности ушло очень далеко от объяснения сущности ценности психофизической организацией субъекта. Согласно объективистскому пониманию, ценность ни в коем случае нельзя понять, ориентируясь на биологическую структуру человека, на его психофизическое строение. Согласно такому пониманию, ценность не связана с необходимостью, с субъектом, поскольку ценность существует сама по себе, объективно, независимо от всякого субъективного. Ценность существует идеальным, объективным способом существования. Её существование полностью свободно от субъективного, и в ней нет ничего субъективного. Объективистская точка зрения полностью исключает значение для ценности психологического акта оценки субъекта. Для ценности как сферы, имеющей субъективное, самостоятельное идеальное существование и значение не имеет значения, оценит её кто-либо или нет, находится субъект на оценочной позиции или нет. Сфера ценности непроницаема и недоступна для всякого субъективного. Она – идеальный мир ценностей, существующий по ту сторону как действительности, так и сознания. Но в

объективистской понимании ценность объективна, а не субъективна. Ценность – идеальная сфера, существующая сама по себе, совершенно независимо от оценочного акта субъекта. Она абсолютна и безусловна. По мнению прелставителей объективистского направления, ценность не может быть обусловлена субъектом или ещё более высокой инстанцией, например, "сверхсубъектом", "богом" и т. д. Ценность сама находится выше всякого субъекта, она так называемый "сверхобъект", объективный, безусловный, абсолютный, существующий сам по себе. Она абсолютна, а не относительна, Она абсолютна, надвременна, носит всеобщий характер. Согласно точке зрения объективистов, ценность не может быть понята, как обладающая узкой относительной всеобщностью. Объективистское понимание этого вопроса в корне противоположно субъективистской точке зрения на ценность.

Согласно концепции Шелера ценность "надвременный", идеальный, абсолютный, имеющий всеобщее значение, совершенно безусловный, независимый, существующий сам по себе феномен.

В теории Шелера ценность объявляется объективной и приобретает всеобщий характер, однако она теряет основной признак, который и делает её ценностью, составляет её сущность – направленность на человека, её отношение к человеку. Понятие "ценность" по своей сущности, подразумевает того, для кого она есть ценность. В противном случае, оно теряет смысл. Не существует "ценный" вообще; ценный ; ценность направленные понятия и подразумевают "того, для кого что-либо ценно" . Ценность, если она существует, то существует для субъекта, для "кого-то" , точно так же как она есть ценность "чего-то" . Другое понимание ценности было бы ненаучным, ложным. Ценность, понятая подобным образом, существует в виде целей и идеалов человека.

Постижение ценностей – сложнейшее дело, требующее большого напряжения физических и духовных сил. Для постижения ценностей не требуется какой-либо особой способности, божественного таланта или разума. Ценность постигается человеческим духом. Духовный человек постигает ценности в различных сферах. Очевидно, что ценности значат и без духа, они объективны и независимы от духа. Единственное, в чём они "связаны, с духом и, следовательно, с носителем духа – субъектом, человеком – это то, что ценности существуют именно для духа, человека, субъекта и, в конечном счёте, для общества и человечества. Они не имеют никакого иного назначения, кроме служения человеку. Для человека они являются лишь целью. Они даются человеку в качестве цели. Человек не должен жить сообразно этим целям, и именно такой жизнью он оправдывает собственное человеческое существование. За своё бытие человеком человек должен быть благодарен ценностям. Именно

служение ценностям делает человека человеком. Человек, "подчиняющийся" ценностям, есть именно человек, а не животное. Именно благодаря ценностям он может избежать опасности животной жизни, которой он постоянно подвержен, так как является как социальным, так и биологическим существом: он может абсолютизировать биологические импульсы жизни. Человека нельзя сводить лишь к физико-биологическому или даже к психическому существу. Он – нечто большее, чем физико-биологическое или даже психическое существо. Человек – духовное существо, и он желает знать своё назначение и своё место в мире. Своё назначение он ищет и находит посредством понимания мира. Основой, сообщающей человеческой жизни смысл, является ценность.

Итак, ценность – смысл существования человека, его жизни, она – оправдание существования человека, назначение человечества. Человек живёт для "овладения" миром, он стремится к ценностям, прислушивается к зову мира ценностей, к их требовательному голосу, призывающему человека жить совершенной жизнью, достойной человека. Духовная сторона жизни, человеческий дух стремится к ценностям. Дух стремится к миру ценностей как к целям. Этой целеустремлённости, этому стремлению духа найти смысл жизни, назначение человека и жить в соответствии с ним должна подчиниться человеческая жизнь с её биологическими и психическими слоями. В человеке вообще должен господствовать дух как высшая ступень человеческого существования. Ему должны подчиняться биофизические и психические силы жизни, биологическая и психологическая структура человека, вся телесная и духовная организация. Подобный примат духа обуславливает правильное, истинно человеческое существование человека. Подобное акцентирование духа ни в коем случае не нарушает равновесия и не повреждает подчинённые сферы, поскольку контролирующая функция биофизических, психических, духовных сил, человеческой гармонии находится в компетенции духа. Дух способен возвысить человека до истинной человечности. Он способен дать правильное направление жизненным биофизическим и психическим, а также духовным возможностям человека. Он является также силой, контролирующей собственные духовные акты и возможности. Дух в этом случае есть не только духовность, но и самодуховность.

Постижение ценности, следовательно, и назначение человека возможно лишь посредством духа. Ценности человек постигает духом. Дух свободен. Дух постигает любой феномен мира, будь то реальные предметы, физические, биологические, психические процессы или духовные акты и идеальная сфера ценностей. Сила духа неограничена, она свободна в своих действиях и потенциально способна

объяснить всё. Естественно, что она может постигать и ценности. Тем более, что они существуют лишь для человека, для духа и требуют от него осуществления в императивной форме. Ценности призывают дух к себе и указывают возможности своего осуществления. Их осуществление же в конечном счёте полезно для духа, для человека на пути совершенствования человеческого существования. Человек исторически всегда стремился к постижению смысла жизни, к жизни сообразно высшим идеалам и, вообще, к облагораживанию человека, к возведению его на высшую человеческую ступень. В устном творчестве различных народов можно найти множество примеров того, как избранные представители человечества, герои сказок и мифов искали страну, где господствуют счастье, добро, справедливость, однако не могли её найти, так как такая страна реально не существовала. Такой страной является мир ценностей. Он не есть создание ни бога, ни человека. Ценности не создаются ни богом, ни человеком: они не есть субъективное создание ни бога, ни человека. Они существуют вокруг нас, однако существуют не реально, а идеально, и что главное, они существуют для нас, людей, субъекта, человечества. Они существуют идеально и требуют от нас реального осуществления.

Литература:

1. Анисимов С. Ф. Ценности реальные и мнимые. – М. : Мысль, 1970.
2. Бочоришвили А. Проблема психологий в имманентном реализме Макса Шелера его книге принципиальные вопросы психологии. Ч. 2. ТБ., 1959
3. Наука и ценности. - Новосибирск: Наука, 1987.
4. Тевзадзе Г. Теория познания немецкого неокантианства. - Тбилиси: Изд-во АН Груз. 1963.
5. Чачавадзе Н. Культура и ценности. Тбилиси изд. "мецниереба" 1984.
6. Scheller M. Der Formalismus in der Ethik und die material Wertethik. Berlin 1954

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЯК ФАКТОР ВИРІШЕННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ПРОБЛЕМ

Проаналізовано внесок українських філософів, науковців та публіцистів XIX і XX ст. у розв'язання проблем українського державотворення та значення для сьогодення Української держави.

Утворення незалежної української держави тісно пов'язане з перехідним періодом у житті нашого суспільства. Цей період означає спробу піднятися на якісно вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері – від тоталітаризму до демократії, в економічній – від командно-адміністративної до ринкової економіки, у соціальній – від людинигвинтика до активного творця власної долі, у гуманітарній – від класових до загальнолюдських цінностей, у міжнародній – від об'єкта до суб'єкта світової політики. Тобто в цілому має бути здійснено перехід від становища "уламку імперії" до власної державності, від формальної незалежності до реального суверенітету.

З моменту проголошення незалежності української держави пройшло майже чверть століття. За цей час в усіх сферах суспільства стався ряд суттєвих змін. Але чому наш шлях супроводжується економічними та фінансовими кризами? Чому стабільним явищем є наша економічна і політична нестабільність? Чому для наших керманців політична влада ще не стала засобом вирішення невідкладних суспільних проблем, а її досягнення та утримання залишається головною метою їх зусиль? Чому подібні явища набули в Україні характеру тенденції і поставили під загрозу саме існування української держави? Які причини цих проблем?

По-перше, на думку автора однією з головних причин наших сьогоднішніх негараздів є недостатнє врахування нашої історичної спадщини. Як говорив відомий український політик і письменник Володимир Винниченко, якому теж довелося жити у часи радикальних змін, "читати українську історію треба з бромом... Боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна ... нація тільки те й робила за час свого державного (чи вірніше напівдержавного) існування, що одгризалася на всі боки... Уся історія – безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок [1].

Трагедія України – не лише в тому, що вона не мала власної державності, а й у тому, що вона була буквально розшматована й поділена між різними державами, що привело до певних відмінностей у національних і ментальних особливостях. Протягом останніх двадцяти років ми повинні були знайти спільний знаменник політики для Західної України і Криму, Донбасу і Галичини, для всіх регіонів поліетнічної країни. Лише за такої толерантної політики можна зберегти соборну Україну,

розбудувати дійсно демократичну і правову державу. Потрібно навчитися жити разом, чути й розуміти один одного. Згадаймо українського мислителя й громадянського діяча Михайла Драгоманова, який писав: "... Ми відкидаємо не національності, а націоналізм..., котрий сам виразно протиставляє людяності...". Ми не призначаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні..." [2] В праці "Чудацькі думки про українську національну справу" він підкреслював, що українству потрібно "шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям" [3].

Не втратили актуальності негативне відношення Драгоманова до абсолютизації національних особливостей і недооцінки соціальних проблем при розв'язанні національного питання. "Якщо ви хочете знищити державу, – вказував Драгоманов, – то нагнітайте мовну, релігійну і національну проблеми" [4].

По-друге, слід назвати й об'єктивні труднощі перехідного періоду. Формування політичної системи в Україні розпочалося після отримання нею незалежності. Її конструкція нагадувала модель політичного устрою попередньої командно-адміністративної системи, де перша особа держави мала необмежені повноваження. Але оскільки Україна взяла курс на ринкову економіку, то між політичною та економічною системами виникла певна невідповідність, яка обумовила декларативний характер усього курсу реформ. Зрозуміло, що до подолання стереотипів адміністративних методів керівництва нашої політичної еліти та політичної пасивності, психології меншовартості наших громадян потрібен був час.

По-третє, слід відверто сказати і про суб'єктивні прорахунки. Серед них, на думку автора, відсутність стратегічного плану проведення соціально-економічних реформ та мінімізація ролі держави на складному етапі переходу від командної економіки до ринкової. Недостатній державний контроль у вирішенні корінного питання реформ – роздержавлення й приватизації – привели до стихії ринку і створення умов для накопичення первісного капіталу у найбільш нецивілізованих і навіть злочинних формах. Не випадково політики і економісти країн Співдружності незалежних держав майже одночасно заговорили про необхідність сильної й ефективної державної влади, здатної подолати корупцію і навести порядок у суспільстві.

До суб'єктивних прорахунків можна віднести й спроби реформування політичної системи, що неможливо без внесення відповідних змін до Конституції України. На жаль, навіть поверховий аналіз свідчить, що політична реформа, яка повинна бути по-справжньому всенародною справою, поки що такою не стала. Реформа залишається складною політичною грою певних елітарних угруповань, політичних лідерів та владних структур. Суспільство, нарешті, повинно перейти від дискусії

звинувачень до дискусії конкретних пропозицій та невідкладної їх реалізації.

На думку автора, певну відповідь при розв'язанні нагальних проблем, які повстали перед сучасним українським суспільством, професійними політиками і владними структурами дає характеристика особливостей формування української політичної думки на різних етапах її розвитку.

Найхарактерніша особливість української політичної думки полягає в тому, що протягом усієї своєї історії вона розвивалася на основі своїх українських демократичних традицій, на власному соціально-політичному і національному ґрунті. Це наклало свій відбиток на політичний устрій України, створило певні перепони до розбудови антидемократичних режимів. В українському суспільстві сформувалася своя ментальність, психологія, свідомість, національна культура. Вони є реальною основою подальшого розвитку політичної науки, підґрунтям вирішення актуальних проблем сьогодення.

Разом з тим українська політична думка взагалі і державознавство особливо розвивалися тривалий час у єдиному руслі з державознавством польським і особливо російським, оскільки Україна входила до складу Польщі та Росії. Тому політична система тих держав, інтереси їх політичних еліт природно впливали на формування поглядів, концепцій і політичної культури українських мислителів і політиків. Не випадково певний час ілюзії входження України до складу федеративної Російської республіки на правах широкої національно-територіальної автономії мали М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, В. Винниченко, П. Скоропадський та ін.

В українському суспільстві і зараз має місце думка про те, що Україна класичною колонією не була. Підтвердження цієї позиції є порівняно вищий рівень життя на українських землях, ніж у метрополії та наявність на керівних посадах Російської імперії та партійно-державного апарату Радянського Союзу вихідців з України.

На наш погляд, з цими аргументами повністю погодитися не можна. На сьогоднішній день Україна залишається суспільством посттоталітарним, постколоніальним і постгеноцидним. Сучасна посттоталітарність пов'язана з рецидивами попередньої командно-адміністративної системи управління.

Інерція постколоніалізму довгий час було пов'язано з невмінням розглядати себе поза суттєвим впливом колишньої метрополії, величезною духовною залежністю від її оцінок і настроїв. Одного лише проголошення незалежності ще мало. Потрібне усвідомлення цього стану і владою і кожним громадянином України.

І сьогодні імперські гасла окремих російських політиків і мислителів про "єдність слов'ян", "спільний дім", "соборність православ'я" нерідко вводять в оману якусь частину наших співвітчизників. Відомий вислів – там де

починається українське питання, там закінчується російська демократія, – на жаль, має підстави. Більше того – починається російська агресія.

Залишки постгеноцидності продовжують формувати психологію виживання любою ціною. Таке виживання може бути виправданим для конкретної особистості, але вкрай шкідливе для державницької нації в цілому, перспектив її розвитку.

Не можна заперечити і тієї особливості, що українська політична наука і політична практика значною мірою формувалася (і формується) під впливом Заходу. "... В порівнянні з народом великоруським, – як стверджував М. Грушевський, – український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури і його духу народом західним..." [5]. При всій повазі до видатного історика, на наш погляд, з ним можна погодитися лише тоді, коли його висновок поширюється на громадян західних регіонів України. Історично так склалося, що в цих регіонах, які в минулому входили до складу Австро-Угорщини, кріпацтво було ліквідовано раніше, ніж у царській Росії, і громадяни отримали досить широкі політичні свободи, зокрема етнічні українці мали своїх депутатів у Віденському та Галицькому сеймах, мали спілки, товариства, інші громадські об'єднання.

Проблема політичної і правової культури громадян сучасної України набуває особливого значення в наш час у зв'язку із завершенням вибору країни на вступ до Європейського Союзу. Тому до дещо завищених оцінок у минулі часи і сьогодні про український етнос як сучасну європейську націю потрібно підходити виважено й принципово. При цьому можливо доцільно прислухатися до цікавих висновків М. В. Гоголя, який возвеличив героїзм і духовність українського народу. Разом з цим у нарисі "Погляд на укладання Малоросії" він писав: "І ось склався народ, який за вірою і місцем перебування належав Європі, проте за способом життя, звичаями і вбранням цілком азійський, народ, у якому так дивно зіткнулися дві супротивні частини світу, дві різнохарактерні стихії, європейська обачливість і азійська необачність, простодушність і хитрість, потужна діяльність і превеликі лінощі й млюсть, прагнення до розвитку й довершення – і водночас бажання видаватися погордливым до всякого довершення" [6].

По відношенню до перспективи членства України у європейській спільноті не втратила свого значення й настанова М. Грушевського: "Якщо ми, українці, хочемо, щоб нас поважали інші народи, то потрібно, нарешті, почати з поваги до самих себе".

Серед інших особливостей потрібно враховувати, що наша країна ніколи не була агресивною, вона миролюбна. Ніколи ні на кого не нападала, але маючи агресивних сусідів, змушена була часто захищатися. Ці обставини мали вплив на формування національного характеру і розвиток української політичної думки. Тому наша наука про політику становилася й

розвивалася на принципах толерантності, терпимості, миролюбства. Новітній етап розвитку політології в Україні та її зовнішня політика підтверджує цю важливу особливість.

Як відомо, основним творцем політичної думки, яка в процесі свого розвитку може стати політичною наукою, є національна еліта кожної країни. Певний внесок до теорії елітаризму зробили й українські мислителі. Так, Дмитро Донцов вважав, що джерелом формування еліти може бути строгий відбір "кращих людей" з усіх верств суспільства. В'ячеслав Липинський підкреслював, що еліта може реалізовуватися тільки тоді, коли вона сприятиме створенню сильної держави. Надзвичайно важливим для сучасної України є його внесок про те, що політична еліта може здійснювати свою провідну роль у теорії та владних структурах лише в процесі свого постійного відновлення. Коли цей процес припиняється, то суспільство потрапляє під провід чужої сильнішої, аніж власна, політичної еліти, втрачаючи свою національну ідентичність.

На жаль, ця особливість мала місце у формуванні української політичної думки, коли наша еліта, не відображаючи національні інтереси українського суспільства, робила кар'єру у Варшаві, Петербурзі, Москві. І справді витоки вирішення проблем, пов'язаних із формуванням сучасної української еліти (дефіцит патріотизму, жертвовності, відповідальності перед суспільством та ін.) мають свою історію. Так, характеризуючи період Хмельниччини, відомий український історик Володимир Антонович писав, що втілити у життя провідну ідею українського народу – принцип демократизму – не довелося внаслідок недостатнього культурного рівня та особистого егоїзму козацької старшини, які взяли перевагу над громадянською справою". "Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни, бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватися народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури [7]. Дуже б хотілося, щоб ці висновки стосувалися тільки нашого минулого.

У політиці України протягом усієї її історії були дві орієнтації: перша орієнтація на внутрішні сили; друга – на зовнішні. Звідси орієнтальність народу України, його держави, його політиків була і залишається характерною рисою і особливістю концептуальних розробок політичної науки на всіх етапах розвитку українського суспільства.

Особливе місце у з'ясуванні співвідношення двох орієнтацій у політичному житті, виборі політичної стратегії, її відповідності національним інтересам України займає праця В. Винниченка "Заповіт борцям за визволення", написаний в кінці 40-х років ХХ ст. Основні концептуальні положення цієї праці не втратили свого значення при розв'язанні важливих проблем сучасної України.

По-перше, самостійна Українська держава повинна будуватись і зберігати свою територіальну цілісність, спираючись головним чином на

власний народ, його єдність і його ресурси, а не на зовнішні сили. Винниченко підкреслював, що наслідком орієнтації Хмельницького на Москву, а Мазепи – на Швецію стала повна загибель ідеї національної державності. Теж саме сталося і в ті часи, коли Центральна Рада в боротьбі проти більшовицької агресії закликала на допомогу німецькі війська.

По-друге, незалежна Українська держава можлива лише за умови соціального і політичного визволення всього народу. У червні 1948 р. Винниченко писав "... Я весь час настирливо доводив, що девіз самої України без задоволення соціальних і економічних вимог трудящих, є самим більшим ворогом національно-державної самостійності української нації". І як підсумок: "Без орієнтації на свій народ, без його участі в боротьбі, без його всебічного зацікавлення і ентузіазму зовнішні сили нас роздеруть і задушать ще на сотні років" [8].

Цієї ж позиції дотримувався і В. Липинський, який одним з перших обґрунтував необхідність побудови української держави: "Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути" [9].

Сучасна Українська держава продовжує свою розбудову в умовах гострої політичної, економічної, соціальної та фінансової кризи, яка ускладнюється наявністю агресії з боку путінської Росії. Це вимагає від народу України мужності, волі, сили духу і злагоди. Державно-територіальний устрій України повинен поєднати загальнодержавні, регіональні та місцеві інтереси, гарантувати її єдність і цілісність державної території. Згадаймо ще раз настанови В. Винниченка: "Оголосити творення державності легко, але ж треба серйозно вдуматись, що то значить, яка то велетенська робота, яких зусиль вона вимагає, яких сил, якої кількості людей, знання, досвіду, матеріальних засобів" [10].

Література

1. Цит. за: Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка. – К., 1991. – С. 122.
2. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистична праця. У двох томах. – К., 1970. – Т. I. – С. 465-466.
3. Так само. – Т. II. – С. 322.
4. Цит. за: Томек В. Й. Політологія. Конспект лекцій. Частина I. 2-ге видання, виправлене і доповнене. – Ніжин, 2012. – С. 55.
5. Цит. за: Томек В. Й. Див. названа праця. – С. 41.
6. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. – Изд-во АН УССР. – 1952. – Т. 8. – С. 49.
7. Антонович В. Коротка історія козаччини. – К., 1991. – С. 13.
8. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 15.
9. Цит. за: Остапчук Г. Державотворча ідея В'ячеслава Липинського. – Український світ. Українська ідея на порозі 21 століття. Український ілюстрований журнал. – 1995. – С. 29.
10. Цит. за: Основи політології. Частина II. – Львів. – 1994. – С. 53.

**ВИСТУПИ УЧАСНИКІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
"500-РІЧЧЯ НІЖИНСЬКОГО КОЗАЦТВА:
ЛЕГЕНДАРНА ЗГАДКА ТА ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ"
ОЧИМА НІЖИНСЬКИХ СТУДЕНТІВ**

Бурляй Олександра

"ІСТОРІЯ РУСІВ" І КОЗАЦТВО У ВИСВІТЛЕННІ А. БОВГИРІ

Епоха козацтва увійшла в історію України як період національного відродження українського народу, яке призвело до значних змін - у його житті. Сьогодні серед вітчизняних істориків тривають дискусії щодо спірних питань, але в одному їх думки сходяться – виникнення та розвиток козацтва змінило хід історії. Воно не лише вплинуло на перебіг тогочасних подій, але його відлуння було відчутним і через десятки років, коли відбувалося формування та розвиток української державності. Особливо це потрібно сьогодні, коли Україна відстоює свою незалежність та територіальну цілісність, коли настала необхідність прояву вищого рівня патріотизму, яке зможе пробудити в серцях бажання до захисту власної свободи.

З народи 500-річчя ніжинського козацтва була проведена конференція у місті Ніжині, метою якої стало висвітлити основні сторінки його історії та розглянути актуальні проблеми. Серед науковців, які залишилися не байдужими та взяли участь у проведенні цього заходу був Бовгиря Андрій Маркович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. На його думку в Ніжині найкраще зберігся дух Русі, а саме місто відіграло важливу роль як у політичній, так і військовій історії українських земель. На підтвердження цьому він наводить приклад: у 1514 році гетьман Остафій Ружинський здійснив реорганізацію козацького війська, поділивши його на полки. За цієї реформою він створив козацькі загони поблизу Ніжина, що стало початком утворення Ніжинського козацького полку. При подальшому розвитку подій місто не раз відстоювало звання полкового та доводило своє важливе значення не лише як військового, а і політичного та економічного центру.

Звичайно, під час розгляду основних етапів історії розвитку ніжинського козацтва не можливо не підняти питання про писемні джерела цього періоду. Особливу увагу до себе привертає джерело,

яке сьогодні викликає в істориків багато запитань – це "Історія Русів". Твір української національно-політичної думки, який зображує картину історичного розвитку України від найдавніших часів до 1769 року. У чому ж полягає унікальність цього джерела? На думку А. М. Бовгирі, цей рукопис є незвичним, оскільки питання про час його заснування та автора досі залишаються відкритими. Проте справа не в тому, що історики не висувають ніяких теорій чи припущень про походження цього твору, а в тому, що сам автор не бажав аби його ім'я закарбувалося в історії і навмисне не підписав рукопис. На перший погляд такий вчинок можна назвати безглуздом, але для цього були свої причини. Науковець стверджує, що рукопис був створений у кінці XVIII століття, коли почалася боротьба козацької старшини за права російського дворянства. Можливо, автор "Історії Русів" боявся зіткнення своїх інтересів із козаками, тому заради безпеки вирішив не підписувати власне творіння. Саме з цієї причини дослідник вказує на свідому анонімність та недатованість твору як необхідність для захисту від опозиції.

На початку XIX століття набув поширення романтизм, що призвело до національних містифікацій. Тому твори багатьох тогочасних авторів базувалися на "Історії Русів". Серед тих, хто вирішив використати це джерело були П. П. Гулак-Артемівський, Т. Г. Шевченко та О. С. Пушкін. Звичайно, перші посилання зводилися до прямого цитування без вказівки самого джерела, проте в подальшому інтерес до цього рукопису значно підвищився, що стало причиною його подальшого дослідження, яке зазвичай велося по його численним копіям.

Хоча А. М. Бовгиря здебільшого здійснює текстологічне дослідження джерел, проте в даному випадку він безсумнівно погоджується з ідейною роллю "Історія Русів". Адже цей твір був покликаний вивести історію українців від часів Київської Русі до Козацької держави та закріпити ідею національної цілісності українського народу.

Таким чином, даний рукопис на сьогодні є одним із найцікавіших джерел козацької епохи. І хоча довкола нього до цих пір точаться дискусії, але ніхто не спростовує той факт, що "Історія Русів" стала тим твором, який безпосередньо вплинув на бачення історії, став втіленням національної ідеї українців.

Тарас Чухліб про роль козацтва на міжнародній арені

Багатоміжове протистояння християнської та мусульманської цивілізацій помітно впливало на суспільні процеси багатьох країн. Особливо це було відчутним за часів середньовіччя та ранньомодерної доби. Виникнення українського козацтва та створення ним держави в середині XVII ст.

На межі XVI–XVII ст. козацтво дедалі більше заявляє про себе як про впливову силу не тільки в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені. Насамперед це виявилось у тому, що козацтво, міцно завоювавши позиції лідера національно-визвольного руху, водночас стає основною перешкодою турецько-татарській агресії на українські землі. Наприкінці XVI ст. грабіжницькі напади стають дедалі масштабнішими та зухвалішими.

Із 1593 року козаки стали учасниками першої Священної християнської ліги, котра виступала за боротьбу з Османською імперією та її союзниками. Саме молдавським походом 1594–1595 рр., у ході якого колишня союзниця Османської імперії перейшла на сторону християнських держав, козаки фактично відкрили для себе нову сторінку своєї історії – безпосередньою участю в системі міжнародних відносин. Науковець відзначає визначальну роль козацтва в діяльності цього анти османського союзу, про що свідчать листи до них від Папи Римського.

Коротко визначивши основні позиції міжнародної політики козаків у період з кінця XVI до 20-х рр. XVII століття, історик зробив акцент на договорі, що був укладений 1624 року з Кримським ханством. Участь у договорі брало лише низове козацтво, без участі реєстровців, з якими на той час уже було безліч суперечностей. Це був акт взаємодопомоги, який у майбутньому не залишався на папері, а вилився у підтримку з боку один одного (наприклад, військо на чолі з Михайлом Дорошенком, котре прийшло на допомогу ханові Мехмеду III Гірею та калгі Шагіну Гірею у травні 1628 року).

Не залишив пан Чухліб без уваги і знаменитий договір гетьмана Івана Мазепи зі шведським королем Карлом XII у 1708 році. Тут Тарас Васильович указав на дискусійність та неоднозначність даної події у світовій історіографії. Сам історик дотримується тієї думки, що це було вимушеною дією з боку Мазепи на фоні тих стосунків, які склалися в Гетьманщині з Московією. Так, він звертається до своєї статті "Мазепинська Україна між російською та шведською коронами: дилема вибору протекції", де пояснює свої слова наступним чином: "На той час існував своєрідний закон між державами-протекторами і

залежними від них: якщо хтось порушить умови договору, "ображений" мав право повстати та розірвати стосунки. У такому випадку, звичайно, васал визнавався своїм патроном небезпечним ворогом та зрадником інтересів своєї держави". Виходячи з цього, історик приходить до висновку, що події 1708 року і подальші цілком узгоджуються зі схемою поведінки обох сторін.

Козацтво мало багату історію. Протягом декількох століть наші воїни вважалися наймогутнішими в Європі, про що зазначається у багатьох джерелах. Ніжин також зробив свій великий внесок у всеукраїнську історію, подарувавши їй поряд з рядовими мужніми козаками великих воєначальників.

Наші автори

Бучин Андрій Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-економічних наук НДУ імені Миколи Гоголя.

Бугай Оксана – студент III курсу факультету культури і мистецтв НДУ імені Миколи Гоголя.

Бурляй Олександра – студентка II курсу історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Дудка Лариса Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін НДУ імені Миколи Гоголя.

Єфремов Віктор Володимирович – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії та соціально-економічних наук НДУ імені Миколи Гоголя.

Желіба Олександр Володимирович – кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін НДУ імені Миколи Гоголя.

Жук Анатолій Васильович – старший викладач кафедри філософії та соціально-економічних наук НДУ імені Миколи Гоголя.

Київська Надія Станіславівна – студент V курсу факультету іноземних мов НДУ імені Миколи Гоголя.

Конончук Іван Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя

Кривобок Олександр Павлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя

Кушерець Тамара Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціально-економічних наук НДУ імені Миколи Гоголя.

Лесик Людмила Василівна – вчитель Ніжинської ЗОШ I–II ступенів № 12, здобувач кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Мицик Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, декан історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя

Москаленко Олександр Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя

Моціяка Ольга – студентка II курсу історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Моціяка Петро Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії НДУ імені Миколи Гоголя

Онищенко Юлія – студентка III курсу факультету культури і мистецтв НДУ імені Миколи Гоголя.

Ребенок Валентин Володимирович – викладач коледжу економіки і технологій ЧНТУ (Чернігів)

Сібашвілі Георгій – асоційований професор, завідувач кафедри філософії та соціальних наук Телавського державного університету імені Якоба Гогешашвілі (Грузія)

Лепсверідзе Майя – спеціаліст із російської мови та літератури, м. Тбілісі (Грузія)

Томек В'ячеслав Йосипович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя.

Наукове видання

ЧАСОПИС
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 6

Відповідальний редактор
КРИВОБОК ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ

Технічний редактор – Борис І. П.
Верстка, макетування – Косяк В. М.

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16.
Обл.-вид арк. 15,08
Ум. друк. арк. 14,12

Папір офсетний.
Тираж 45 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2137 від 29.03.05 р.